

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

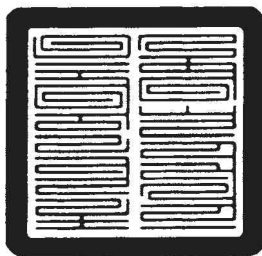
2018. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

II. Chandragupta arany dénárja, 375–414 körül.
<http://coinindia.com/galleries-chandragupta2.html> alapján

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Dezső Csaba</i> : Uralkodói erények a Gupta-kori szanszkrit irodalomban (Kr. u. 4–5. század)	5
<i>Péri Benedek</i> : Muḥammad Fuḏūlī (1483–1556) 166. gazelje és első magyar fordítása II.	25
<i>Schmidt Anikó</i> : „A legjobb alkalom, mit a századok láttak.” A lepantói csata emlékezete William Shakespeare és Miguel de Cervantes munkásságában	51
<i>Biró Bence</i> : Egy kanizsai szpáhi levelezése Batthyány I. Ádámmal.	63
<i>Dévényi Kinga</i> : Egy levelezés újraéled: adalékok Goldziher Ignác levelezésének történetéhez	85
<i>Kovács Máté Gergő–Rabb Péter–Krähling János</i> : Egy kairói fénykép margójára	99

MISCELLANEA

<i>Dávid Géza–Gracza Lajos</i> : Szabadi Frank Ignác <i>Török–magyar indulója</i> Jules Massenet és Liszt Ferenc feldolgozásában, valamint Hajdar bej <i>Marche turco–hongroise</i> című műve	113
---	-----

SZEMLE

KÖNYVEK

Varga Szabolcs: Leónidasz a végvidéken – Zrínyi Miklós (1508–1566) (<i>Pázmándi Ágnes</i>)	131
---	-----

KRÓNIKA

Hétköznapi az oszmán uralom idején. Egyén és közösség viszonya (<i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	137
--	-----

Contents

STUDIES

<i>Csaba Dezső</i> : Royal virtues in Gupta-period Sanskrit literature (4–5th centuries AD).....	5
<i>Benedek Péri</i> : Muḥammad Fuḏūlī's (1483–1556) ghazal No 166 and its first Hungarian translation. Part II.	25
<i>Anikó Schmidt</i> : “The most memorable occasion witnessed by centuries”. The memory of the battle of Lepanto in the works of William Shakespeare and Miguel de Cervantes	51
<i>Bence Biró</i> : The correspondence of a sipahi residing in Kanizsa and Ádám I. Batthyány.....	63
<i>Kinga Dévényi</i> : The revival of a correspondence. On the history of the correspondence of Ignaz Goldziher	85
<i>Máté Gergő Kovács–Péter Rabb–János Krähling</i> : On the margin of a photograph from Cairo.....	99

MISCELLANEA

<i>Géza Dávid–Lajos Gracza</i> : Ignác Szabadi Frank's <i>Turkish–Hungarian March</i> in the transcription of Jules Massenet and Ferenc Liszt and Haydar bey's <i>Marche turco–hongroise</i>	113
--	-----

REVIEW

BOOKS

Varga Szabolcs: Leónidasz a végvidéken – Zrínyi Miklós (1508–1566) (<i>Ágnes Pázmándi</i>)	131
--	-----

CHRONICLE

Daily life under Ottoman occupation. Relations between society and the individual (<i>Zsuzsanna J. Újváry</i>).....	137
---	-----

TANULMÁNYOK

Dezső Csaba

Uralkodói erények a Gupta-kori szanszkrit irodalomban (Kr. u. 4–5. század)

A példás Atithi

Kālidāsa, a klasszikus indiai irodalom talán legismertebb költője, valószínűleg a Gupta-dinasztia udvarában írta műveit a Kr. u. 4–5. században. A Nap-nemzetség királyairól szóló eposza, a *Raghuvamśa*, a *Mahābhārata* és a *Rāmāyaṇa* után talán a legismertebb és legnagyobb hatású irodalmi alkotás volt a középkori Dél-Ázsiában. A költő mesterművének tekintették, a művelt elit oktatásának részévé vált, kéziratait sok ezer példányban másolták le, és több mint ötven kommentárt írtak hozzá. Eljutott Délkelet-Ázsiába is, egészen Jáváig, ahol egy ójávai elbeszélő költemény, a *Sumanasāntaka* alapjául szolgált.

Kālidāsa a *Raghuvamśa* 17. énekét Rāma unokájának, Atithinek szentelte, akinek uralkodása mintaszerű volt, a mintát pedig elsősorban az államvezetés tankönyve, az *Arthaśāstra* szolgáltatta.¹ Atithi élettörténetéből hiányzik a személyesség: nem olvashatunk olyan tragédiáról, mint a szerető hitves elvesztése Aja esetében, hódításairól sem hallunk olyan részletességgel, mint Raghu hadjáratáról: jobbra konkrét események, sorsfordító történetek nélküli ez az uralkodás.

Már a születését leíró hasonlat is sejteti, hogy Atithiből tudós, megfontolt király válhat:

Atithim nāma Kākutsthāt putraṃ prāpa Kumudvatī |
paścimād yāminīyāmāt prasādam iva cetanā || Raghuvamśa 17, 1 ||²

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.5>

¹ Az *Arthaśāstra* hagyomány szerinti szerzője, Kauṭilya, a legendák szerint Candragupta Maurya király főminisztere volt a Kr. e. 4. században. Amint arra több tudós is rámutatott, bár a mű egyes részei akár a Maurya korból is származhatnak, más fejezeteket jóval később adhattak hozzá. Patrick Olivelle a szöveg létrejöttének két fázisát különbözteti meg: az ún. „Kauṭilya Recension” Kr. u. 60 és 120 között, az ún. „Śāstric Redaction” pedig Kr. u. 175 és 300 között keletkezhetett (Patrick Olivelle, *King, Governance, and Law in Ancient India. Kauṭilya's Arthaśāstra. A New Annotated Translation*. Oxford–New York, 2013, 28 skk.)

² A *Raghuvamśa* szövegét az alábbi kiadásból idézem (fejezetszám és strófaszám szerint): Gopal Raghunath Nandargikar, *The Raghuvamśa of Kālidāsa with the Commentary of Mallinātha. Edited with a Literal English Translation, Copious Notes in English Intermixed with Full Extracts, Elucidating the Text, from the Commentaries of Bhaṭṭa Hemādri, Cāṭravardhana, Vallabha, Dinakaramiśra, Sumativijaya, Vijayagani, Vijayānandasūri's Varacaraṇasevaka and Dharmameru, with Various Readings...* Delhi, 1971, 528.

„Kumudvatīnak Kākutsthától (= Kuśātól) egy Atithi nevű fia született, miként az elme tisztaságot kap az éjszaka utolsó negyedétől.”

A hajnalt megelőző órák, a *brāhma muhūrta*, az az időszak, melyet a *śāstrák* az elmélkedésre, a szent szövegek és a tudományos íráskor tanulmányozására javasolnak. Manu törvénykönyve így ír:

*brāhme muhūrte budhyeta dharmārthau cānucintayet |
kāyakleśāṃś ca tanmūlān Vedatattvārtham eva ca || 4, 92 ||*³
„A *brāhma muhūrtában* keljen fel, és elmélkedjen az erényes életről
(*dharmā*) és a jólét biztosításáról (*artha*), az általuk okozott testi
kényelmetlenségekről és a Veda igazi értelméről.”

Az *Arthaśāstra* is a hajnal előtti ébredést írja elő a királynak:

ṣaṣṭhe tūryaghoṣeṇa pratibuddhaḥ śāstram itikartavyatām ca cintayet.
(1, 19, 21)⁴
„A[z éjszaka] hatodik [részében] zeneszóra ébredjen, majd
tanulmányozza a tudós írásokat, és gondolkodjék el a teendőin.”

Atithi uralkodására jellemző lesz ez a tudatosság, az *artháról* és a *dharmáról* tanító szövegek előírásainak szem előtt tartása. Apja ügyelt rá, hogy fia elsajátítsa a „családi tudományokat” (*kulavidyāḥ*, 17, 3), vagyis, amint Vallabhadeva (a Raghuvamśa 10. századi kasmíri kommentátora) értelmezi,⁵ a „királyok tudományait” (*rājavidyāḥ*), melyek közül a négy legfontosabb a „tudományos vizsgálódás módszertana” (*ānvīkṣikī*), a „három Veda” (*trayī*), a „gazdaság” (*vārttā*) és a „kormányzás tudománya” (*daṇḍanīti*).⁶

Amikor Kuśa, Rāma fia és követője a trónon, egy csatában életét veszti, és hűséges felesége követi őt a halálba, a rangidős miniszterek fiát, Atithit szentelték uralkodóvá (17, 8). Az utódlás minden gond nélkül zajlott, hiszen amint azt az *Arthaśāstra* előírja (5, 6, 3), a miniszter „egy kiváló tulajdonságokkal bíró királyfit tegyen meg királlyá” (*rājaputram ātmasampannam rāje sthāpayet*), Atithire pedig már apja is magával egyenlőként tekintett (17, 4).

Ezután egy huszonkilenc versszak hosszú leírást olvashatunk a királlyá szentelés szertartásáról (*abhiṣeka*). Atithi életének kétségtelenül ez a legfontosabb

³ Patrick Olivelle, *Manu's Code of Law. A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra*. New York, 2005, 522.

⁴ R. P. Kangle, *The Kauṭīliya Arthaśāstra. Part I. A Critical Edition with a Glossary*. Delhi, 1988 (reprint of the second edition of 1969), 27.

⁵ A Vallabhadeva által ismert recenzióra Dominic Goodall, Harunaga Isaacson, Kiss Csaba és jómagam jelenleg készülő szövegkiadása alapján hivatkozom.

⁶ Ezekről bővebben ld. *Arthaśāstra* 1, 2–4; 1, 5, 7–8.

eseménye, a továbbiakban szinte egygé válik az itt ráruházott hivatallal. Amikor a papok a *purohitával* (az uralkodói család házipapjával) az élen győzelmet adó *Atharvaveda*-mantrák kíséretében öntötték fejére a felszentelő vizet, Atithi hasonlóvá vált Śivához, aki fejével felfogta az égből alázóduló Gangeszt (17, 13–14). A hasonlat előre vetíti, hogy a király is így fogja óvni majd az országát. A következő hasonlat is sokatmondó:

*stūyamānaḥ kṣaṇe tasminn alakṣyata sa vandibhiḥ |
pravṛddha iva parjanyaḥ sārāṅgair abhinanditaḥ || Raghuvamśa 17, 15 ||*⁷
„Olyannak tűnt ebben a pillanatban, ahogy az énekesek dicsőítették őt,
mint egy nagyra nőtt esőfelhő, melynek örvendeznek a *sārāṅga*
madarak.”

Vallabhadeva a *sārāṅgák* alatt pávákat ért, amelyek tánccal és rikoltozással köszöntik a monszunt. Aruṇagirinātha (a *Raghuvamśa* 1400 körül élt dél-indiai kommentátora) szerint *cātakák*ról van szó, melyek a költői konvenció szerint esőcseppeken élnek, s így a hasonlat egyszerre sugallja a király bőkezűségét és az énekesek rászorultságát.⁸ A szokásoknak megfelelően⁹ az új király általános amnesztiát hirdetett, amely az állatokra is kiterjedt, egészen a kalitkában tartott papagájokig (*Raghuvamśa* 17, 19–20).

Atithi ükapja, Aja esetében leendő felesége, Indumatī férjválasztó ceremóniájára és esküvőjükre esik hasonló hangsúly, mint itt az *abhiṣekára*, hiszen Ajának hitvese minden másnál fontosabb volt, és amikor Indumatī váratlanul meghalt, Aja csak hosszas rábeszélésre, kényszerűségből vitte tovább az uralkodás terhét. Atithi magánéletéről ugyanakkor csak annyit tudunk meg, hogy apja a megfelelő időben megházasította (*Raghuvamśa* 17, 3). Atithi fő felesége azonban a királyi hatalom istennője, Rājyaśrī, és a királlyá szentelés rítusa ketjük menyegzője:

*āmuktābharanaḥ sragvī haṁsacihnadukūlavān |
āśīd atīśayaprekṣyaḥ sa rājyaśrīvadhūvaraḥ || Raghuvamśa 17, 25 ||*¹⁰
„Az ékszereket viselő, koszorús és lúdminthas selyem felsőruhájú (Atithi)
Rājyaśrī menyasszony vőlegényeként rendkívül szemrevaló volt.”

⁷ Nandargikar, i. m., 532.

⁸ K. Achyuta Poduval–C. K. Raman Nambiar, *Raghuvamśa by Mahakavi Kalidasa with Prakasika Commentary of Aruṇagirinātha & Padarthadeepika Commentary of Narayana Panditha, Cantos XIII to XIX*. Tripunithura, 1959, 360.

⁹ Vö. *Arthaśāstra* 2, 36, 47.

¹⁰ Nandargikar, i. m., 535.

Amikor a szokásnak megfelelően Atithi körbevonult a városban, a nők épp olyan kíváncsisággal és szeretettel figyelték (*Raghuvamśa* 17, 35), mint ahogy Aját és Indumatit, amikor mint vőlegény és menyasszony vonultak be a városba (*Raghuvamśa* 7, 5 skk.). Ayodhyā istenei templomi képmásaikban való személyes jelenlétükkel tisztelték meg az új uralkodót (*Raghuvamśa* 17, 36), akinek fenséges hírneve (*pratāpa*) még azelőtt eljutott a tengerig, hogy az emelvényen felszáradt volna a felszentelés vize (*Raghuvamśa* 17, 37).

Atithi uralkodásának leírása Vasiṣṭha, az uralkodói család házipapja és a király együttműködésével kezdődik:

Vasiṣṭhasya guror mantrāḥ sāyakās tasya dhanvinaḥ |
kiṃ tat sādhyam yad ubhaye sādhayeyur na saṅgatāḥ || Raghuvamśa
 17, 38 ||¹¹

„Ugyan mit lehetne még elérni, amit tanítómesterének, Vasiṣṭhának szent igéi és neki, az íjásznak a nyilai együtt ne értek volna el?”

A fegyverekkel kivívott győzelem a király vitézségén, a hadviselés terén szerzett tudásán és hadserege kiválóságán múlik, míg a természetfeletti erők segítségét a *purohita* biztosítja: közös erőfeszítéssel teszik hatalmassá és virágzóvá az országot.

Amint kommentárjában Hemādri (a *Raghuvamśa* 1500 körül élt dél-indiai kommentátora) megjegyzi, a következő versszakokban azt mutatja be Kālidāsa, hogyan igyekezett a király népe kedvére tenni és így elnyerni jóindulatát.¹² A *rājā* ’király’ szónak a *rañjayati* ’kedvére tesz’ jelentésű igével való rokonítása a *Raghuvamśa* negyedik énekében is megjelenik, ahol Raghuról mondja a költő, hogy a *rājā* szó „értelmének megfelelően volt ő király, mert kedvében járt az alattvalóknak” (4, 10: *tathaiva so ’bhūd anvartho rājā prakṛtirañjanāt*). Atithi uralkodásának első tetteivel tehát hivatásához illő módon cselekedett: maga ítélkezett a peres ügyekben, teljesítette szolgálai kérelmeit, gyarapította a népét, szavatartó volt, a legyőzött királyokat újra trónra helyezte, és bár lett volna mire önteltnek lennie, gondolkodása sohasem vált arrogánssá (17, 39–43). Így szilárdította meg a hatalmát:

¹¹ Nandargikar, *i. m.*, 539.

¹² Hemādri *ad* 17, 39: *atha ślokaṇācakena prakṛtirañjanam āha*, ld. Rewā Prasāda Dwivedī, *Raghuvamśa-darpaṇa. Raghuvamśa Commentary by Hemādri. Critically Edited with Introduction and Appendices*. I. (Classical Sanskrit Works Series) Patna, 1973, 485. Vö. Aruṇagirinātha *ad* 17, 45: *labdhasya rājyasya anurañjanapratikārahyaṃ samanāṃ tatphalaṃ cākampyavatam* (Poduval–Nambiar, *i. m.*, 372.).

ittham janitarāgāsu prakṛtiṣv anuvāsaram |
akṣobhyaḥ sa navo 'py āsīd dṛḍhamūla iva drumah ||
*Raghuvamśa 17, 44 ||*¹³

„Így, miután napról napra ragaszkodást (*rāga*) ébresztett alattvalóiban, bár új [király] volt, olyan rendíthetetlen lett, mint egy fa, mely bár friss[en elültetett], erős gyökerű.”

Ezután az ország belső ügyeinek illetve a külügyeknek az intézését (*tantra* és *āvāpa*) mutatja be Kālidāsa, de előtte még, amint Aruṇagirinātha rámutat, az ezeket megalapozó önfegyelmet, helyes magaviseletet (*vinayānuṣṭhānam*) emeli ki:

anityāḥ śatravo bāhyā viprakṛṣṭāś ca te yataḥ |
ataḥ so 'bhyantarān nityān ṣaṭ pūrvam ajayad ripūn ||
*Raghuvamśa 17, 45 ||*¹⁴

„Mivel a külső ellenségek nem állandók és messze vannak, ezért először a hat örök belső ellenséget győzte le.”

Az *Arthaśāstra* a leendő király oktatásának témakörében ír az önfegyelem elsajátításáról mint a jó uralkodást megalapozó követelményről:

vidyāvinayahetur indriyajayaḥ kāmakrodhalobhamānamadaharṣatyāgāt
*kāryaḥ. (1, 6, 1)*¹⁵
 „A tudományok elsajátítása eredményezi az érzékek legyőzését, amely a vágy, harag, kapzsiság, büszkeség, önhittség és izgatottság feladásával valósítandó meg.”¹⁶

A belső ellenségeket legyőző királyok hosszú ideig uralkodtak, míg akik nem voltak képesek fegyelmezni érzékeiket és indulataikat, országukkal együtt elpusztultak, amint azt az *Arthaśāstra* számos példával igazolja (1, 6, 5–12). Atithi kiállta a próbát, ezért a királyi fenség istennője hűséges maradt hozzá:

prasādābhimukhe tasmimś capalāpi svabhāvataḥ |
*nikāṣe hemarekheva Śrīr āsīd anapāyinī || Raghuvamśa 17, 46 ||*¹⁷
 „[Atithi] hajlott a jóindulatra. A természetből fogva csapodár Śrī nem tágitott mellőle, ahogy az arany csík is ott marad a próbakőn.”

¹³ Nandargikar, *i. m.*, 541.

¹⁴ Nandargikar, *i. m.*, 542.

¹⁵ Kangle, *i. m.*, 7.

¹⁶ Vö. *Arthaśāstra* 1, 7, 1: *tasmād ariṣaḍvargatyāgenendriyajayaṃ kurvīta*; Dasharatha Sharma, *Arthaśāstra Material in the Raghuvamśa. Indian Historical Quarterly* 27/2 (1951) 132.

¹⁷ Nandargikar, *i. m.*, 542.

Egy olyan királlyal kapcsolatban, aki mindenben követi a *śāstrák* előírásait, felmerülhetne az a vád, hogy túlságosan óvatos, fél vitézi tetteket végrehajtani. Kālidāsa eloszlatja ezt a kételyt:

kātaryam kevalā nītiḥ śauryam śvāpadaceṣṭitam |¹⁸
ataḥ siddhiṃ sametābhyām ubhābhyām anvīyeṣa saḥ ||

Raghuvamśa 17, 47 ||¹⁹

„Önmagában a politika gyávaság, a vitézség ragadozóhoz illő viselkedés. Ezért e kettő egyesítésével törekedett a sikerre.”

Itt is megfigyelhető az a harmóniára törekvés, amellyel oly sokszor találkozhatunk Kālidāsa műveiben: a végletek, a túlzások helyett inkább a két magatartásforma ötvözése vezet sikerre. Amint azt Vallabhadeva megjegyzi, Atithi „a politikus eljárásra alapozva hajtott végre bátor tetteket”.²⁰ Hogy milyen is volt ez a *nīti*, vagyis a megfontolt, politikus államvezetés, megtudhatjuk a következő versekből, mégpedig először a belpolitikára vonatkozóan.

Atithi szerteküldte titkos ügynökeit az országban, így semmi sem maradt a számára láthatatlan, akár a Napnak a felhőtlen égen (17, 48). Az *Arthaśāstra* hosszasan foglalkozik mind az ellenséghez és a szövetségesekhez küldött kémekkel, mind a belföldön alkalmazott titkos ügynökökkel, akik az állam vezető tisztségviselőiről is jelentettek a királynak.²¹ A király az éjszaka első részében fogadta és számoltatta be kémeit, és az éjszaka hetedik részében bocsátotta őket útjukra (*Arthaśāstra* 1, 19, 18 és 22), Atithi pedig, amint a következő versszakból megtudjuk, szigorúan betartotta az uralkodó számára előírt napirendet (*Raghuvamśa* 17, 49).²² Miután kémei révén megismerte alattvalói ügyeit, minisztereivel megtanácskozta a teendőket. Ezek a tanácsulések zárt ajtók mögött zajlottak, nem tudódhatott ki róluk semmi (*Raghuvamśa* 17, 50), ahogy azt az *Arthaśāstra* is előírja: mint teknős a végtagjait, úgy kell óvnia a terveit (1, 15, 60), a kiszivárogtatóra pedig kivégzés vár (1, 15, 6).²³ A kémek a király szemei, ők tudósították Atithit barátairól és ellenségeiről egyaránt, miközben egymásról sem volt tudomásuk.²⁴ Rajtuk keresztül azután is éber maradt, hogy időben aludni tért (*Raghuvamśa* 17, 51). Ennek az okos, elővigyázatos politiká-

¹⁸ Vallabhadeva *śvāpadaceṣṭitam* helyett *cāpalaceṣṭitam*ot (‘meggondolatlan viselkedés’) olvas ezen a helyen.

¹⁹ Nandargikar, *i. m.*, 542.

²⁰ Vallabhadeva *ad loc.*: *nayapūrvam asau pauraṣaṃ prāyunkṭety arthaḥ*.

²¹ Ld. *Arthaśāstra* 1, 11–12; vö. Sharma, *i. m.*, 134.

²² A király napirendjéről ld. *Arthaśāstra* 1, 19; vö. Sharma, *i. m.*, 134.

²³ Vö. Sharma, *i. m.*, 133.

²⁴ Vö. *Arthaśāstra* 1, 12, 12.

nak meglett az eredménye: tervei „rejtve érték be, hasonlóan a héjában érő rizs-
hez” (*Raghuvamśa* 17, 53: *garbhaśālisadharmāṇas tasya gūḍhaṃ vipecire*).²⁵

Gazdagsága sem tette elbizakodottá és nem tért el a jó politikától, „ahogy
tengernek is dagálykor csak a folyó torkolatán át van útja”.²⁶ A zavartalan jólétet
bevehetetlen erődjével biztosította, de megint csak nem gyávaságból húzódozt
várfa-
lak mögé, „hiszen az elefántra támadó oroszlán sem azért fekszik a bar-
langban, mert fél”.²⁷ Aruṇagirinātha az 55. versszakot felvezetve megjegyzi,
hogy az erődítmény megfelelő emberek nélkül mit sem ér, hiszen „a Mandara-
hegy csúcsát is ellopják, ha nem őrzik emberek”.²⁸ Kauṭilya is azt tanítja, hogy a
király „törekedjék egy emberek által védett erődre, amely fel van szerelve kész-
letekkel és menekülőutakkal”.²⁹ El kell tehát kerülni az erődben lakók közötti
lázadozást:

kāmaṃ prakṛtivairāgyaṃ sadyaḥ śamayitum kṣamaḥ |
yasya kāryaḥ pratikāraḥ sa tan naivopapādayat || Raghuvamśa 17, 55 ||³⁰
„Bár képes lett volna azonnal lecsillapítani alattvalói elégedetlenségét,
nem is idézett elő olyat, amit orvosolni kellett volna.”

Az *Arthaśāstra* a 109. témakörben (*prakaraṇa*) foglalkozik azokkal a hibák-
kal, amelyek az alattvalók elpártolásához vezethetnek. Aruṇagirinātha is idézi
az alábbi részletet (*Arthaśāstra* 7, 5, 27–28):

kṣīṇāḥ prakṛtayo lobhaṃ lubdhā yānti virāgatām |
viraktā yānti amitraṃ vā bhartāraṃ ghnanti vā svayam ||
tasmāt prakṛtīnāṃ kṣayaalobhavirāgakāraṇāni notpādayet, utpannāni vā
*sadyaḥ pratikurvīta.*³¹
„Az elszegényedett alattvalók kapzsisá válnak, a kapzsis hűtlenné,
a hűtlenek az ellenséghez pártolnak, vagy maguk ölik meg urukat.
Ezért ne adjon okot arra, hogy az alattvalók tönkremenjenek, kapzsisá
vagy hűtlenné váljanak, illetve ha felmerülne ilyen ok, azonnal lépjen
fel ellene.”³²

²⁵ Nandargikar, *i. m.*, 544.

²⁶ *Raghuvamśa* 17, 54: *vr̥ddhau nadīmukhenaiva prasthānaṃ lavaṇāmbhasaḥ* (Nandargikar, *i. m.*, 545.).

²⁷ *Raghuvamśa* 17, 52: *na hi siṃho gajāskandī bhayād giriguhāśayaḥ* (Nandargikar, *i. m.*, 544.).

²⁸ Aruṇagirinātha *ad* 17, 55: *śikharaṃ Mandarasyāpi nirmanuṣyaṃ vilupyate* (Poduval–Nambiar, *i. m.*, 379.).

²⁹ *Arthaśāstra* 7, 15, 11: *nicayāpasārasampannaṃ hi manuṣyadurgam icched iti Kauṭilyaḥ* (Kangle, *i. m.*, 195.).

³⁰ Nandargikar, *i. m.*, 546.

³¹ Kangle, *i. m.*, 176.

³² Vö. Sharma, *i. m.*, 135.

Atithit a támadások indításában is a bölcs megfontoltság vezette:

śakyeṣv evābhavad yātrā tasya śaktimataḥ sataḥ |
*samīraṇasaḥāyo 'pi nāmbhaḥprārthī davānalaḥ || Raghuvamśa 17, 56 ||*³³
 „Bár erős volt, csak olyanok ellen vezetett hadjáratot, akikkel elbírt.
 Az erdőtüz, még ha segíti is a szél, nem támad a vízre.”

Ismét az *Arthaśāstra* tanítását fedezhetjük fel a háttérben, amely szerint a király kössön békét azzal, aki nála erősebb, vagy vele egyformán erős, de kezdeményezze a harcot a nála gyengébbel.³⁴

Külpolitikájában tehát az előnyök és a hátrányok gondos mérlegelése vezette a királyt. Szövetségeseit is aszerint válogatta, hogy mennyiben lehetnek a segítségére vállalkozásaiban:

hīnāny anupakartīṇi pravṛddhāni vikurvate |
*tena madhyamaśaktīni mitrāṇi sthāpitāny ataḥ || Raghuvamśa 17, 58 ||*³⁵
 „A gyengék nem segítenek, akik hatalomra tettek szert, azok ellensége-
 sek lesznek,
 ezért a közepesen erőseket tette meg barátaivá.”

Ahogy az *Arthaśāstra* tanítja, „a megerősödöttben (ti. szövetségesben) nem szabad megbízni”.³⁶ Itt már a „hatféle stratégia” (*ṣaḍguṇya*) témakörénél járunk, melyet az *Arthaśāstra* hetedik könyve tárgyal: szövetségkötés (*sandhi*), háború kezdeményezése (*vigraha*), helyben maradás, kivárás (*āsana*), harcba vonulás (*yāna*), oltalomért folyamodás (*saṁśraya*) és kettős stratégia (*dvaiddhībāva*). Az *āsana* és a *yāna* tárgyában így ír a tankönyv:

na mām paro nāhaṁ param upahantum śakta ity āsīta. guṇātīśayayukto
*yāyāt. (Arthaśāstra 7, 1, 15–16)*³⁷
 „Ha arra a felismerésre jut, hogy sem neki az ellenség, sem ő az ellen-
 ségnek nem képes ártani, maradjon helyben. Ha [az ellenséget]
 felülmúló előnyökkel bír, vonuljon harcba.”
vijigīṣur ātmanaḥ parasya ca balābalaṁ ... jñātvā viśiṣṭabalo yāyāt,
*anyathāśīta. (Arthaśāstra 9, 1, 1)*³⁸

³³ Nandargikar, *i. m.*, 546.

³⁴ *Arthaśāstra* 7, 3, 2, idézi Mallinātha *ad* 17, 56 (Nandargikar, *i. m.*, 546.)

³⁵ Nandargikar, *i. m.*, 547.

³⁶ *Arthaśāstra* 7, 5, 47: *abhyuccitāś cāviśvāśyo* (Kangle, *i. m.*, 177.); vö. 7, 9, 45, Sharma, *i. m.*, 136.

³⁷ Kangle, *i. m.*, 168.

³⁸ Kangle, *i. m.*, 217.

„Ha győzni akar, ismerje meg saját maga és az ellenség egymáshoz viszonyított erejét, és ha felülmúlja őt erőben, akkor vonuljon harcba, máskülönben maradjon helyben.”³⁹

Atithi ezt a leckét is jól megtanulta és alkalmazta:

*parātmanoh paricchidya śaktyādīnām balābalaṃ |
yayāv ebhīr baliṣṭhaś cet paraśmād āsta so 'nyathā ||*
Raghuvamśa 17, 59 ||⁴⁰

„Miután megállapította a saját és az ellenség hadseregének és egyebeinek erős és gyenge pontjait, akkor támadott, ha ezekben jóval erősebb volt az ellenségnél, máskülönben helyben maradt.”

Ő maga nem szorult rá, hogy más királyoknál keressen menedéket, viszont arra ügyelt, hogy gazdagsága mások számára az oltalom forrásaként mutassa őt:

*kośenāśrayaṇīyatvam iti tasyārthasamgrahaḥ |
ambugarbho hi jīmūtaś cātakair abhinandyate ||* *Raghuvamśa* 17, 60 ||⁴¹
„A kincstár miatt lehet valakihez folyamodni, ezért gyűjtött vagyont, hiszen a *cātaka* madarak akkor örülnek a felhőnek, ha az teli van vízzel.”

Igyekezett megtalálni ellensége gyenge pontjait és munkáját akadályozni, ugyanakkor saját gyengeségeit elrejtette, és szorgalmasan fáradozott tervei megvalósításán (*Raghuvamśa* 17, 61): amint azt Aruṇagirinātha megjegyzi, az *Arthaśāstra* 99. témakörében olvashatunk bővebben arról, milyen döntéseket kell hozni hanyatlás, stabilitás és gazdagság esetén, mikor és hogyan érdemes kárt okozni az ellenség erődítményeiben, öntözőrendszereiben stb.⁴²

Ezután két olyan versszak következik, amely nem szerepel a Vallabhadeva kommentálta kasmíri recenzióban:⁴³

*pitṛā samvardhito nityam kṛtāstrah sāmparāyikah |
tasya daṇḍavato daṇḍaḥ svadehān na vyaśiṣyata ||* *Raghuvamśa* 17, 62 ||⁴⁴

³⁹ Vö. Hiralal Amratlal Shah, Kautīlya and Kālidāsa II. *The Quarterly Journal of the Mythic Society* 11 (1920–1921) 60.

⁴⁰ Nandargikar, *i. m.*, 547.

⁴¹ Uo.

⁴² Vö. *Arthaśāstra* 8, 5, 20: *prahared daṇḍarandhreṣu śatrūṇām*; Sharma, *i. m.*, 134.

⁴³ 17, 62–63, Mallinātha (14. század), Aruṇagirinātha (Poduval–Nambiar, *i. m.*, 385 skk.) és Hemādri (Dwivedī, *i. m.*, 492 skk.) kommentárjaiban.

⁴⁴ Nandargikar, *i. m.*, 548.

„Számára, aki hatalommal bírt,⁴⁵ a hadsereg, melyet apja folyton gyarapított,
amely jártas volt a fegyverforgatásban, és alkalmas volt a harcra, nem különbözött a saját testétől.”

sarpasyeva śīroratnaṃ nāśya śaktitrayaṃ paraḥ |
*sa cakarṣa paraśmāt tad ayaskānta ivāyasam || Raghuvamśa 17, 63 ||*⁴⁶
„Az ellenség nem tudta megfosztani őt háromféle erejétől,⁴⁷
ahogy egy kígyótól sem lehet elvenni a fején lévő drágakövet, ő azonban
magához vonta azokat az ellenségtől, ahogy a mágnes a vasat.”

Elképzelhető, hogy ezek a strófák nem Kālidāsától származnak, hanem a szöveg hagyományozás során kerültek az eposzba. Illenek a megelőző versszakok témájához, teljesebbé teszik a király külpolitikájáról (*āvāpa*), közelebbről a hadviselésről alkotott képet, és talán éppen ez volt a céljuk.

A következő versszakokban (Vallabhadevánál 62–64, a többi kommentárban 64–66) a helyes bel- és külpolitika eredményeképpen létrejött békét és virágzást láthatjuk: a kereskedők karavánjai biztonságban utazhattak, az erdei remeték rítusai elől minden akadály elhárult, a vagyonok biztonságban voltak a rablók-tól. Atithi teljesítette annak a szerződésnek a rá eső részét, amelyet az emberek az első királlyal, Manu Vaivasvatával kötöttek: megóvta népét minden bajtól, és cserébe megkapta a termények egyhatod részét.⁴⁸ A Föld drágaköveket, gabonát és elefántokat adott cserébe a védelemért (64/66. vers).

Atithit vitézsége a hatfejű hadistenhez, Skandához tette hasonlóvá, mindig helyesen alkalmazta a fent megismert hatféle stratégiát (*ṣaḍ guṇāḥ*) és a hatféle hadsereget (*ṣaḍ balāḥ*).⁴⁹ Uralkodása sikeres volt:

iti kramāt prayuñjāno rājanītiṃ caturvidhām |
*ā tīrthād apratighātaṃ sa tasyāḥ phalam ānaśe || Raghuvamśa 17, 68 ||*⁵⁰

⁴⁵ A *daṇḍa* szó választott jelentésétől függően a *daṇḍavat* kifejezés többféleképpen érthető: 'hadsereg, hatalom, önuralom, büntetés' stb.

⁴⁶ Nandargikar, *i. m.*, 549.

⁴⁷ Vö. *Arthaśāstra* 9, 1, 2–16: kitartás, erőfeszítés, energikusság (*utsāha*), hatalom, gazdagság (*prabhāva*) és tanács, terv (*mantra*); *Arthaśāstra* 6, 2, 33 (*mantraśakti, prabhuśakti, utsāhaśakti*); *Arthaśāstra* 6, 2, 37: *dūṣyāmitrābhyāṃ vāpakraṣṭuṃ yateta*. Vö. Sharma, *i. m.*, 132.

⁴⁸ V. 63 Vallabhadevánál, 65 a többi kommentárban, vö. *Arthaśāstra* 1, 13, 5–7.

⁴⁹ V. 65/67, a hatféle hadseregről (örökölt, zsoldos, testületi, szövetséges, ellenséges, törzsi) ld. pl. *Arthaśāstra* 7, 8, 27.

⁵⁰ Nandargikar, *i. m.*, 550.

„Így gyakorolva sorban a négyféle kormányzást
már az alkalmazásától fogva elérte annak akadályoktól mentes
gyümölcsét.”⁵¹

A négyféle kormányzás alatt a kommentátorok az ellenséggel való bánásmód négy „módszerét”, „stratégiáját” (*upāya*) értik: megegyezés (*sāman*), ajándékadás (*dāna*), megosztás (*bheda*) és a hadsereg bevetése (*daṇḍa*).⁵² Atithi alaposan megfontolta, mikor és kivel szálljon harcra, és ha mégis háborúra került a sor, mindig nyíltan küzdött, bár jól ismerte a különféle hadicseleket (*Raghuvamśa* 17, 69).⁵³ Még amikor az ellenség megtévesztésére törekedett, akkor is a *dharmával* összhangban tette ezt, mivel azért hódított, hogy elvégezhesse a loáldozatot (*Raghuvamśa* 17, 76). Hódításainak eredményeképpen folyton gyarapodott, de amit megszerzett, tovább is adta a derék, de nélkülöző embereknek, akik kérelmezőként fordultak hozzá (*Raghuvamśa* 17, 72). Hírneve szerénységgel párosult (*Raghuvamśa* 17, 73), erényei még az ellenséghez is utat találtak (*Raghuvamśa* 17, 75).

Így lett Atithi egyre hatalmasabb „a *śāstrákban* előírt úton” (*śāstranirdiṣṭavartmanā*, *Raghuvamśa* 17, 77) haladva. A világot őrző istenek, a *lokapālák* is a szolgálatára álltak:

Indrād vṛṣṭir niyamitagadodrekavṛttir Yamo 'bhūd
Yādonāthaḥ śivajalapathaḥ karmaṇe naucarāṇām |
pūrvāpekṣī tadanu vidadhe kośavṛddhiṃ Kuveras
*tasmīn daṇḍopanatacaritaṃ bhejire lokapālāḥ || Raghuvamśa 17, 81 ||*⁵⁴
„Indrától eső jött, Yama visszafogta a járványok kitörését,
Varuṇa vízi útjai biztonságosak voltak a hajósok munkájára,
Kuvera, tekintettel az előbbiekre, gyarapította a kincsesládát:
a világ őrei úgy viselkedtek, mintha hadseregével alávetette volna őket.”

Atithi uralkodásának bemutatása nem fordulópontok, nem fontos események köré szerveződik. Mintha az államvezetés tankönyve, az *Arthaśāstra* lapjairól lépett volna elő az ideális király, aki mindig követi a kormányzás tudományának előírásait, így virágoztatva fel birodalmát. Kālidāsa korában azonban nem volt

⁵¹ A versszakban az *ā tīrthād* kifejezés jelentése nem teljesen egyértelmű: Vallabhadeva úgy érti, hogy „a használatától fogva, az alkalmazásával egy időben” (*ā pravṛtteḥ prayogasamakālam eva*), míg a többi kommentár a tizenennyolc fő tisztségviselőt érti a *tīrtha* szó alatt (ld. pl. *Arthaśāstra* 1, 12, 6).

⁵² Ld. pl. *Arthaśāstra* 2, 10, 47 (Kangle, *i. m.*, 50), *Manusmṛiti* 7, 198 skk. (Olivelle, *i. m.*, 648 skk.)

⁵³ Vö. *Arthaśāstra* 150. témakör: *kūṭayuddhavigalpāḥ* (Kangle, *i. m.*, 235.), vö. Sharma, *i. m.*, 135.

⁵⁴ Nandargikar, *i. m.*, 555.

a politika tudományának, a *nītiśāstrānak* egységesen pozitív megítélése, és a királyi ideálról is több elképzelés létezett.

A *bodhisattva* és a *rājanīti*

Ārya Śūra *Jātakamālā*ja a Buddha előző születései közül mesél el harmincnégy történetet, amelyek az adakozás (*dāna*), az erényesség (*śīla*) és a béketűrés (*kṣānti*) tökéletességeit (*pāramitā*) illusztrálják. Műfaját tekintve *campū*, vagyis próza és vers keveréke. Keletkezését a 4. századra teszik,⁵⁵ az 5. századra már olyan fontos és népszerű mű volt, hogy az adzsantái buddhista barlangszentélyek festményei közül több a *Jātakamālā* történeteire alapul, amit az is bizonyít, hogy a második barlangban a *Kṣāntivādi-jātaka* és a *Maitrībala-jātaka* ábrázolásain a szövegből vett idézetek is helyet kaptak.⁵⁶ Adzsantá patrónusai ebben az időben a Vākāṭaka dinasztiahoz köthetők, akik a Gupták déli szomszédai voltak, így a Gupta-udvarban alkotó Kālidāsa akár ismerhette is Ārya Śūra művét, annál is inkább, mivel a *jātakák* többsége olyan témát dolgoz fel, amely nem csak a buddhista szerzetesi közösség érdeklődésére tarthatott számot.

A *jātakák* közül tizenháromban a *bodhisattva* királyi családba születik, de ezen túl is több történet foglalkozik a helyes uralkodás témájával. Ezekben a történetekben az uralkodó személyes gyarapodását szem előtt tartó politika (*nīti*) gyakran kerül szembe a buddhista erényeket megvalósító *dharmával*. A *Viśvaṃtara-jātakában* a hercegként újraszületett *bodhisattvát* semmi sem tántoríthatja el, hogy elajándékozza csodálatos elefántját: „nem remegett meg a politika (*nīti*) hamisságától.”⁵⁷ Viśvaṃtara herceg tehát az „adakozás tökéletességében” (*dānapāramitā*) emelkedik a többi ember és a *nīti* erkölcsisége fölé. A *Maitrībala-jātakában* a *bodhisattva* egy olyan király, akinek – mint a neve (*Maitrībala*) is mutatja – „jószívűsége az ereje”, és „kormányzása a *dharm*a szerint való, nem a *nīti* becstelensége szerint” (*dharmas tasya nayo na nītinikṛtiḥ*, 8, 14).⁵⁸

A *Haṃsa-jātakában* a ludak királyaként újraszületett *bodhisattva* így szól az öt vendégül látó királyhoz:

*na deśam āpnoti parākramaṇa taṃ
na kośavīryeṇa na nītisampadā |*

⁵⁵ Justin Meiland, *Garland of the Buddha's Past Lives by Aryashura*. I–II. New York, 2009, I, xviii skk.

⁵⁶ Walter M. Spink, *Ajanta. History and Development*. II. *Arguments about Ajanta*. Leiden–Boston, 2006, 276, 278.

⁵⁷ *nītiyaḥkṛtena na saṃcakampe* (*Jātakamālā* 9, 10d; Meiland, *i. m.*, I. 208.).

⁵⁸ Meiland, *i. m.*, I., 170.

*śramavyayābhyām nṛpatir vinaiva yaṃ
guṇābhijātena pathādhigacchati || Jātakamālā 22, 94 ||*⁵⁹
„Sem vitézséggel, sem kincstára hatalmával,
sem kiváló politikájával nem ér el a király oda,
ahová erőfeszítés és költségek nélkül
az erények nemes útján eljut.”

Mivel a nép követi urát, a király felelőssége abban is áll, hogy erényes életével példát mutasson alattvalóinak (*Jātakamālā* 22, 97). „A király legfőbb kötelessége, hogy népe javát szolgálja” (*prajāhitam kṛtyatamaṃ mahīpates*, 22, 98), inti a lúd az uralkodót, és ezt az önfeláldozásig menő szolgálatot láthatjuk viszont több történetben is.

A *Mahāvānara-jātakā*ban a majomkirály *bodhisattva* saját testét kínálja fel hídnak, hogy a többi majom azon át menekülhessen, nem törődve azzal, hogy majdnem agyontapossák. Amikor fogságba esik, az emberek királya így vonja kérdőre:

*adhipārtham amātyādi na tadarthaṃ mahīpatiḥ |
iti kasmāt svabhṛtyārtham ātmānaṃ tyaktavān bhavān || Jātakamālā 27, 17 ||*⁶⁰
„A miniszter és a többiek vannak a királyért, nem a király értük.
Miért áldoztad hát fel magad szolgálid kedvéért?”

Hiába tanítja a *rājanīti*, a majomkirály nem tudja ezt az utat követni, mert nem képes elviselni a többi majom szenvedését. A király még mindig nem érti a *bodhisattva* viselkedését, mire a majomkirály így oktatja:

*kāmaṃ śarīraṃ kṣitipa kṣataṃ me
manaḥ parasvāsthyam upāgataṃ tu |
akāri yeṣāṃ ciraṃ ādhipatyam
teṣāṃ mayārtir vinivartiteti || Jātakamālā 27, 25 ||*⁶¹
„Bár testem megsebesült, király,
elmém soha ilyen jól nem érezte magát,
mert akiken sokáig uralkodtam,
azok szenvedését megszüntettem.”

Önfeláldozó tetteivel a *bodhisattva* csak törlesztette a mások szolgálataiért járó adósságát (*Jātakamālā* 27, 29).

⁵⁹ Meiland, *i. m.*, II., 74.

⁶⁰ Meiland, *i. m.*, II., 218.

⁶¹ Uo.

A *Sutasoma-jātakā*ban a *bodhisattva* egy erényekkel gazdagon megáldott királyfi, aki úgy gondolja, meg tudja változtatni a kannibál Saudāsa gondolkodását. Hagyja, hogy Saudāsa elragadja őt, majd hullákkal és démonokkal teli lakhelyére hurcolja. Ekkor azonban eszébe jut Sutasomának az a bölcs mondásokat recitáló *brāhmaṇa*, akit nem volt ideje otthon megjutalmazni, megkéri hát a kannibált, engedje haza, és egyben megígéri, hogy vissza fog térni. A palotában Sutasoma ezer arannyal díjazza a *brāhmaṇa* minden egyes bölcs mondását, mire apja, a király figyelmezteti a túlzott költekezésre (*Jātakamālā* 31, 29). Azonban Sutasoma szerint nem lehet eléggé megfizetni az ékesszólást. Ráadásul a kannibálnak adott szavát is be akarja tartani, és vissza akar menni hozzá. Hiába győzködi apja, hogy „a politikában (*nīti*) jártasak szerint a királyok helytelenül, sőt bűnösen járnak el, ha úgy követik a *dharmát* (’erkölcsösség, erényesség’), hogy az láthatóan ellentétes az *arthával* (’anyagi haszon’) és a *kāmával* (’örömk élvezete’)”.⁶² Sutasoma hajthatatlan és visszamegy a kannibálhoz, aki meglepetten azzal vádolja őt, hogy nem jártas a *nīti* útjában (*na nītimārge kuśalo ’si*).⁶³ Sutasoma így felel:

*naitad asti. aham eva tu kuśalo nītimārge yad enaṃ na pratipattum
icchāmi.
yan nāma pratipannasya dharmād aikāntikī cyutiḥ |
na tu prasiddhiḥ saukhyasya tatra kiṃ nāma kauśalam || Jātakamālā 31, 53*
||⁶⁴
„Nem így van. Én vagyok csak igazán jártas a *nīti* útjában, merthogy
nem akarom követni.
Ha követném, teljesen elszakadnék a *dharmától*,
és nem sikerülne örömet szerezni: ugyan mit ér jártasnak lenni ebben?”

Sutasoma elhagyta „a *nīti* görbe útját” (*apāśya jihmān iti nītimārgān*, *Jātakamālā* 31, 54), és elmondása szerint azért nem jártas a *nīti*ben, mert „elvetve a hamisságot az igazságban lel örömet” (*tyaktvāṇṛtaṃ yo ’bhirato ’smi satye*, *Jātakamālā* 31, 55). Saudāsát megindította Sutasoma halált megvető bátorsága és ragaszkodása adott szavához. A *bodhisattva* megtanította neki a *brāhmaṇától* hallott bölcs mondásokat, és még arra is rávette, hogy a jövőben tartózkodjék az emberi hústól.

A *Mahābodhi-jātakā*ban a *bodhisattvát* mint bölcs, tudományokban jártas vándor aszkétát látjuk viszont, akit egy király tanítójául fogad. A miniszterek azonban féltékenységükben megvádolják Bodhit, hogy arra oktatja az uralkodót,

⁶² *Jātakamālā* 31, 40. vers utáni próza (Meiland, *i. m.*, II., 354.): *arthakāmābhyāṃ ca virodhadṛṣṭaṃ dharmasaṃśrayam anayam iti vyasanam iti ca rājñāṃ pracakṣate nīti kuśalāḥ*.

⁶³ *Jātakamālā* 31, 52 (Meiland, *i. m.*, II., 360.)

⁶⁴ Meiland, *i. m.*, II., 361.

hogy „kizárólag könyörületességből cselekedjék” (*ekāntena kārūṇyappravṛttau*), és hogy „olyan *dharmát* vállaljon magára, amely akadályozza az *arthát* és a *kāmát*, kívül esik a *kṣatriyákra* vonatkozó törvényeken és rossz politikához vezet” (*arthakāmoparodhiṣu ca kṣatradharmabāhyeṣv āsannāpanayeṣu dharmasamādāneṣu*).⁶⁵ A miniszterek különféle nézeteket vallanak:

apara enam kṣatravidyāparidṛṣṭeṣu nītikaṭṭilyaprasaṅgeṣu nairghṛṇya-
malineṣu dharmavirodhiṣv api rājadharmo 'yam iti samanusaśāsa.
chāyādrumeṣv iva nareṣu kṛtāśrayeṣu
tāvat kṛtajñacaritaiḥ svayaśaḥ parīpset |
nārtho 'sti yāvad upabhoganayena teṣām
*kṛtye tu yajña iva te paśavo niyojyāḥ || Jātakamālā 23, 21 ||*⁶⁶

„Egyikük a *kṣatriyák* tudományából ismert, a *nīti* csalárdságának szentelt, kegyetlenségtől beszennyezett és a *dharmával* ellentétes dolgokkal kapcsolatban azt tanította neki (ti. az uralkodónak), hogy ez a királyok *dharmája*.

«Úgy fordulva az emberekhez, mint árnyékot adó fákhöz, addig törekedjék hírnévre (ti. egy király) hálás tettekkel, amíg nincs szüksége arra, hogy használja őket.

Ha ez a célravezető, úgy éljen velük, mint az állatokkal áldozatkor.»”

A *bodhisattva* elhatározza, hogy ráébreszti a királyt, milyen helytelen nézeteket vallanak a tanácsadói. Varázserejével teremt egy majmot, lenyúzza a bőrét, és abba öltözve jelenik meg a király előtt. Amikor a miniszterek kérdőre vonják, hogy erdőlakó remete létére hogyan ölhette meg a majmot, a *bodhisattva* egyenként bebizonyítja, hogy milyen álszentek, hiszen nézeteik alapján nincs semmi kivetnivaló ebben a kegyetlen cselekedetben. Az *arthaśāstrát* tanító miniszterhez így szól:

anuṣṭheyam hi tatreṣṭam arthārtham sādhasvādhu vā |
athoddhṛtya kilātmānam arthair dharmam kariṣyate || Jātakamālā 23, 51 ||
atas tvām bravāmi
prayojanam prāpya na ced avekṣyam
snigdheṣu bandhuṣv api sādhuṣṛttam |
hate mayā carmaṇi vānare 'smin
*kā śāstradrṣṭe 'pi naye vigarhā || Jātakamālā 23, 52 ||*⁶⁷

⁶⁵ *Jātakamālā* 23, 4. vers utáni próza (Meiland, *i. m.*, II., 86.).

⁶⁶ Meiland, *i. m.*, II., 96.

⁶⁷ Meiland, *i. m.*, II., 114.

„Eszerint (ti. az *arthaśāstra* szerint) a cél érdekében jót és rosszat is megengedett cselekedni. Miután felemelte magát az ember, akkor fordíthatja vagytonát a *dharmára*.

Ezért mondom neked: Ha célunk elérésében még kedves rokonainkkal szemben sem kell figyelniünk a helyes viselkedésre, milyen szemrehányás érhetne engem azért, hogy megöltem ezt a majmot a bőréért, mikor ezt a hozzáállást látjuk a *śāstrában* is?”

Miután sorra bebizonyította a miniszterek nézeteinek tarthatatlanságát, a *bodhisattva* mindenkit megnyugtat, hogy igazából nem is ölt meg semmiféle majmot, és varázslatával eltünteti a majombőrt. Ezután arra inti a királyt, hogy helyes nézeteket tegyen magáévá, és kerülje az olyanok társaságát, akik nem erényesek. Az uralkodó felelősséggel tartozik népe iránt, védelmeznie kell a világot, gyakorolnia kell a *dharmát*, erényes és bőkezű életet kell élnie, óvnia kell a földműveseket és a városlakókat, meg kell becsülnie a hadseregét, és nem szabad igazságtalan adókat beszednie (*Jātakamālā* 23, 64–70).⁶⁸

Konklúziók

A *Mahābodhi-jātakában* a *bodhisattva* által a királynak megfogalmazott intelmek sokban hasonlítanak arra az uralkodási mintára, amelyet a *Raghuvamśa* 17. énekében láthattunk. A király legfőbb feladata itt is a nép védelmezése, olyan környezet létrehozása a vidéken élő és a városlakó emberek számára, amelyben zavartalanul művelhetik földjeiket és kereskedhetnek. A nép a biztonságért cserébe adókkal fizet, és ha igazságos az adóztatás, a király és az alattvalók együttműködésének eredményeképpen az ország felvirágzik és a kincstár is megtelik.

Atíthi a helyes uralkodás elveit az államvezetés tudományából, az *arthaśāstrából* tanulta meg. A titkosügynökök alkalmazásától a zárt ajtók mögött zajló tanácskozásokig, a szövetségesek gondos megválogatásától az ellenséggel szemben folytatandó taktikáig számos példa azt mutatja, hogy a Kauṭilya-féle *Arthaśāstra* szolgálhatott mintául Kālidāsa számára, amikor ennek a példás életű királynak a portréját megrajzolta.

A buddhista *Jātakamālā* ezzel szemben kifejezetten ellenséges hangon szól a politika tudományáról, a *nītiről*. Az olyan kifejezések, mint a *nītivyalīka* ’a politika hamissága’, vagy a *nītikauṭilya* ’a politika csalárdsága’ is ezt az elítélő nézetet mutatják, az utóbbi valószínűleg Kauṭilya *Arthaśāstrájára* is utal egy

⁶⁸ Meiland, *i. m.*, II., 118, 120.

szójátékkal.⁶⁹ Az elutasítás oka az, hogy a *nīti* a hatalom és a gazdagság önös céljainak elérése érdekében bármilyen eszközt megenged, és az alattvalók érdekeit a király érdekei alá rendeli. A mások megtevesztésén és kihasználásán alapuló *nīti* helyett az akár az önfeláldozásig menő együttérzés, a nép boldogságának és boldogulásának elősegítését tanító buddhista *dharma* kell, hogy irányítsa egy király életét. A *bodhisattva* a tökéletességek gyakorlásában a közönséges ember által már aligha követhető végletekig is elmegy, mint például Viśvaṃtara királyfi, aki nemcsak az elefántját, de gyermekeit és feleségét is elajándékozza. A királynak felelőssége van rábízott népével szemben, tartozik alattvalóinak a szolgálatukért, és ha példásan erkölcsös életet él, ezzel őket is ráébresztheti a *dharma* útjának követésére.

Kālidāsa eposzában Atithi úgy virágoztatja fel királyságát, hogy közben a *nīti* előírásait tartja szem előtt. Ugyanakkor olyan erényeket is felmutat, amelyek a buddhista történetekből is ismerősek: ilyen például a bőkezű adakozás, amely révén őt is, mint Kuvera istent, Dhanadának, 'vagyon adó'-nak nevezték (*Raghuvamśa* 17, 80). Atithi nem az első a dinasztia királyai közül, akire jellemző a nagylelkűség: Raghu arról lett híres, hogy miután meghódította a világot, egy áldozati ünnep keretében szétosztotta minden vagyonát, és csak egy agyagedénye maradt (*Raghuvamśa* 5. ének). Az esőfelhő hasonlat Kālidāsa kedvencei közé tartozik ebben a kontextusban:

kośenāśrayaṇīyatvam iti tasyāsthasaṅgrahaḥ |
*ambugarbho hi jīmutaś cātakair abhinandyate || Raghuvamśa 17, 60 ||*⁷⁰
 „A kincstár miatt lehet valakihez folyamodni, (Atithi) ezért gyűjtött
 vagyont,
 hiszen a *cātakák* akkor örülnek a felhőnek, ha az teli van vízzel.”

Sőt, Atithi a hozzá folyamodókat olyan felhőkhöz tette hasonlónak, melyek az óceán vizével töltkeznek:

santas tasyābhigamanād atyartham mahataḥ kṛśāḥ |
*udadher iva jīmūtāḥ prāpur dāṭṛtvam arthinaḥ || Raghuvamśa 17, 72 ||*⁷¹
 „Derék, de nélkülöző emberek, mert kérelmezőkként fordultak hozzá,
 aki rendkívül kiváló volt,
 maguk is adakozókká lettek, mint a vékony felhők, amikor elmennek az
 óriási óceánhoz.”

⁶⁹ Edward Hamilton Johnston, Two Studies in the *Arthaśāstra* of Kauṭilya. *Journal of the Royal Asiatic Society* 61 (1929/1) 83.

⁷⁰ Nandargikar, *i. m.*, 547.

⁷¹ Nandargikar, *i. m.*, 552.

Bár uralkodása a *nītin* alapult, Atithi a hatalom, gazdagság (*artha*) életcélja mellett nem hanyagolta el az erkölcsös, vallásos életet és az élvezeteket sem:

*na dharmam arthakāmābhyāṃ babādhe na ca tena tau |
nārthaṃ kāmēna kāmam vā so 'rthena sadṛśas triṣu || Raghuvamśa*
17, 57 ||⁷²

„Nem akadályozta a *dharmát* az *arthával* és a *kāmával*, és e kettőt sem azzal, sem az *arthát* a *kāmával*, sem a *kāmát* az *arthával*: mindháromhoz egyformán viszonyult.”

Az *Arthaśāstrā*ban megtaláljuk ezt az álláspontot is:⁷³

*samam vā trivargam anyonyānubaddham. eko hy atyāsevito
dharmārthakāmānām ātmānam itarau ca pīḍayati. (Arthaśāstra 1, 7, 4–5)*⁷⁴

„Egyformán [foglalkozzék] a három életcéllal, melyek szorosan összekapcsolódnak. A *dharmā*, *artha* és *kāma* közül, ha bármelyikkel túlzottan foglalkoznak, az saját magának és a másik kettőnek is a kárára válik.

Kauṭilya álláspontja azonban eltért ettől:

artha eva pradhāna iti Kauṭilyaḥ. arthamūlau hi dharmakāmāv iti
(*Arthaśāstra* 1, 7, 6–7)⁷⁵

„Kauṭilya szerint egyedül az *artha* a legfőbb, mivel a *dharmā* és a *kāma* az *arthán* alapul.”

Atithi tehát értékrendjében nem tette mindenk fölé az *arthát*, hanem az életcélok harmóniájára törekedett, és nem hagyta, hogy a *dharmā* elvei sérüljenek. Persze ez a *dharmā* nem ugyanaz, mint a buddhista *Jātakamālā*ban tanított *dharmā*: Atithi esetében elsősorban a védikus vallásosságot és a *dharmasāstrák* iránymutatását jelenti. Így például az ellenséget sem pusztán a zsákmány és saját gazdagodása kedvéért akarta legyőzni:

⁷² Nandargikar, *i. m.*, 546.

⁷³ Vö. Raghavan, Kālidāsa and Kauṭilya. In: *Proceedings of the Thirteenth All-India Oriental Conference*. Nagpur, 1946, 107; Sharma, *i. m.*, 133.

⁷⁴ Kangle, *i. m.*, 8.

⁷⁵ Uo.

parābhisandhānaparam yadyapy asya viceṣṭitam |
jigīṣor aśvamedhāya dharmyam eva babhūva tat ||
*Raghuvamśa 17, 76 ||*⁷⁶

„Bár tevékenysége az ellenség megtévesztésére irányult,
 nagyon is *dharmának* megfelelő volt, mivel a lóáldozat érdekében akart
 hódítani.”

Az ünnepi szertartás pedig kiváló alkalom arra, hogy az áldozópapokat gazdagon megjutalmazza (17, 80): így lesz a szándék és az eredmény felől nézve dharmikus egy megtévesztő cselekedet.

A *Jātakamālā*ban az olyan buddhista erények, mint az adakozás, a jóindulat, a türelem vagy a ragaszkodás az igazsághoz, elsőbbséget élveznek az uralkodó materiális érdekeivel szemben, míg a politika tudománya a nép kihasználását tanítja. Ezzel szemben a *Raghuvamśa*ban Atithi példája azt illusztrálja, hogy a *nīti* követése nem hogy nem tesz valakit rossz királlyá, hanem elengedhetetlen a sikeres uralkodáshoz. Erősen kézben tartott hatalmát Atithi az ország felvirágoztatására használta, békét és biztonságot teremtett, miközben olyan erényeket is gyakorolt, mint a bőkezűség, az igazságosság és a vallásos élet.

Royal virtues in Gupta-period Sanskrit literature (4–5th centuries AD)

Csaba DEZSŐ

Kālidāsa devoted the 17th chapter of his *Raghuvamśa* to the description of the ideal reign of Atithi. Several aspects of Kālidāsa’s description of the administration of internal and foreign affairs show parallels with the *Arthaśāstra*, the work on statecraft attributed to Kauṭilya. On the other hand the *Jātakamālā* of Ārya Śūra, a Buddhist author contemporary with or slightly earlier than Kālidāsa, is openly hostile to the ideas expounded in works such as the *Arthaśāstra* and offers alternative values and moral principles to be followed by kings.

⁷⁶ Nandargikar, *i. m.*, 553.

Péri Benedek

Muḥammad Fuḏūlī (1483–1556) 166. gazelje és első magyar fordítása II.

5. Az ötödik párversben Fuḏūlī visszatér a szerelmes szenvedésének leírásához:

Yerden, ey dil göğe kavmışdı sirîşkim meleşî
Onda hem kıymayacakdur oları efgānuñ
„A Földről az égbe űzte könnyem az angyalokat, ó szív!
Jajgatásod ott sem hagyja őket nyugodni.”

Mészáros Gyula fordítása:

„Az angyal sem várná ki a könnyeimnek végét,
Sírlammal az égben sem hagynék neki békét.”

A klasszikus költészetben megjelenő szerelem, ahogy arról már esett szó, szinte mindig beteljesületlen, s ezért folyamatosan a szomorúság érzésével párosul. Az elérhetetlen kedves utáni vágyakozás csak fájdalmat és keserűséget okoz a szerelmesnek, aki bánatában sír és sóhajtozik, zokog és jajveszékél. A klasszikus költészet alkotói szinte versenyt futnak azért, hogy a hagyomány megkövesedett toposzait minél ötletesebben csomagolják új külsőbe.

A hagyományos gazel-költészet közhelyei szerint a szerelmes könnyei hófehér gyöngyökként¹ és vörösrubintokként² potyognak, sóhajának fekete füstje

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.25>

¹ Bāḳīnāl:

Bu bāzār içre düşmez dāne-i eşküm gibi gevher
Gel ey cān riştesi şimden girü dürr-i ‘Adenden geç
„Ebben a bazárban nem hull a földre oly gyöngy, mint könnyem,
Lelkem húrja jöjj, ne törődj az ádeni gyönggyel.”

Küçük, *i. m.*, 119.

² Emrī így fogalmazza meg:

Şanma kâdir degülem sîme gözümden gayrı
Dostum dîdeme gel la ‘l ü dürr ü mercân al
„Ne gondold, hogy szememből csak ezüstre vagyok képes,
Gyere, nézd szemem, s végy belőle rubintot, gyöngyöt s korallt!”

Saraç, *i. m.*, 166.

eltakarja az eget.³ Fuzûlî szerint a zokogás s a jajveszékelés nem egyszerűen a szerelem velejárója, hanem egyenesen kötelessége a szerelmesnek:

*Ey Fuzûlî ahıdup seyl-i sirişk aġlayalı
'Işk ehline figān etmeġi kânûn etdiŋ*⁴
„Ö Fuzûlî, azzal, hogy könnyed áradatként öntözöd,
A szerelem népe számára a jajveszékelést törvénné tetted”

S hogy a szerelmes könnyei az angyalokat miért űzik fel az égbe? Azért, mert olyan mennyiségben patakzanak, hogy az özönvízhez hasonlóan, amelyből csak Noé és a hajóján levők menekültek ki élve, az egész Földet elárasztják,⁵ ahogy az Nesīmî perzsa és Aḥmedî török nyelvű párverséből is kiviláglik:

*Ṭıfān-i Nūḥ khīzad agar sayl-i aşk-i mā
Az nāvdān-i dīda-yi mā sar furū kunad*⁶
„Noé özönvize kerekedik abból, ha könnyeink árja
Szemünk csatornáján át kiömlik.”

*Nūḥ ṭıfānın döker her kirpügüm çün aġlayam
Gözlerüm mevci katında cūşış-i deryā nedir*⁷
„Noé özönvize patakszik szempilláimról, ha sírok,
Szemem árjához képest mi a háborgó tenger?”

A szerelmes könnyei nyomán a Föld vízbe merül, amerre a szem ellát, a végeláthatatlan könnytenger hullámszik,⁸ s ez a könnyóceán oly hatalmas, hogy még a túlvilági lények sem tudnak átkelni rajta, ahogy azt Fuzûlî írja:

³ Aḥmedî ekként ad hangot ennek:

*Ben bî-ķarār hicriŋ odında çü āh edem
Ķorhar felek ki dūd-ıla encüm ķararalar*
„Én a nyugtalan, ha távolléted tüze miatt felsóhajtok,
Megretten az ég, hogy a füst befeketíti a csillagokat.”

Akdoğan, i. m., 355.

⁴ Gölpınarlı, i. m., 86.

⁵ Fuzûlî költészetében a szerelmes könnyeinek tengerével kapcsolatosan egy másik próféta, Mózes alakja is megjelenik:

*İki gözden revān etmiş sirişkim ķāmetiŋ şevķi
'Aşā-yı mu 'cizī gör kim iki bölmüş bu deryāyı*
„A termeted utáni epekedés megindította könnyeim.
Nézd a csodatévő botot, mely kettéválasztotta a tengert!”

Gölpınarlı, i. m., 142.

⁶ *Divān-i Nasīmī*, 121.

⁷ Aḥmedî, i. m., 297.

⁸ A végeláthatatlan könnytengert a vízben élő lények is eljönnek megcsodálni, ahogy az Fuzûlî egyik párversében olvasható:

*Töküp gözyaşını sensiz helâkim isterem ammâ
Ecel peykine seyl-i eşk girdâbı güzer vermez⁹*
„Könnyem hullatva a halált vágyom, ha nem vagy itt.
Âm a halál hirnökét a könnyár örvénye nem engedi át.”

Az angyalok tehát életüket féltve az égbe menekülnek, de a szerelmes gyötrelmei ott sem hagyják nyugodni őket, a sóhajtozás, a jajveszékélés megzavarja nyugalmukat.¹⁰ Olyannyira, hogy még az olvasójukat sem tudják végigmondani, az imádságukat sem tudják elvégezni, ahogy az Cāmī (megh. 1492) egyik párversében is történik:

*Har shab az tasbîh-i khud fauj-i malak mânand bâz
Bas ki bar ûj-i falak faryâd u afghân-i man ast¹¹*
„Az angyalok serege képtelen elmondani olvasóval végzett imádságát,
Jajgatásom és kiáltozásom olyannyira felveri az eget.”

A szerelmesek jajgatását, sóhajtozását hallva az ég sem maradhat tétlen, s az égi lények nagy megindultságukban jajveszékélni kezdenek, könnyekre fakadnak. A verseit Hatâyî néven jegyző szafavida sah, Ismâ’îl (megh. 1524) legalábbis ezzel a túlzással igyekszik leírni szerelmi bánata súlyosságát.

*Ey Hatâyî işidüp her dem menüm feryâdumi
Nâle kıldı nuh felekler âh u efgânum kimi¹²*
„Ó Hatâyî! Folytonos kiáltozásomat hallva,
Az ég mind a kilenc rétege az én sóhajtozásomhoz és jajgatásomhoz
hasonló kiabálásba fogott.”

*Her taraf ‘akslerimdir görünen yâ yığılup
Geldi su halkı sirişküm suyu nezzâresine*
„Mindenütt a tükörképem látszik. Vagy tán összegyűlték,
S eljöttek a vízben élő lények, hogy könnyem vizét megtekintsék.”

Gölpınarlı, *i. m.*, 135. Gölpınarlınál a főszövegben a *her taraf* ’mindenütt’ kifejezés helyett *her zaman* ’mindenkor’ áll, de jelentését tekintve a *her taraf* jobban illik a párversbe, s a kritikai apparátusból az látszik, hogy a kéziratok többségében ez is szerepel.

⁹ Gölpınarlı, *i. m.*, 69.

¹⁰ Hayâlî sóhajtozását az ostromágyú dörgéséhez hasonlítja, mely romba dönti az ég fellegvárát:

*‘Aceb mi kal‘a-i gerdün yıkılsa top-ı âhumdan
Raķîb-i kâfire uydu o meh bizimle yağıdur*
„Furcsa-e, ha az ég vára romba dől sóhajom ágyújától,
Hiszen a hitetlen vetélytárs felé hajlott az a hold, velünk szemben ellenséges.”

Tarlan, *Hayâlî*, 124.

¹¹ *Kulliyât-i Dîvân-i Jâmî*, 69.

¹² Cavanşir–Necef, *i. m.*, 239.

A perzsa–török költészeti hagyomány a könnyárba fulladás elől a mennybe menekülő, s ott a szenvedő szerelmes kínjait átérezve jajveszékkelő angyal képével a szeretett lény után vágyakozó szerelmes kétségbeesett vergődését, vigasztalhatatlan szomorúságát kívánja érzékeltetni. Mészáros Gyula fordításában ebből szinte semmi sem érződik. Nála az angyal nem életét féltve menekül a mindent elborító áradat elől, sokkal inkább eloldalog unalmában, hiszen nem bírja kivárni a „könnyek végét”. Az égben sem menedéket keres, ahol biztonságban lehet, hanem látva, hogy a szerelmes a zokogását csak nem akarja abbahagyni, a mennyben vígabb társaságot keres. A szerelmes sirámai is inkább bosszantják, semmint együttérző jajveszékeltetésre készítetik. Füzüli a párversben saját szívét szólítja meg, amit a fordító egész egyszerűen nem vesz figyelembe, s Füzüli kétségbeesett tépelődését, reményvesztett jajgatását egyszerű, érzelmeiktől mentes tényközlésként adja vissza. Mészáros Gyula mentségére szóljon, hogy nem volt könnyű dolga. Füzülinak elegendő volt a klasszikus költészetben jártas közönség előtt ismert hívószavakkal (angyal, könny, jajgatás) előhozakodnia, s mindenki tudta, miről van szó. A magyar fordítás mögül azonban hiányzik a hagyomány, és egy olyan közegben, amely nem ismeri a klasszikus költészet jel- és szimbólumrendszerét, képi világát, az eredeti szöveg többé-kevésbé szó szerinti fordítása meglehetősen üres és semmitmondó.

6. *Geçti mey-hāneden il mest-i mey-i 'ışkun olup*

Ne meleksin ki harāb etdün evin Şeytānı

„A nép szerelmed borától megmámorosodva elhagyta a kocsmát,
Miféle angyal vagy Te, hogy leromboltad (ti. le bírtad rombolni) a Sátán házát?”

Mészáros Gyula fordítása:

„Nem kell annak csapszék többet, aki meglát téged,
Sátán háza hatalmának mért vetettél véget...?”

A hatodik bejt a 166. gazel talán legkülönösebb és sok szempontból legérdekesebb párverse. A bor (*mey, şarāb, bāde*), annak ellenére, hogy az iszlám tiltja a borivást, a klasszikus perzsa–török költészeti hagyomány egyik legfontosabb szimbóluma,¹³ mely a költők túlnyomó többségénél nem az evilági élvezeteket, a korhely lerészegedést szolgálja, hanem olyan eszköz, mely ablakot nyit egy

¹³ Az iráni udvari életből az iszlám felvételét követően sem tűnt el a borivás szokása. A szaffarida, a számanida vagy a gaznavida udvarban távolról sem számítottak ritkaságnak a részeges tivornyák. A perzsa klasszikus költészetben a bor dicsérete a borivás régi, akhaimenida és szaszanida kori iráni hagyományait tükrözi. Vö. Ehsan Yarshater, *The Theme of Wine-Drinking and the Concept of the Beloved in Early Persian Poetry*. *Studia Islamica* 13 (1960) 43–53.

másik, a hétköznapi lét keretei között meg nem tapasztalható univerzumra.¹⁴ A bor – akárcsak a szerelem – olyan intoxikáns, melytől nem le-, hanem meg-részedve, a költő képessé válik egy másik, a földi léten messze túlmutató valóság megtapasztalására, alkalmassá válik a gnosztikus tudás befogadására.¹⁵ A klasszikus költészet szimbólumrendszerében ezért kiemelkedő jelentőséggel bír minden és mindenki, ami és aki a borral kapcsolatos. A csapszék különleges hely, ahol a hétköznapi lét „részegségéből”, nemtörődöm tudatlanságából felébredhet az ember,¹⁶ mert együtt van minden, ami az úton járót a másik való-

¹⁴ A fentiek fényében természetesnek tűnik, hogy bort inni a klasszikus költészet művelői szerint nemcsak magasztos céloktól vezéreltetve, hanem kedvtelésből, gondüzeként is lehet. A 15. század második felében keletkezett török nyelvű orvosi könyv, a *Hazā'in al-sa'ādāt* (A boldogságok tárháza) szerzője, Eşref b. Muhammed könyvének a borról és a borivásról szóló részében a bor hatásáról értekezve a következőket vetette papírra: *Ferāh eylemek yürege kuvvet vermek, bahadır eylemek zeyrek eylemek, cömerd eylemek, müriüvvet arturmak fasîh dillü eylemek dahi ne kadar cāna faydası kim ayruķ ot ya ma 'cün kılmaz.* „Megvidámít, a szívet megerősíti, az emberbe bátorságot önt, és nagylelkűsége sarkallja. Szítja a vitézséget, és ékesen szólóvá tesz. Ezeken kívül még más olyan hasznos tulajdonsága is van, amely a fűben és az összetett drogokban nem található meg.” [Nadir İlhan, *Eşref b. Muhammed: Hazā'inus'-Sa'ādāt*. (Doktora tezi) Elazığ, 1998, 250.] A bor fent említett tulajdonságait a török klasszikus költészet alkotói is nem egyszer emlegetik:

Nevāyī a bor hasznáról többek között a következőket írja:

Sākīyā mey tut ki hecr endühūdin min tilbeni

Fārig etken sāgar u peymāne boldı 'ākibet

„Sākī! Adj bort, mert a magány okozta bánatból, engem, az őrlöttet,

Végül csak a kupa és a pohár szabadít meg.”

Kut, *i. m.*, 81.

Hüdāyī-i Kadīm (megh. 1583) a bor búzúzó hatását mitikus magasságokba emeli:

Mey iç hüccūm edecek ef'ī-i gam u guşşā

Ki ejdehālari ey dil zebun eder tiryāk

„[Ha] a bánat és a bú sárkánya támad [rád], igyál bort!

Ó, szív! Hisz a sárkányokat elpusztítja az ellenszer.”

Mehmet Demiralay, *Hüdāyī-i Kadīm* (16. yy.) *ve dīvānı. İnceleme–tenkidli metin.* (Yüksek lisans tezi) Isparta, 2007, 124.

¹⁵ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from its Origin to the Present. Philosophy in the Land of Prophecy.* New York, 2006, 179, 182.

A borról mint az igazi tudás megszerzését segítő szubsztanciáról Kelāmī (megh. 1596) a következőket írja:

Olaldan mey-i 'ışkdan mest ü mencūd

Bu gaflet serāyında hüşyārdur dil

„A szerelem borától megmámorosodott és bánatos lett,

És a tudatlanság palotájában tudatára ébredt a szív.”

Mustafa Karlitepe, *Kelāmī Dīvānı.* (Yüksek lisans tezi) Ankara, 2007, 345.

¹⁶ Kelāmī gondolataihoz nagyon hasonlóan fogalmaz Hāzīn-i Lāhijī (megh. 1767):

Bi-jān chu khiżmat-i maykhāna-rā kamar basta

Sar-am zi mastī-yi asūdagī bi-hūsh āmad

„Mikor őszintén elköteleztam magam a csapszék szolgálatára,

A kényelem mámorából öntudatra ébredtem.”

Dīvān-i Hāzīn-i Lāhijī. Bi-taših-i Zabihallāh Šāhibkār. Tehran, 1378/1999, 301.

ság megtapasztalásához segíti: a szeretett lény és a bor, a gnosztikus tudáshoz vezető mámor két forrása, ahogy az Aḥmedī, Hatāyī és Revānī (megh. 1524) alábbi párverseiben is olvasható:

Mey-hāne yer durur baṇa vü mey-furūş yār
*Dahī işüm ne cāmi ‘ü yā-hud haṭīb ile*¹⁷
„A csapszék az én otthonom, s a csapos a kedvesem,
A dzsámival, a prédikátorral mi dolgom?”

Ey ki ser-hoşdur dodaguñ leblerüñ peymānedür
*Ol sebebden ‘āşıkun dā’im yeri mey-hānedür*¹⁸
„Ó, mert szájad mámoros, s ajkad kehely,
A szerelemesek helye mindig a kocsmában van.”

Sākiyā la ‘lūñ şarāb-i erguvānumdur benüm
*Gūşesi mey-hānenüñ eski mekānumdur benüm*¹⁹
„Ó csapos! Rubint ajkad bíborszín borom,
A csapszék zuga régi otthonom.”

A klasszikus költészet toposzai szerint a legnagyobb, a végső titkot az ember csak a csapszékben értheti meg, a megvilágosodásra csak itt juthat el, mert a bor segít megszabadulni a szigorú keretek közé szorított hétköznapi létnek a lelki tisztánlátást elhomályosító kötöttségeitől, s lehetővé teszi, hogy a borivó felismerhesse a végső titok igazságát. Aḥmedī a gondolatot a következőképp fogalmazza meg:

Mey-hānede bu gözlerüme keşf olur ḥarem
*Zi gāyet-i ‘ināyet ü zi āyet-i kerem*²⁰
„A csapszékben szemeim előtt feltárul a titok
A nagy kegynek és bőkezűségnek köszönhetően.”

Az örök igazság megértésének és megtapasztalásának útján egyedül, az utat és az utas előtt tornyosuló akadályokat jól ismerő vezető nélkül senki sem boldogulhat. A megvilágosodottak, a mágusok nagy öregje (*pīr-i mugān*), a kocsmá „felkentjei” (*harābāt erenleri*) segítségével azonban az, aki elszánt, célba érhet. Az úton csak lépésről lépésre lehet végigmenni, a megismerés, a szerelem borát

¹⁷ Aḥmedī, *i. m.*, 544.

¹⁸ Cavanşir–Necef, *i. m.*, 374.

¹⁹ Ziya Avşar, *Revānī Dīvānı*. Ankara, 2017, 326.

²⁰ Aḥmedī, *i. m.*, 487.

csak kortyról kortyra lehet meginni, s a lelki vezető tudja csak, ezt a bort ki mekkora kortyokban fogyaszthatja. Kelāmī erről így ír:

Harābāt erleri esrāra vākıf olmayan rinde
*Mey-i şevk-i ilāhī dolu bir peymāne vermezler*²¹
 „A kocsmá felkentjei a titkot [még] nem ismerő keresőnek
 Az Isten utáni vágyakozás borából nem adnak egy teli kupányit.”

Az énjét maga mögött hagyó és az örök isteni igazságban feloldódó, a gnosztikus tudás megtapasztalásától megmámorosodott ember a kocsmát többé nem akarja elhagyni. Revānī, akinek költészetében központi szerepet játszik a bor motívuma, több párversében is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy a személyes istenélményt kereső embernek a kocsmában a helye:

Olmaz kūy-i mugāndan hīç fenā ehli irag
*Mest olana gūşe-i mey-hāne olurmuş yatağ*²²
 „A feloldódás²³ népe a mágus szegletétől (ti. a csapszéktől) el nem
 távolodik,
 A megmámorosodottnak a kocsmá szeglete a fekhelye.”

Bağa çok hāletler irdi zāhidā peymāneden
*Gitmezem bir dem sebūves gūşe-i mey-hāneden*²⁴
 „Ó aszkéta, sok látomásban volt részem a kupától,
 Akár a [boros] korsó, egy pillanatra sem hagyom el a csapszék zugát.”

A végső igazságot keresők, a klasszikus költészet szóhasználatában a „szerelmesek” (‘aşık, tsz. ‘uşşāk), helye tehát nem a dzsámiban, a mecsetben vagy éppenséggel a derviskolostorban van, mert az igaz úton járó ezeken a helyeken semmit vagy csak rosszat, értéktelent tanulhat,²⁵ hanem ott, ahol borhoz lehet

²¹ Karlitepe, i. m., 268.

²² Avşar, i. m., 280.

²³ A *fenā* terminus pontos jelentéséhez ld. Gerhard Böwering, Baqā’ wa fanā’. In: *Encyclopaedia Iranica*. Elektronikus kiadás. Online elérhető: <http://www.iranicaonline.org/articles/baqawa-fana-sufi-term-signifying-subsistence-and-passing-away> (2018. május 24.).

Ahmedī a *fenā* jelentését és a „szerelmesek” kocsmához fűződő viszonyát az alábbi szavakkal jellemzi:

Çün fenādur kendlükden aşlı cümle tã ‘atun
Bes münacātun yiri ‘aşıklara mey-hānedür
 „Mivel a teljes odaadás alapja az éntudat megsemmisülése,
 A szerelmesek számára Isten dicséretének színtere a kocsmában van.”

Ahmedī, i. m., 386.

²⁴ Avşar, i. m., 329.

²⁵ Az ortodox iszlám szent terei, a dzsámi, a mecset vagy a medresze ezzel szemben a klasz-

jutni, vagyis legfőképpen a csapszékben. Nevāyī, a Fuzūlī által is nagyra tartott költő ezt a következőképpen fogalmazza meg:

İşit mey-hāne içre deyr pīridin Ḥaḳḳ esrārī
*Ki vā ‘iz hānkaḥda gāh der efsāne geh efsūn*²⁶
 „A kocsmában, a kolostor öregjétől halld az Igazság titkait!
 Mert amit a rendházban mond a prédikátor az vagy mese, vagy szem-
 fényvesztés.”

Az igazságot kereső ember ezért elhagyja a muszlim vallásosság szent tereit, s a gnosztikus tudásért a kocsmába megy, ahogy azt Bāḳī is teszi:

Hānkaḥdan toḡrı ‘azm itse n’ola mey-hāneye
*Bāḳī çün böyle irşād eylemişdür pīr-i ‘ışḳ*²⁷

szikus költészetben gyakran a csapszék ellenpólusaiként szerepelnek, ahol a transzcendentális valóságról semmit sem lehet megtudni, a földi világon túli univerzummal nem lehet kapcsolatot teremteni, ahol a képmutatás és a kétszínűség az úr. A kocsmák és az ortodox szent helyek szembeállítására sok példát lehetne hozni. Az alábbiakban Aḥmedī, Bāḳī és Revānī egy-egy párverse illusztrálja a két pólus ellentétét:

Mescid ü medreseye şaldı riyā şirk ü nifāk
Şirkden kurtulayım diyene mey-hāne gerek
 „A képmutatás, a bálványimádás és a kétszínűség a mecsetre és a medreszére rontott, Annak, aki azt mondja, hadd szabaduljak meg a bálványimádástól, a csapszékre van szüksége.”

Aḥmedī, *i. m.*, 438.

Meclis-i va ‘za oturmak katı alçaqlıḳdur
Şadr-i mey-hāne-i ‘irfāna yetiş rif’at bul
 „A gyülekezetben prédikációt hallgatni igen álságos dolog,
 Juss el a bölcsesség csapszékének fő helyére, s leld meg az emelkedettségét.”

Küçük, *i. m.*, 210.

Ha a hitszónok mégis bölcsnek bizonyulna, kiderül, hogy tudását ő is a csapszékben szerezte:

Verse ma ‘nīden haber mescidde vā ‘iz taḡ midur
Kim hum-i mey gibi tutmuş güşe-i hum-hāneyi
 „Ha az igazi tudásról adna hírt a hitszónok, nem csoda,
 Hisz akár a boroskorsó, ő is a csapszék szegletében lakik.”

Avşar, *i. m.*, 426.

²⁶ Nevāyī, *Bedāyi’*, 335.

²⁷ Küçük, *i. m.*, 181. Bāḳī párverse Ḥāfiż két gazeljének egy-egy bejtjét idézi. Az egyikben a dervisek lelki vezetője indul el, s megy a mecsetből egyenesen a csapszékbe, a másikban Ḥāfiż teszi ugyanezt:

Dūsh az masjid sūy-i may-khāna āmad pīr-i mā
Chī-st yārān-i tarīqat ba’d az īn tadbīr-i mā
 „Tegnap a mecsetből a kocsmába ment a mesterünk.
 Úton járó társak! Most mit tegyünk?”
Zi hānakah bi-may-khāna mī-ravad Ḥāfiż
Magar zi mastī-yi zuhd ü riyā bi-hūş āmad

„Mi van, ha a kolostorból egyenesen a csapszékbe megy
Bākī? Mert hiszen ily útmutatást adott a szerelemben lelki vezetőnk.”

A csapszékben a „szerelmes” hátat fordít addigi életének, és a borért cserébe zálogba csapja mindenét, ami a vallásgyakorlás hagyományos útjához kapcsolja, a derviscsuháját, a turbánját és az olvasóját. Nevāyī és Muhibbī is hangsúlyozza, hogy ha ezt nem teszi meg, nem indulhat el azon az Istenhez vezető úton, amelynek kiindulópontja az átlag muszlim számára tiltott hely, a kocsmá.

*Meyge rehn olmay fenā deyride tesbīh ü ridā
Pīr-i deyr etmes havāle ilge zünnār ü şalīb*²⁸

„Ha a feloldódás kolostorában (ti. a csapszékben) nem csapja zálogba olvasóját és csuháját,
A kolostor öregje nem adja oda az embernek a hinduk szent zsinórját és a keresztet.”

*Rehne verdüm tācumı bāde temennā eyledüm
Bir kadeh meyle cihān mülkini temāşā eyledüm*²⁹
„Zálogba csaptam dervis süvegem, borra vágytam,
Egy pohár boron keresztül az egész világot megláttam.”

A klasszikus török gazel-költészetben a csapszékhez kapcsolódó, a perzsa klasszikus irodalmi hagyományból örökölt pozitív képzetek annyira mélyen gyökeret vertek, hogy a kocsmá még az olyan költők verseiben is vonzó és kiemelkedő fontosságú helyként szerepel, akik a „civil” életben minden bizonytalansággal viszonnyultak a borhoz, hiszen a borivást tiltó ortodox iszlám tanításainak védelmezőjeként léptek fel, sőt akár még tettek is a borivás tilalmának betartásáért.³⁰

„A kolostorból a csapszékba megy Hāfiz,
Talán kijózanodott az aszkézis és a képmutatás részegségéből?”

Dīvān-i Kāmil-i Hāfiz, 79, 150.

²⁸ Kut, *i. m.*, 64.

²⁹ Ak, *i. m.*, 536.

³⁰ A napjainkban is élő klasszikus perzsa költészeti hagyomány költői közül kiváló példa erre az iráni iszlám forradalom szellemi vezérének, Khomeynī Ayatollahnak a költészete. A csapszék és a borivás még Khomeynī verseiben is pozitív szövegkörnyezetben fordul elő:

*Jāmī nūsh va bar dar-i may-khāna shād bāsh
Dar yād-i ān firishta ki tawfiq dād bāsh*
„Idd ki a kupát, és légy boldog a csapszék ajtajában,
Emlékezz arra az angyalra, aki megjutalmazott!”

Khumaynī, *Bāda-yi ‘ashq. Ash ‘ār-i ‘arīfāna-yi Ḥaẓrat-i Imām-i Khumaynī*. Tehrān, 1368/1989, 35.

Muḥammad Şibānī egyes, nemcsak a vele egykorú történetírók, hanem önéletrajzi ihletésű versei is az ortodox szunnita iszlám védelmezőjeként, a törvényt betartó és akár fegyverrel is betartató, a hitetleneket az igaz útra terelő uralkodóként mutatják be:

*Çünki Haḳ kıldı ‘ināyat bizgä ‘izz ü taht ü tāt
Biz taḳı şukrānaga berdük şarī‘atga ravāc³¹
„Mert az Isten most minékünk trónt, királyságot adott,
Hálaképpen én betartom, biz a törvényt, mit szabott.”*

*Çün şarī‘at yolıda koyduk ḳadem iḥlāş ile
Barça ‘ālemni şarī‘at birle münḳād eyledük³²
„Mivel igaz szívvel léptünk a törvény útjára,
Az egész világot a törvénnyel meghódítottuk.”*

A várakozással ellentétben, verseiben mégsem elítélő, megvető hangon szól a csapszékről, nem úgy ír a kocsmáról, ahogy az a szunnita iszlám törvényeinek eltökélt oltalmazójától elvárható volna. Sőt, épp ellenkezőleg, a klasszikus költészeti hagyományt követve a kocsmát szinte kizárólag pozitív szöveggörnyezetben említi. Így tesz például a borivás és a kocsmá dicséretének szentelt 182. gazeljében, amelyben megjelenik a téma szinte valamennyi költői közhele. Şibānī versében a törvény, az ortodox szunnita vallásosság képviselői, a törvényes rendért felelős tisztségviselő (*muḥtesib*), a dervis (*şūfī*), az askéta (*zāhid*) és fontos kellékei, a dervisek csuhája (*hırḳa*) és turbánja (*destār*), vagyis mindaz, amit a való életben a költőuralkodó fontosnak tartott és védelmezett, a boriváshoz és csapszékben szerezhető tapasztalatokhoz képest értéktelennek tűnik. A dervis társasága nem kívánatos, a rendfenntartó nem ismeri az igazi vallásosságot, az askéta önelégült, az istenkereső ember a csuháját és a turbánját zálogba adja, hogy borhoz jusson, amely a személyes és eksztatikus istenél-ményhez segíti.

*Ne diyür-sin ay köngül mey-hāne sarı barmagım
Hayf bolgay mensizin men şūfī bile barmagım
Bī-haber-sin muḥtesib başıng üçün men ‘etmegil
Uşbu mezhebe yetişmey mümkün irmes turmagım
Zāhid-i hud-bīn manga özüngni sen körsetmegil
Zühdüng üçündür özüm mey-hānega tapşurmagım
Hırḳanı koydum girev mey-hānede destārı hem
‘Āşık-ı miskīn turur-men yoktur özge turmagım*

³¹ Yakup Karasoy, *Şiban Han Dīvānı*. Ankara, 1998, 99.

³² Karasoy, *i. m.*, 165.

*Kıpkızıl meyni körer-min cür ‘ada ay la ‘l-leb
 Dāyimā cür ‘a lebindin haddın aştı sormagım
 Ay Şibān mey-hānede Hüssām u Mecnūn birle bol
 Ikki cihāndın yahşıdur Mecnūn bile olturmagım³³
 „Ó, a csapszék ajtajához, mondd, miért hajtasz, szivem?
 Öntudatlan fekszem én. Egy szúfi, jaj, mit mond nekem?
 Hé, te erkölcsösöz! Te mit tudsz bármiről?! Engem ne tilts!
 Mert e kör híján a léthez biz erőm nem lesz nekem.
 Hé, te öntelt és hiú aszkéta! Hagyj, hordd el magad!
 Épp miattad tettem át kocsmába, tudd meg, székhelyem.
 Lám, a kocsmában maradt dervisruhám rég zálogul,
 Hú szerelmesként e létben már ilyen nem kell nekem.
 Ó, rubintajkúm! Kupámban bort találtam, vérverest,
 És kupám ajkát be jó, hogy csókkal illetgethetem.
 Na, Sibán, most kocsmatársad jó Hüsám s Medzsnún legyen,
 Két világnál többet ér, Medzsnúnt hogy én ismerhetem!”*

Bár mint arról már esett szó, az iszlám törvényei tiltják a bor és más szesz italok fogyasztását, a soknemzetiségű Oszmán Birodalomban ez a tiltás nem vonatkozott a más vallású alattvalókra. Ezért különösen a fővárosban, Isztambulban működtek szép számmal elsősorban görög és zsidó tulajdonosok kezében lévő csapszékék, melyek látogatói között bőven akadtak muszlim vallásúak is.³⁴ A kocsmák tevékenységét a szultánok jobbra megtúrték, mert a borforgalmazásból az állam tekintélyes hasznot húzott, ám időnként az ideológiai megfontolások a gazdasági érvek fölé kerekedtek, s ilyenkor a csapszékék nem kerülhették el a sorsukat.³⁵ Ez történt 1562-ben is, amikor Nagy Szulejmán a kocsmákat bezáratta, a borszállító hajókat pedig felgújtatta.³⁶ Az Aranyszarvöböl vizén lángoló, s az éjszaka sötétjét bevilágító hajók pusztulásának látványa megihlette a kor nagy költőjét, Bākīt, s *Reh-i mey-hāneyi kat ‘ itdi tīg-i qahr-i sulṭānuj* („A csapszékbe vezető utat elvágta a szultán haragjának a kardja”) kezdetű gazeljében állított emléket a történeteknek.³⁷

A költő szultán gazeljeiben azonban a kocsmákkal vagy a borivással szembeni ellenérzésnek bár akad nyoma,³⁸ a csapszékkel és a borral kapcsolatosan

³³ Karasoy, *i. m.*, 193.

³⁴ Fodor Pál, Egy antiszemita nagyvezír? In: Fodor Pál, *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001, 135.

³⁵ Fodor, *i. m.*, 140.

³⁶ Çavuşoğlu, *i. m.*, 53.

³⁷ Küçük, *i. m.*, 272–273.

³⁸ *Mezheb-i pîr-i mugândur hem dahi dîn-i Mesîh
Bāde hakkında helâl denmiş degül ammā şahîh*
„A mágusok nagy öregjének rendje és a Messiás vallása,

többször a klasszikus költészet megszokott képei köszönnek vissza. A bor megjelenik mint különleges ízélményt nyújtó élvezeti cikk:

Yokdurur şekerde lezzet ol ki vardur bādede
*Sür yüzüñi sākinüñ ayağına dāmānın öp*³⁹
„Nincs a cukornak oly íze, mint a bornak.
Arcod érintse a csapos lábát (kupáját), köntöse szegélyét csókold meg!”

Mint a bánatot elkergető, vidámságot adó ital:

Dāfi ‘-i gamdur dilā nūş eyle cāmı iç şen ol
Ger keder var ise dilde anı şāf et rüşen ol
İç kıvarsun dostum gülgün yanağın gülleri
*Bezm-i meydür ey lebi gonca açılup gülşen ol*⁴⁰
„Ó szív, ez a bánat elűzője, fenéki a kupát, igyál, légy vidám!
Ha bánat van a szívben, töröld el, s légy csillogó.
Igyál barátom, pirosodjék ki orcád rózsája!
A bor ünnepe van. Ó, bimbóajkú, viruljál, légy rózsakert!”

A bor Muhibbīnāl lehet az igazságot felfedő mérőműszer:

Mey mihekdür kişinüñ içerisin taşra kıılır
*Nîk ü bed zāhir olur böyledürür kār-i kadeh*⁴¹
„A bor olyan, mint a próbakő. Az ember bensőjét megmutatja.
A jó és rossz látható lesz. Így van ez a boros kupával.”

A bor a végső titkot megérteni segítő intoxikáns:

Bir kadeh meyle cihān sırrı ‘iyān oldı baña
*Ben nice olmyayım böyle hevā-dār-ı kadeh*⁴²
„A kupa bor felfedte előttem a világ titkát,
Hát hogy ne vágnék a kupára.”

A borról azt mondták, szabad, de ez helytelen.”

Ak, i. m., 127.

³⁹ Ak, i. m., 75.

⁴⁰ Ak, i. m., 516.

⁴¹ Ak, i. m., 126.

⁴² Ak, i. m., 126.

Muhibbî költészetében a borhoz hasonlóan a kocsmá ábrázolása sem tér el a klasszikus hagyományban megszokottól. A csapszék szinte mindig pozitív szövegkörnyezetben kerül elő. A kocsmá az élet vizének forrásához hasonló hely:

*Hızr eger arayaraķ buldı ise āb-i hayāt
Pīr-i mey-hāne keremden anı her an getürür*⁴³
„Míg Hızr próféta csak hosszas kutatás után találta meg az élet vizét,
A kocsmá öregje az Isten kegyéből azt bármikor előhozza.”

A csapszékben az istenkereső ember többet tudhat meg a végső célhoz vezető útról, mint a mecsetben, a kiüresedett vallásosság színterén:

*Gel berü mey-hāne küncinde harābāt ehli ol
Vā ‘izā mesciddeki bu kırı gavgādan nolur*⁴⁴
„Gyere a kocsmába, s a sarokban állj a korhelyek közé!
Prédikátor! A mecsetbéli hiábavaló zajongásból mi hasznod lehet?”

Ahhoz azonban, hogy valaki a kocsmában menedékre leljen és a csapszék öregje tanítványául fogadja, fel kell adnia addigi életét, s amint arról már szó esett, a borért cserében zálogba kell tennie az ortodox vallásosság kézzelfogható kellékeit, a csuhát, az olvasót, az imaszőnyeget:

*Zāhidā ister isen pīr-i mugāndan ķadeķi
Reķn iķün hırķa vü tesbīķ ile seccāde getür*⁴⁵
„Aszkéta! Ha a mágusok öregjétől kupát szeretnél,
Zálogul hozd el csuhád, olvasód, imaszőnyeget!”

Az eddig idézett példákhoz képest a bor megítélésében Fuzūlî gazeljeiben különös kettősség figyelhető meg. A költő a klasszikus költészet hagyományait követve többnyire dicsóítja a bort és a borivást, ám egyes verseiben ezzel homlok-egyenest ellenkező véleményt formálva elítéli a bor élvezetét. Hol azt mondja, hogy a bor sajka a bánat viharos tengerén, melynek többet köszönhet, mint Noé a bárkájának,⁴⁶ vagy az igazi bűnbocsánatot csak borissza ember nyerheti el,⁴⁷

⁴³ Ak, i. m., 323.

⁴⁴ Ak, i. m., 156.

⁴⁵ Ak, i. m., 323.

⁴⁶ *Hücüm-i gamda maķa anı etdi zevraķ-i mey
Ki etmedi anı Tūfān olanda keķti-i Nūķ*
„A bánat áradásakor olyat tett a bor sajkája nekem,
Mít az Özönvíz idején Noé bárkája sem tett meg.”

Gölpınarlı, i. m., 36.

⁴⁷ *Mey iķmeden açılmaz imiķ bāb-i magfıret*

s arra biztat mindenkit, akit bánat gyötör, hogy igyék bort,⁴⁸ hol pedig arról beszél, hogy a bor élvezetéből semmi jó nem származik,⁴⁹ hiszen a bor nyújtotta öröm mulandó.⁵⁰ Egyik gazeljében még ennél is messzebbre megy, amikor a bor élvezetét és a szerelmet az Isten elleni lázadásnak bélyegzi.⁵¹

A vizsgált párversben a költő nem kevesebbet sugall, mint hogy kétféle bor létezik, a világi örömet adó ital, amelyet a kocsmában árulnak, s a szerelem bora, mely az előbbinél sokkal ízletesebb. Aki a szerelem borától ittasodik meg, többé nem kívánja a szőlő részegséget okozó levét, hanem hátat fordít a kocsmának és a szeretett lényhez, az angyalhoz siet, akinek akkora hatalma van, hogy még a sokakat vonzó, népszerű kocsmát is romlásba, pusztulásba taszítja.

A kétféle bor, a szerelem bora és a közönséges bor szembeállításának gondolata a klasszikus költészetben nem Fuzūlínál fordul elő először. A szerelem borát, amely csak örömet ad, a törvény nem tiltja, nem úgy a hétköznapi bort, amely ráadásul még másnaposságot, gyötrelmet is okoz. Ez a gondolat fogalmazódik meg Şāh Ni‘matullāh Valī (1330–1431) perzsa és Revānī török párversében:

May nūsh may-i ‘ashk ki pāk-ast u ḥalāl-ast

*Īn may na sharābī-st ki dar shar‘ ḥarām-ast*⁵²

„Igyál bort! A szerelem borát, mely tiszta, mely a törvény szerint szabad, Ez a bor nem olyan bor, amelyet a törvény tilt.”

Sevkindler bu bābda pīr-i mugān iĉer

„Borivás nélkül nem nyílt volna ki a megbocsájtás kapuja,
Erre esküdött a mágusok öregje.”

Gölpınarlı, i. m., 54.

⁴⁸ *Ey esīr-i dām-ı gam bir gūşe-i mey-hāne dut*

Dutma zühhāduş muhālif pendini peymāne dut

„Te, ki a bánat csapdájának foglya vagy, a kocsmában keress helyet magadnak!
Ne fogadd meg az aszkéták ezzel ellentétes tanácsát, ragadd meg a kupát!”

Gölpınarlı, i. m., 29.

⁴⁹ *Şarāb-i nāb zevkinden ne ḥāsil çün değil bākī*

Riyāz-i ‘ömre miş kez su verüp āḥur kurutduş dut

„A tiszta bor élvezetéből mi [jó] származhat, hisz nem maradandó,
Az élet kertjét ezerszer locsoltad vele, míg végül ki nem szárítottad.”

Gölpınarlı, i. m., 30.

⁵⁰ *Bī-baḳādur neş‘e-i mey zevkin etdim imtiḥān*

Hic zevki bākī olmaz neş‘e-i dīdār tek

„Nem maradandó a bor okozta öröm, élvezetét próbáltam már,
Nem ad más maradandó örömet, mint a szeretett lény megpillantása.”

Gölpınarlı, i. m., 92.

⁵¹ *Ey Fuzūlī mey ü ma ‘şuk mezākın terk et*

Özüñü ‘āsī-i dergāh-i İlāh etme daḥi

„Hé Fuzūlī, fordulj el a bor és a kedves kínálta örömtől!
Ne légy az Isten ellen lázadó!”

Gölpınarlı, i. m., 161.

⁵² *Dīvān-i Shāh Ni‘matullāh Valī*. Muqaddima: Sa‘īd Nafisī. Teheran, 1370/1991, 142.

*Sāḳiyā cām-i maḥabbetden olupdur serhoş
Sen Revānīyi bu dem şanma mey-i nāb ile mest⁵³*
„Csapos! A szerelem poharából lett ittas
Revānī. Ne gondold, hogy a tiszta bor tette mámorossá!”

A klasszikus költészetben nem példa nélkül álló, hogy az istenkeresés útján járó ember, akárcsak Fuzūlī, megízleli az isteni lét, a „szerelem” borát, megmámorosodik tőle, s attól a pillanattól fogva, a földi szőlő evilági leve már nem okoz neki örömet. Erről a tapasztalásról számol be perzsa párversében Khʿācū-yi Kirmānī (megh. 1352), török bejtjében Kelāmī:

*Mudām chūn zi may-i ‘ashq mast u madhūshī
Bī-rīz bāda va dard-i sar-i khumār ma-kash⁵⁴*
„Mert a szerelem bora tesz téged mámorossá és örültté,
Önts ki hát a bort, és ne szenvedj a másnaposság okozta fejfájástól!”

*Mey-i hum-hāne-i tevḥidden mest-i müdāmuz biz
Anunçün geçmişüz zevk-ı şarāb-ı erguvānīden⁵⁵*
„Az Isten egyedülisége csapszékének borától vagyunk ittasak mindig,
Ezért mondtunk le a vörös színű bor élvezetéről.”

Ahogy a borivás kérdésében, úgy a csapszékkel kapcsolatosan is megfigyelhető ez a kettősség. Fuzūlī gazeljeiben a kocsma szerepel mint „áldott királyság”, amelynek jólétéért imádkozik:

*Fuzūlī buldı genc-i ‘āfiyet mey-hāne küncinde
Mübārek mültür ol mülk vīrān olmasun yā Rab⁵⁶*
„Fuzūlī jólétének kincsét a csapszék zugában lelte meg,
Áldott királyság ez, el ne pusztuljon, Uram!”

Felbukkan mint biztonságot adó menedék, amely megóv a sors kíméletlenségétől, a bánat okozta szenvedéstől:

*Devrān havādişinden yok bāķımız Fuzūlī
Dār ül-amānumız mey-hāneler bucağı⁵⁷*

⁵³ Avşar, *i. m.*, 190.

⁵⁴ *Dīvān-i Ash ‘ār-i Khʿājū-yi Kirmānī*. Bi-ihitmām va taşhīḥ-i Aḥmad Suhaylī Khʿānsārī. Tehran, 1369/1990, 711.

⁵⁵ Karlitepe, *i. m.*, 367.

⁵⁶ Gölpınarlı, *i. m.*, 20.

⁵⁷ Gölpınarlı, *i. m.*, 153.

„A sors csapásai nem hagynak nyugtot nekünk, Fuzūlī,
A kocsmák szeglete a mi menedékünk.”

*Gerçi gam maķşūdı katl-i bī-günāhumdur benüm
Gam değil çün künc-i mey-hāne penāhumdur benüm*⁵⁸
„Bár a szomorúság az én büntelen életemre tör,
Nem kell szomorkodni, a kocsmá menedéket ad nekem.”

A csapszék „szent hely”, ahová az Istent kereső Fuzūlī elzarándokol:

*Zā'ir-i mey-hāneyem mug secdesidür tã'atım
'İşk pīrim naķd-i cān nezrüm tevekkül nīyetüm*⁵⁹
„A kocsmá zarándoka vagyok, a mágus imádata imádságom,
A szerelem a lelki vezetőm, lelkem aprópénze áldozatom, az önátadás a
végső célom.”

A kocsmá nála is feltűnik úgy, mint a hagyományos vallásosság szent tereinek ellenpólusa: a mecsetbe csak az ostobák járnak – aki az örök igazságot, a tudást keresi, az jobban teszi, ha nem követi őket, inkább a kocsmába megy:

*Ey Fuzūlī verā' ehli reh-i mescid dutmış
Sen reh-i mey-kede dut uyma bu güim-rāhlara*⁶⁰
„Hé Fuzūlī, az ostobák a mecsetbe mentek,
Te vedd csak az irányt a kocsmá felé, ne kövesd a tévelygőket!”

Fuzūlī egyik, a ramazánt, a böjti hónapot idéző gazeljében a csapszéket egyenesen a mennyországhoz hasonlítja, kapuját a paradicsoméhoz, s olvasóit arra szólítja fel, fohászkodjanak a böjt idején zárva tartó csapszékek kinyitásáért:

*Ramazān ayı gerek açıla cennet kapısı
Ne revā kim ola mey-hāne kapısı bağlu
Feth-i mey-hāne için okuyalum fātihalar
Ola kim yüzümüze açıla bir bağlu kapu*⁶¹
„A ramazán havában megnyílik a Mennyek kapuja,
Nem helyes hát, hogy a kocsmá kapuja zárva maradjon.
Fohászkodjunk a kocsmá kapujának kinyitásáért,
Nyíljék meg előttünk ez a bezárt kapu!”

⁵⁸ Gölpınarlı, *i. m.*, 180.

⁵⁹ Gölpınarlı, *i. m.*, 115.

⁶⁰ Gölpınarlı, *i. m.*, 134.

⁶¹ Gölpınarlı, *i. m.*, 127.

Mindezekkel teljesen szemben áll a vizsgált gazel szóban forgó párverse, ahol Fuzûlî a kocsmát a Sâtân házának nevezi, s örömének ad hangot, hogy a kedves, az angyal, a csapszékét tönkretette. Vajon mi ösztökélte Fuzûlît arra, hogy a klasszikus költői hagyománynak a borról, a borivásról és a kocsmáról sugallt elismerő képével szakítson, s a csapszékét a Gonosz tanyájának bélyegezze? Már Gölpınarlı felvetette, hogy a költő, akitől nem állt távol a léha kicsapongás, s ifjú éveiben nem vetette meg a földi lét örömeit, öregkorában, halála közeledtét érezve szakított addigi életével és megtért.⁶² Az elméletet alátámasztani látszik Fuzûlî egy kaszida-formában megírt narratív költeménye, mely az elemzés szerint a költő megtéréséhez, a borivásról való lemondásához vezető út utolsó állomását írja le részletesen.⁶³

Mészáros Gyula a párverset meglehetősen nagyvonalúsággal kezelte. Bár az első félsor fordítása többé-kevésbé visszaadja az eredeti szöveg mondanivalóját, hiányzik belőle a szőlőből készült, evilági bor és a szerelem borának szembeállítás, s a félsor – így leegyszerűsítve – sokat veszít kifejezőerejéből. A második félsor magyarítása még kevésbé mondható sikeresnek. Mészáros a *melek* 'angyal' jelentésű szót egész egyszerűen kihagyja a sorból, a *ne* 'mi? milyen? miféle?' kérdő névmást a 'miért?' kérdőszóval fordította, ami azt sugallja, hogy talán nem is igazán értette az eredeti szöveget. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Mészáros Gyula ne tudott volna jól törököül, hanem inkább arra utal, hogy a klasszikus költészet sokszínű és sokrétű világában nem volt kellően járatos.

7. *Ey Fuzûlî olubam garka-i girdâb-ı cünûn*
Gör ne kahrın çekerem döne döne devrânı
 „Ó, Fuzûlî! Elmerültem az örület örvényében,
 Nézd, csak forgok és forgok, túrva a sors haragját!”

A klasszikus költészet „szerelmese”, amikor a szerelem útjára lép,⁶⁴ a felfokozott érzelmi állapot hatására teljesen megváltozik. Minden, ami addigi éle-

⁶² Gölpınarlı, *i. m.*, lxxi–lxxvii.

⁶³ Péri Benedek, Egy borissza költő megtérése. Egy XVI. századi török megtérésnarratíva. In: *Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Szerk. Déri Balázs. Budapest, 2013, 189–198.

⁶⁴ A szerelmi líra képeit az örök igazságot kereső ember ('*âşık* 'szerelmes') és Isten (*ma 'şûk*, *maḥbûb* 'a szeretett lény') viszonyának körülírásához használó költőknél a szerelem gyakran jelenik meg mint olyan, buktatókkal teli út, melyen a legendás szerelmesekhez, Mecnûnhoz és Ferhâdhoz hasonlóan elszánt emberek képesek végigmenni. Fuzûlî kortársánál, Hayâlînél ez a gondolat a következőképp jelenik meg:

Gerçi Hayâlî 'ışk yolu sa 'bnâkdur
Mecnûn u Amîrî gibi bî-vehm ü bâkîyem
 „Hayâlî! Bár a szerelem útja nehéz,
 Akárcsak Medzsún és Amírî, nem félek, nem rettegek.”

tében fontos volt számára, átértékelődik, jelentőségét veszíti. A szerelmes más szemmel kezdi nézni a világot, furcsán viselkedik, táncol, kiabál.⁶⁵ Az átlagember fogalmai szerint elhagyja a józan esze (*‘aql*), és egy másik dimenzióba kerül: magával ragadja az örület (*cünün*),⁶⁶ ahogy ezt Fuzûlî is megfogalmazza egy perzsa nyelvű párversében:

‘Aşk-at az dāyira-yi ‘aql birün kard mā-rā
Dākhil-i silsila-yi ahl-i cünün kard mā-rā
 „Az irántad érzett szerelem kítaszított bennünket az értelem köréből,
 S az örültek sorába állított.”⁶⁷

Fuzûlî gazelleddig is a mindent elsöprő szerelmet, a kedveséért mindenét, egészségét, életét, lelki üdvét feláldozni hajlandó szerelmezt állította a közép-pontba, s a most vizsgált párvers első félsora is ezt a túlfűtött, ennek a nem mindennapi lelki állapotnak egy aspektusát mutatja meg az olvasónak.

A klasszikus gazelle-költészet képi világát, szókészletét ismerő közönségben a *cünün* ’örület’ szó azonnal a szerelmesek archetípusának számító, örült szerelmes, Mecnün alakját idézi fel,⁶⁸ akinek Leylához fűződő, önfeláldozó

Başa Ferhād ile Mecnün bu tarîk-i ‘işķda
Birisi şeyhüm ‘azîzümdür biri hem kisvetüm
 „Ferhād és Medzsün a szerelem útján,
 Az egyik szeretett mesterem, a másik öltöztetöm.”

Tarlan, *Hayālî*, 202, 205.

⁶⁵ Nevāyî a saját örült szerelmét az alábbi szavakkal jellemzi:

‘Aql yād eylep yana hicrānıda bolsam hamûş
Çün cünün tugyān kıılır bî-h’âst feryād eylerem
 „A józan ész csendesen emlékezik, még ha távol vagyok is a kedvesemtől,
 Ám ha fölhorgad az örület, akár akarom, akár nem, kiáltozni kezdek.”
Demem dīvāne belkim dīv olup men ol perî-ruhdın
Ne tang ey şeyh ‘aks etsem tahayyül barça irşādung
 „Ne mond, hogy örült vagy ördög lettem egy tündérencé miatt,
 Ne csodálkozz, sejk, ha útmutatásoddal ellentétesen cselekszem.”

Nevāyî, *Bedāyî*, 317, 266.

⁶⁶ A szerelmes számára az örület nem kellemetlen rossz, nem betegség. Épp ellenkezőleg, kíváncsatos lelki állapot, ezért a szerelmes költő igyekszik megszabadulni az örület uralmát gátló józan észről, ahogy ezzel egy párverse szerint Necātî is időről időre megpróbálkozik:

Necātî mest-i ‘işķam ben benüm ‘aql ile işüm yok
Bir kez ana dedüm hele benden ırag olsun
 „Necātî megrészegültem a szerelemtől, a józan ésszel nincs dolgom,
 Egyszer meg is mondtam neki, minél messzebbre menjen tőlem.”

Tarlan, *Necati*, 397.

⁶⁷ Mazioğlu, *Fuzûlî: Farsça divan*, 255.

⁶⁸ Számtalan példát lehet hozni arra, hogy a *cünün* ’örület’ szó és *Mecnün* ’a dzsinnektől megszállott’ neve egy párversen belül együtt szerepel. Álljon itt most két példa, egy párvers Nevāyî-tól és egy másik Yahyā Bey (megh. 1582) tollából:

és önpusztító szerelme mások mellett Fuzūlīt is a tragikus történet megírására ihlette. A *cünün* szó és a benne felsejlő Mecnün képe azonban a vizsgált párversben egy korántsem szokványos szöveggörnyezetben áll.

A Leyla és Mecnün legendáját elbeszélő történetek valamennyi változatában fontos színhely a pusztaság, a sivatag, ahol a szerelemtől örült, kedvese után epekedő Mecnün számkivettként, magányosan kóborol. A *cünün* szóhoz a klasszikus költészetben ezért a kietlen pusztaság képe társul, és nem az örvény (girdāb),⁶⁹ ahogy az Fuzūlī párversében olvasható.⁷⁰ A klasszikus költészet kifinomultságra, cizellált megfogalmazásra törekvésének ismeretében nem csoda, hogy a két fogalmat a klasszikus költők sem Fuzūlīt megelőzően, sem őt követően nem társították.⁷¹

Nem úgy, mint a klasszikus költészetben az örülethez nagyon közel álló, a bajba jutott emberben szintén az elmerülés, a tehetetlen sodródás érzését keltő, de a sivatag képét nem feltétlenül idéző 'bánat, fájdalom' jelentésű *gam*, a 'baj' jelentésű *belā*, illetve az 'elragadtatottság' jelentésben álló *taḥayyūr* vagy *ḥayret* szót, amely a versekben gyakran szippantja magába örvényként a költőt, ahogy az Jāmī és Hudāyī soraiban is olvasható:

Rūh-ı Mecnūning meger cismim ara kılmiş ḥulūl
Beyle kim za'fu cünün birle aning timşālī men
 „Medzsnün lelke úgy befészkelte magát testembe,
 Hogy az ő tükkörképe lettem soványságban és örületben.”

Nevāyī, *Bedāyi* ' , 355.

Taḥ mī zencīr-i cünün olsa bizüm tesbīḥümüz
Kūh-i 'ışkuḡ zāhidā Mecnūn-ı ser-gerdānyuz
 „Csoda-e, hogy az örület lánc az olvasónk?
 Aszkéta! A szerelem hegyének szédült Medzsnúnja vagyunk.”

Yahyā Bey, *Dīvan*. Haz. Mehmet Çavuşoğlu. İstanbul, 1977, 395.

⁶⁹ A perzsa eredetű szó összetett szó, előtagja a 'kör alakú, forgó' jelentésű *gird* melléknév, utótagja a 'víz' jelenetű *āb* főnév.

⁷⁰ Fuzūlī alábbi párversében az örülethez a szokványosabb 'pusztaság' képe társul:

Sayr-i šahrā-yi cünün kun ki zi ḡham bāz rahī
Ḡham-i ayyām dar-ān bādiya bisyār kam ast
 „Kóborolj az örület pusztájában, hogy a bánattól megszabadulhass!
 A hétköznapi gondjából abban a sivatagban igen kevés akad.”

Mazıoğlu, *Fuzūlī: Farsça divan*, 327.

Ugyanez figyelhető meg az Avnī néven verseit jegyző II. Mehmed szultán (megh. 1481) egyik párversében is:

Cünün šahrāsı içinde felekden başuma yağan
Cefā taşlarını cem' eyledüm seng-i mezār itdüm
 „Az örület pusztaságában az égből fejemre hulló
 Gyötrelem-köveket összeszedtem, s belőlük [magamnak] síremléket állítottam.”

Muhammad Nur Doğan, *Fatih Divanı ve şerhi*. İstanbul, 2006, 182.

⁷¹ Karlitepe, *i. m.*, 320.

Shikasta kashti-yi ummīd dar girdāb-i gham mā-rā

*Tu ay nāṣiḥ ma-zan sang-i malāmat bārī az sāhi*⁷²

„Reményünk hajója széttört a bánat örvényében.

Hé, te, aki tanácsokat osztogatsz! Ne hajigáld ránk a partról a feddés köveit!”

Şimdi bildüm dahi girdāb-i belā imiş çerḥ

*Düşmüşüm içüne ser-geşte olup sanki gemi*⁷³

„Megértettem, hogy a sors a baj örvénye,

Beléestem, s felborultam, akár egy hajó.”

A fenti példákból jól látszik, hogy a *girdāb* szó szövegkörnyezete szinte megköveteli a vízzel kapcsolatos szavak – *kenār* ’part’, *ṭūfān* ’özönvíz, áradat’, *keṣṭī*, *gemi* ’hajó’ stb. – jelenlétét. Prizrenli Şem‘ī (megh. 1530) is egy, a szóban forgó párvershez nagyon hasonló gondolatokat megfogalmazó, a szerelmes magatehetetlenségét, elveszettségét érzékeltetni akaró, a Fuzūliéhoz sokban hasonlító bejtjében a *girdāb* ’örvény’ szót a hozzá sokkal inkább illő ’tenger’ jelentésű *baḥr* szóval kapcsolja össze:

Gark etdi döne döne gözüüm zevraḳın yaşum

*Girdāb-ı baḥr-i ıṣka düşen bulmadı necāt*⁷⁴

„Forgatta, forgatta s vízzel borította szemem sajkáját könnyem,

A szerelem tengerének örvényébe eső meg nem menekül.”

Míg a fenti párversben a mindent elsodró nagy mennyiségű víz, a vízár egyértelműen központi helyen áll, ezt hivatott hangsúlyozni a víz szemantikai mezőjébe tartozó szavak sora, az ’örvény’, a ’tenger’, a ’könny’, a ’csónak’, addig Fuzūlī párversében a ’víz’, az ’örvény’-t leszámítva nem jelenik meg. Felsejlik ellenben – amint arról már esett szó – a *cünün* szón keresztül a víz ellentéte, a száraz pusztaság képe. Vajon a véletlen műve-e, hogy a vizsgált párversben két olyan szó áll egymás mellett, amelyek a klasszikus költészet fogalmai szerint nem férnek meg egymással, s ha nem, vajon mi lehetett Fuzūlī szándéka ezzel a megoldással?

Az első kérdésre minden jel szerint nem a válasz, hiszen amint azt az alábbi példa is jól mutatja, Fuzūlī megtanulta a leckét, s tudta, hogy az ’örület’ és a ’pusztaság’ (*şahrā*) Mecnün története miatt a klasszikus irodalmi hagyományban egymást vonzó fogalmak, ahogy ez az alábbi párversében is látható:

⁷² *Kulliyāt-i Dīvān-i Jāmī*, 318.

⁷³ Köse, i. m., 150.

⁷⁴ Murat Ali Karavelioğlu, *Onaltıncı yüzyıl şairlerinden Prizrenli Şem‘ī’nin Divanı’nın edisyon kritiği ve incelenmesi*. İstanbul, 2014, 50.

Eyle ‘uryān gerek āvāre-i šahrā-ı cünün

Ki ta‘alluḵ tikenî dutmaya kat ‘ā etegin⁷⁵

„Meztelen kell, hogy legyen az örület pusztaságában bolyongó,
Hogy a ragaszkodás tüskéjében bizton ne akadjon meg köntöse.”

A két ominózus szót (*girdāb*, *cünün*) ennek ellenére Fuzūlī egy szerkezetbe foglalta, s hogy ezt szándékosan tette, azt kiválóan példázza egy másik gazeljéből származó párverse, melyben a két szó szintén egymás mellett áll:

Ḳuş yuvasın şanma kim dīvāne Mecnūn başına

Hār u has cem ‘eylemiş girdāb-i deryā-yi cünün⁷⁶

„A Medzsnún fején lévő madárfészekről ne azt gondold, hogy
A tövist és a töreket az örület tengerének örvénye gyűjtötte össze.”

A kérdéses két szó között feszülő ellentétet a ’tenger’ (*deryā*) jelenléte csak még inkább fokozza. Talán pont a ’vízár’ és a kietlen ’puszta’ képe közti ellentét, s az ebben testet öltő, a szenvedő szerelmes lelkét is feszítő bizonytalanság, a végletek közötti hánykolódás érzése tetszett meg a költőnek, s ösztökélte arra, hogy e két, a klasszikus költészet hagyományos képi világában egymáshoz nem illő fogalmat összepárosítsa. A két fogalomban, a két jelenségben azonban ezen túl is kell még valami közösnek lennie, ami indokolja, s elfogadhatóvá teszi e szokatlan társítást.

A fent idézett második párvers esetében e közös vonás nehezen megfogható, talán a vízárnak, az örvénynek abban a tulajdonságában keresendő, hogy mindezt elsodor, ami az útjába kerül, ahogy az örület is hatalmába keríti a bomlott elméjű embert. A tenger megjelenése a második félsorban a víz, s ezen keresztül az örület erejének, hatalmának érzékeltetésére szolgál.

A vizsgált Fuzūlī-gazel záró párverse esetében a párhuzam sokkal egyértelműbb. Az örvény és az örület itt kihasznált közös vonása a forgás – a forgás, mely az örvény mellett az örület, az össze-vissza pörgő, kitárt karokkal keringő, táncoló örült képétől sem áll távol.⁷⁷ Ez a forgás a szóban forgó párvers fő motí-

⁷⁵ Gölpınarlı, *i. m.*, 123.

⁷⁶ Gölpınarlı, *i. m.*, 126.

⁷⁷ A klasszikus költészetben az esztét vesztett szerelmes jelzői között sok egyéb mellett gyakran szerepel a perzsa *gashtan* ’forogni’ ige egy képzett alakjából és a szintén perzsa *sar* ’fej’ jelentésű szóból álló két összetett szó, a *ser-gerdān* ’szédülő, támo­lygó, akinek kavargó a feje’ és a *ser-geşte* ’szédült, megzavarodott’. Edirneli Nazmī (megh. 1586 után) alábbi párversében mindkét szó előfordul:

Eyleyüb bu çarh-ı ser-keş Nazmīyi ser-geşte-hāl

Neyler ola döne döne böyle sergerdān idüb

„A kevély sors Nazmīt zavarodottá tette.

Mit tegyen, ha csak szédül, s forog, forog.”

Sibel Üst, *Edirneli Nazmī Dīvānu*. Ankara, 2018, 512.

vuma, mely a második felsorban is jelen van a *dönmek* 'forogni' jelentésű török igéből származó igenévben (*döne döne*), illetve az arab *dāra* 'forog' igéből képzett, 'sors, szerencse' jelentésű főnévben (*devrān*). Forog az örvény, forog az örült, s újra meg újra fordul a sors kereke, hogy a költőre újabb és újabb csapásokat mérjen.

Izgalmas kérdés, hogy a klasszikus irodalmi hagyomány eszköztárában Fuzūlī találhatott volna-e olyan megoldást, amelyben a *cünün* szó nem a *girdāb*bal, hanem egy hozzá jobban illő, a sivataghoz kapcsolódó és jelentésében a forgás fogalmát is megjelenítő szóval áll párban. A Fuzūlīt megelőző perzsa és török irodalmi hagyományban erre nincsen példa, ám Fuzūlī kortársa és földije, a kerbelai születésű Kelāmī megtalálta a módot arra, hogy miként lehet egy párversen belül társítani egymással az örület, a sivatag és a forgás képét:

Döne döne girdbād-i deşt-i mihnet derd ile
*Bez-m-i gamda ögredür Mecnün 'a ser-gerdāne raķş*⁷⁸
 „A szenvedés pusztaságának fájdalommal kavargó forgószele
 Medzsnúnt a bánat ünnepén szédült táncra tanította.”

A forgószél (*girdbād*) gyakori jelenség a pusztán és a sivatagban, s az örvényhez hasonlóan magával ragad és megforgat mindent, ami az útjába kerül. Jelenését tekintve tehát tökéletesen illenék a sorba. Érdekes, hogy a Fuzūlīt megelőző korok klasszikus perzsa és török költőinek verseiben csak elvétve bukkan fel a szó. A török költészetben a már emlegetett, azeri származású Kelāmī,⁷⁹ a perzsa költészetben a török nyelvű verseket is író, szintén azeri származású költő, Šā'ib Tabrīzī (megh. 1676) az első, aki sokat szerepelteti gazeljeiben. Vajon mi a helyzet Fuzūlī esetében? A *girdbād* szó Fuzūlī költői szótárában is fellelhető, több perzsa és török versében is felbukkan, sőt egy alkalommal a költő magát is forgószélhez hasonlítja:

⁷⁸ Karlitepe, *i. m.*, 320. Karlitepe kiadásában az első felsorban a *deşt* és a *mihnet* szavak közül hiányzik az *iżāfet* -i-je. Bár metrikailag ez az olvasat is lehetséges akkor, ha az *iżāfet* helyett egy „túlhosszú” (*überlang*) szótagot olvasunk, értelem szempontjából mindenképpen jobbnak tűnik a *deşt-i mihnet* 'a szenvedés pusztasága' olvasat.

⁷⁹ Kelāmī közel háromszázötven gazeljében összesen tizenkét alkalommal kerül elő a *girdbād* szó, ami meglehetősen sok, ha azt vesszük, hogy a korszak nagy költőinél alig-alig bukkan fel. Kelāmīnak a *girdbād* szót tartalmazó párversei közül álljon itt példaként az egyik legérdekesebb:

Hāk-ı Mecnündur beyābānlarda şanman girdbād
Kim hevā-yı 'ıķ ile sergeşte vü āvāredir
 „Ne hidd, hogy forgószél! Medzsnún pora az a sivatagban,
 Mi a szerelem fuvalatával (vágával) forogva bolyong.”

Karlitepe, *i. m.*, 272.

Hevā-yi ʿišk sergerdāni olmuş girdibādum kim
*Şavurdum her yere toprağımı her yerde kim durdum*⁸⁰
 „A szerelem fuvallatától szédült forgószelet lettem,
 S ahol fűjni kezdek, a poromat szerteszőrom.”

A 166. gazel utolsó párversében a *girdbād* szót azonban Fuzūlī mégsem használta, s ennek talán metrikai okai is vannak. Azon a helyen ugyanis, ahol a szó áll, a felsor harmadik ütemében két hosszú szótagra (- -) van szükség, a *girdbād* szó pedig a metrum szempontjából három szótagból áll: egy túlhosszúból (- x) és egy hosszúból (-). A metrikai képlete így - x -.

A hetedik párversben rejlik még egy olyan költői kép, amely a perzsa és a török klasszikus költészet gyakran visszatérő toposza. Klasszikus gazelekben nem egyszer figyelmeztetnek a költők a sors (*rūzgār* 'kor, idő', *devr* 'kor, korszak', *devrān* 'kor, korszak', *çarh* 'ég, kerék', *gerdūn* 'ég, égbolt', *felek* 'ég, égbolt') álnokságára, csalfaságára, igazságtalan és bosszúálló természetére.⁸¹ A sors kegyetlen, kecssegteti az embert, majd magára hagyja, fájdalmat okoz neki és kínozza. Az igaz szerelme a sors kemény próbatételek elé állítja. Gyötörheti avval, hogy elszakítja kedvesétől és gyötörheti a kedves kimért, hűvös viselkedésével, a viszonzatlan vonzalom fájdalmával. Fuzūlī a klasszikus költészet hagyományait követve perzsa és török nyelvű költészetében gyakorta panaszkodik a sors kegyetlenségére, a reménytelen szerelem okozta kínokra:

Rishta-yi jān-i ma-rā afkand davrān pīch u tāb
Tā bi-savdā-yi sar-i zulf-i nigār uftāda-am

⁸⁰ Gölpınarlı, i. m., 100.

⁸¹ A toposz egyetemességét illusztrálendő, álljon itt példaként egy perzsa párvers Hāfiztól, egy keleti török Nevāyītól és egy oszmán török Necātītől:

Az dimāgh-i man-i sargashta khiyāl-i dahan-at

Bi jafā-yi falak va ghuşşa-yi davrān naravad

„Nekem, a szédültnek az elméjéből szád képét

Nem tudja kiűzni sem az ég okozta kín, sem a sors okozta bánat.”

Dīvān-i Kāmil-i Hāfiz, 171.

Devrān sanga zulm itse kadehler tola mey iç

Ķan yutsang ayaglar tola devrānga ne pervā

„Ha kínoz a sors, borral teli kupákat üríts!

Ha vérrel telt kupákat ürítesz, miért félnél a sorstól?”

Kut, i. m., 54.

Şıgındum āsitānuşa cefā vü cevr-i devrāndan

İşidelden berü anı ki cennetde ‘azāb olmaz

„Udvarodban kerestem menedéket a sors okozta kín és szenvedés elől,

Mióta azt hallottam, hogy a Paradicsomban nincs gyötrelmem.”

Tarlan, *Necati*, 294.

Rūzgār-am mī-kuşad bā şad muşibat chūn kunam

*Şayd-i majrūh-am bi-dām-i rūzgār uftāda-am*⁸²

„Lelkem fonalát megtekerte, megcsavarta a sors,
Mióta vágyakozni kezdtem a kedves hajfonatára,
A sorsom megöl ezer kinnal. Mit tegyek?
Sebesült vad vagyok, a sors csapdájába estem.”

Düst bī-pervā felek bī-rahm devrān bī-sükūn

*Derd çok hem-derd yok düşmen kavī t̄ālī ‘zebūn*⁸³

„A barát érzéketlen, az ég kegyetlen, a sors nyughatatlan,
A baj sok, baj-társ nincs, az ellen erős, a szerencse hanyatló.”

A vizsgált gazel megelőző párverseinek témája és hangvétele valószínűsíthető, hogy az utolsó fűlsorban Fuzūlī a beteljesületlen szerelem okozta gyötrelmek miatt kárhoztatja a sorsot. A sorsot, amely a klasszikus költészetben – akárcsak Fuzūlī versében – gyakran sodorja, forgatja szédült áldozatát. Hidāyet Çelebi (megh. 15. század) sorai is ezt példázzák:

Döndürürse başıla devrān meni pergār tek

*Dönerem her nesneden ol nāzenīnden dönmezem*⁸⁴

„Ha fejmenél fogva megforgat a sors akár egy körzöt,
Elfordulok mindentől, de kedvesemtől el nem fordulok.”

Az utolsó fűlsor utolsó szavaiban (*döne döne, devrān*) ismét megjelenik a forgás motívuma. A *döne döne* páros igenév gyakran kerül elő 16. századi és későbbi oszmán gazelekben olyan sorokban, ahol lényegi elem a forgás. Nem kizárt, hogy ehhez mintaként az oszmán gazel-költészet fejlődésének meghatározó költője, Necatī két *döne döne* redifre írt gazelje szolgált.⁸⁵

Az utolsó párvers még egy szempontból érdekes: a végén visszatér a gazelt indító *d*-alliteráció, mely így mintegy keretbe foglalja az egész verset.

A záró párvers magyar változata Mészáros Gyula fordításának leggyengébb párverse.

„Hej Fuzulí, míg a Dsennet forgatagján álmodsz,
Úgy látszik, hogy a sors-örvény hullámain hanyódsz.”

⁸² Mazıoğlu, *Fuzūlī: Farsça divan*, 517.

⁸³ Gölpınarlı, *i. m.*, 119.

⁸⁴ İbrahim Sona, *Hidāyet Çelebi ve Dîvânı*. (Yüksek lisans tezi) Ankara, 2006, 160.

⁸⁵ Tarlan, *Necati*, 430, 433–434.

A második felsor magyarítása tulajdonképpen akár rendben is volna, bár az eredetiben az 'örvény' szó az első felsorban szerepel, arról nem is beszélve, hogy az örvényről legkevésbé sem a hullám jut az ember eszébe. A „hullám” és a „hányódsz” szavak szókezdő *h*- hangjai némiképp kárpótolják az olvasót azzal, hogy a fordítás így a török szöveghez hasonlóan alliterációval záródik. A párvers fordítását Mészáros Gyula az első felsor durva hibájával teszi tönkre. A fordító álmodásról és Dsennetről beszél. Így együtt mindkettő kellemes fogalom, hiszen a *cennet* szó magyar jelentése 'a mennyei Paradicsom'. Az örületnek (*cünün*) azonban semmi köze a Paradicsomhoz (*cennet*). Mészáros fordítását még az Atatürk írásreform előtt, egy arab betűs kiadásból készítette. Félrefordítását talán az magyarázza, hogy az arab eredetű *cennet* szó arab többes száma *cinān*, s ennek írásképe (جنان) mindössze egy betűvel tér el a *cünün*-étől (جنون).

Az eredeti Fuzüli gazel és Mészáros Gyula fordításának összehasonlító vizsgálata a klasszikus gazel-költészet fordíthatóságával kapcsolatosan néhány általános tanulság levonására ad lehetőséget. A két szöveg közötti leglényegesebb különbség az, hogy míg az eredeti szöveg szervesen illeszkedik egy hosszas fejlődés eredményeként létrejött költői hagyományba, addig a magyar fordításról nem mondható el ugyanez. Fuzüli a klasszikus gazel-költészet évszázadok során összehordott és kanonizálódott jelkészletéből építkezve, a hagyomány mögött megbúvó hatalmas szövegkorpuszra folyamatosan reflektálva hozott létre valami újat. A vers egyes kulcsszavai a beavatottakban asszociációk egész sorát indítják el, és lehetőséget teremtenek a költemény mélyebb összefüggéseinek, kapcsolódási pontjainak felismerésére. A vers rejtett titkainak, finomságainak felfedezése az értő olvasó számára szellemi élvezetet nyújt, s valójában ez a költemény szerzőjének egyik legfőbb célja.

A magyarra vagy a gazel-költészet hagyományától távol álló más idegen nyelvre lefordított szövegnek már nincs kapcsolata a hagyománnyal, amelyből kinőtt, s így akaratlanul is sokat veszít gazdagságából. A fordítások ezért még akkor is óhatatlanul kevesebbet mondanak, üresebbek, mint az eredeti vers, ha a fordító jártas a perzsa–török klasszikus költői hagyományban. Mészáros Gyula fordítása mindezekon túl azt is megmutatta, hogy a fordítónak alaposan meg kell fontolnia, hogy a átültetett szöveget milyen formai keretek közé szorítja, hiszen a rosszul megválasztott formában tált szöveg nem a kívánt hatást éri el.

Mindezek fényében érdemes volna egyszer egy önálló tanulmányban elmerengeni azon, hogy lehet-e, és ha igen, miként lehet török klasszikus gazeleket magyarra átültetni úgy, hogy a magyar olvasó bepillantást nyerhessen a szövegek mögött megbúvó sokszínű, a verset gazdagabbá tévő költői világba, és maga is felfedezhesse és megérthesse egy-egy vers mélységeit, a sorok értékét adó költői megoldások különlegességeit, finomságait.

Muḥammad Fuẓūlī's (1483–1556) ghazal No 166 and its first Hungarian translation. Part II

Benedek PÉRI

Though Muḥammad Fuẓūlī was an outstanding representative of 16th century classical Turkish ghazal poetry, not much of his output was translated into Hungarian. The present paper consisting of two parts has a two-fold aim. First, it examines how deeply Fuẓūlī's ghazal is embedded in the classical Turkish literary tradition and explores the possibilities of finding the poet's own voice hidden well behind traditional poetic topoi. Secondly, through an analysis of the Hungarian translation done by Gyula Mészáros (1883–1957), it endeavours to highlight the difficulties a Western translator of classical Turkish poetic texts is forced to face. The second part of the article contains the analysis of the last three couplets of the seven couplet-long poem.

Schmidt Anikó

„A legjobb alkalom, mit a századok láttak.” A lepantói csata emlékezete William Shakespeare és Miguel de Cervantes munkásságában

A pápai államból, Spanyolországból és Velencéből álló Szent Liga győzelmével végződő lepantói csatát követően elsöprő lelkesedés és túlzott elvárások lettek úrrá a keresztény Európában.¹ A győzelmet hírül adó, a szélesebb közönség tájékoztatására szolgáló rölapok és nyomtatványok szövege a csata résztvevőinek beszámolóin alapult, műfajuknál fogva azonban azoknál jelentősen rövidebb és egyszerűbb megfogalmazásban. Általánosságban jellemző rájuk, hogy fő mozzanatokként a keresztény győzelem mellett elsősorban az ellenség nagyfokú veszteségét és a számos keresztény rab felszabadulását emelik ki. Mindegyik tartalmaz a Liga hadainak fővezérét, Don Juan de Austriát (1547–1578) dicsőítő sorokat, sőt gyakran egy-egy hozzá szóló rövidebb költeményt is, amelyek általában időmértékes versformában íródtak. Erre példa a számos rölapon megjelenő alábbi epigramma is:

Don Juan de Austriához

Rád, ha a császár atyád letekint az ég magasáról,
gyors bárkáddal amint futsz tenger tükörén,
mondja: tovább fiú, ne rémítsen a barbár hajóhad,
harcra ha kélt teveled ellenséges istene.
Lám, fényes győzelem röpdösi körbe hajódat,
nem fenyeget többé sem szél, sem a hullám ma már.
Bátorság! Én úgy szabtam törvényt a földeknek,
Mint vize tengernek fog szolgálni neked.²

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.51>

¹ Jelen tanulmány alapjául „A legjobb alkalom, mit a századok láttak.” Az Oszmán Birodalom a ciprusi hadjárat idején (1570–1573) című doktori disszertációm *A lepantói csata visszhangja* című alfejezete (Budapest, 2017, 187–204.) szolgált.

² *Ad Joannem Austriacum / Te pater aspiciens ex alto Caesar Olympo / Aequareum celeridum trabe curris iter; / Perge, puer, dixit, nec te jam barbara classis / Terreat, adverso quae movet arma Deo. / Ecce tuam circumvolitat victoria puppim, / Ecce suas ponunt Euris et und aminos. / Macte animo, út dederam terris ego jura subactis, / Sic tibi devictis serviet aequor aquis.* A fentebbi latin vers az alábbi kötet címlapjának verzóján (is) olvasható: *Il vero successo della grande battaglia et felicissima vittoria che la havuta l'armata della santissima Lega contra alla superba & orgoliosa armata Turchesca nel golpho di Lepanto alli 7. d'ottobre 1571.* Trino, 1571. – A fordítást köszönöm Sölch Miklósnak.

A keresztény Európa minden szegletébe eljutó diadalittas híradások hatására sokan küszöbönállónak érezték a törökök kiszorítását és a Szentföld visszaszerzését. Az ütközetet azonban nem követték a török felett aratott újabb győzelmek. A belső ellentétei (hatalmi harcok, vallásháborúk) által meggyengült Európa még nem állt készen a törökök visszaszorítására, egyúttal azonban az oszmán fél sem volt képes folytatni korábbi terjeszkedő politikáját. A csata önmagában kevés volt ahhoz, hogy véget vessen a törökök tengeri fölényének a Mediterráneumban, elegendőnek bizonyult ugyanakkor a Földközi-tengeren kialakult status quo fenntartásához. Ez a két legnagyobb ellenfélnek, Spanyolországnak és az Oszmán Birodalomnak egyaránt érdekében állt, a többiek pedig túlságosan súlytalannak bizonyultak ahhoz, hogy az eseményeket érdemben befolyásolják.

Már a „dicstelen folytatás” tudatában, egymást követő években íródott két világirodalmi remekmű, az *Othello* (1603) és a *Don Quijote* (1604) (1. kép), amelyek egyaránt reflektálnak a lepantói csatára. A két szerzőnek az esemény-nyel kapcsolatos tapasztalása és ebből következően a látásmódja is eltérő. Míg William Shakespeare (1564–1616) az 1571. évi történéseket csak távolról, gyerekként szemlélhette, az ütközet lefolyásáról pedig rölapokból, beszámolókból, költeményekből értesülhetett, addig Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) személyesen is kivette a részét a hadműveletekből.

A földrajzi távolság ellenére a lepantói győzelem erősen foglalkoztatta a Brit-szigeteket is, ami jól példáz, hogy még I. Jakab (1566–1625) skót, angol és ír király is versben emlékezett meg róla, amelyben a keresztények győzelmét dicsőítette a török flotta felett. A *Lepanto*, melyet az egyébként igen tehetséges költőnek tartott uralkodó a kutatások szerint vélhetően 1585-ben írt, és legkorábbi ismert kiadása 1591-ből származik, hamarosan népszerű és elismert költeménnyé vált, több nyelvre lefordították, és számos alkalommal publikálták.³ Shakespeare számára tehát hálás témának tűnhetett a királynak is kedves lepantói csatához nyúlni, kivált, hogy szintársulata abban az évben I. Jakabtól jelentős adományt kapott.⁴ Irodalomtörténészek szerint vélhetően ugyancsak hatással volt rá Richard Knolles (kb. 1540–1610) Oxfordban tanult történész és műfordító 1603-ban megjelent *The Generall Historie of the Turkes* című munkájában

³ Emrys Jones, 'Othello', 'Lepanto' and the 'Cyprus Wars'. In: *Othello*. Ed. by Kenneth Muir. (Shakespeare Survey, 21.) Cambridge, 1968, 47–52, különösen 47–48.

⁴ William Shakespeare életéről csak kevés biztos információ áll a rendelkezésünkre. 1585 és 1592 között kezdte meg színészi és írói karrierjét Londonban. Később a „Lord Chamberlain's Men” szintársulat résztulajdonosa lett, mely 1603-ban I. Jakab adományának hatására „The King's Men”-re módosította a nevét. Munkái 1588 és 1616 között születtek, az irodalomkutatók egyes művek szerzőségét vitatják. Életéről, műveiről számtalan publikáció jelent meg. Közülük magyarul is elérhető pl. Rónaszegi Miklós, *Színház az egész világ. William Shakespeare élete. Egy vázlat regénye*. Budapest, 1964; Peter Ackroyd, *Tetszés volt a célom. William Shakespeare élete*. Budapest, 2005.

EL INGENIOSO HIDALGO DON QUI- XOTE DE LA MANCHA.

*Compuesto por Miguel de Cervantes
Saavedra.*

DIRIGIDO AL DVQUE DE BEJAR,
Marques de Gibralcon, Conde de Barcelona, y Bañar-
res, Vizconde de la Puebla de Alcozer, Señor de
las villas de Capilla, Curiel, y
Burgillos.

Año,

1605.

Con privilegio de Castilla, Aragon, y Portugal.
EN MADRID, Por Iuan de la Cuesta.
Vendase en casa de Francisco de Robles, librero del Rey alto señor,

1. kép A *Don Quijote* első, 1605. évi kiadásának fedőlapja. Reprint. Örzőhely: Archivo General de la Administración, Cultura, D. N. Prensa, F/01655

olvasható lepantói csatáról szóló leírás is, amely az első angol nyelvű könyv volt a témában, és létrejöttét nagy valószínűséggel szintén a királyi érdeklődés segítette.⁵

Shakespeare magát az ütközetet csupán inspirációnak használta az *Othelló*hoz és a legkevésbé sem törekedett abban a történelmi hűség megőrzésére. Az udvar előtt 1604 novemberében bemutatott színmű főhőse, Othello a Velence kezén lévő Ciprus védelmezője, aki zászlótartójával, Jagóval a szigetet ostromló törököket több alkalommal visszaverte, és a dráma kezdetén is éppen a szultáni flottával hadakozik. Shakespeare a lepantói csata „legfantasztikusabb” elemét, a török hajóhad teljes megsemmisülését beemelte művébe: láthatóan ez még a történetek után több mint 30 évvel is nagy hatással volt az európai közvéleményre. A flotta elvesztéséhez a darabban nem a keresztények helytállása, hanem egy vihar vezetett, és korántsem maradt dicső következmények nélkül. A drámában Ciprus megmenekült, tükrözve a keresztények vágyait, egyúttal a valós történetek felett érzett csalódottságukat is: „Nemes és vitéz vezérünk Othello ezennel parancsolja, hogy most érkezett biztos tudósítás szerint a török hajóhad egészen elpusztulván, minden ember győzelmi ünnepet üljön; tánccal, örömtüzekkel, kinek-kinek amint kedve és hajlama hozza magával, mert a mondott örömdolgos híren kívül egyszersmind nászát is ünnepli. Kegyes akarata, hogy ez közhírré tétessék, kamrái és éttermei nyitva álljanak mindenkinek, most öt órától fogva egészen tizenegyig. Isten áldja meg Ciprus szigetét s nemes vezérünket, Othellot!”⁶ Othello, Desdemona és Jagó konfliktusa – mely Giovanni Battista Giralaldi (1504–1573) itáliai költő és író *Hecatommithi* című művében olvasható novellán alapul – csak ezután bontakozik ki. Jól látható, hogy a drámában a lepantói csata ihlette szál csupán a cselekmény háttérül szolgál.

William Shakespeare-rel ellentétben, aki az ütközetről csupán ebben az egy munkájában emlékezett meg, Miguel de Cervantes szinte teljes életművében találhatunk a lepantói csatára való utalásokat, amelyekből kitűnik, számára meghatározó élménynek bizonyult a győzelemben való részvétel, és ebből egészen haláláig tudott inspirációt nyerni.⁷

⁵ Virginia Mason Vaughan, *Supersubtle Venetians. Richard Knolles and the Geopolitics of Shakespeare's Othello*. In: *Visions of Venice in Shakespeare*. Ed. by Laura Tossi–Shaul Bassi. New York, 2016, 21.

⁶ William Shakespeare, *Othello, a velencei mór*. Ford. Szász Károly. Budapest, 1879, 42–43. A drámában Ciprusra vonatkozó részek találhatók még a 4, 30–34, míg a török flottáról a 30–32, 39. oldalon.

⁷ Cervantes elszegényedett nemesi családból (hidalgo) származott. Bár egyes életrajzírói a família felemelkedését II. János (1405–1454) kasztíliai király második feleségéhez, az Avis-házból való Portugália-i Izabellához (1428–1496) kötik, az író származása körüli bizonytalanságot jól mutatja, hogy a Cervantes családot a kasztíliaiakon túl az andalúziaiak (kordobaiak) és a gallegók is sajátjuknak tekintik. Vándororvosként tevékenykedő apja mellett gyakran utazott, életrajzírói szerint megfordult Sevilleában, 1561-ben Madridban a neves humanista, Jeronimo Ramirez által vezetett iskolába járt, és egy Erasmus-követő humanista, López de Hoyos volt a mestere. Elsze-

Cervantes a Szent Liga velencei kontingensében harcolt a Marquesa nevű 130 láb hosszú és 16 láb széles kétárbocos, 400 férőhelyes hajón, kapitánya Francisco de Santo Pietro volt. Ellentmondásos információk maradtak fent arról, hogy pontosan mit is csinált az ütközetben. Egyes leírások szerint az író a hajó fedélzetén küzdött a törökökkel, mások szerint a Marquesa oldalához csatolt egyik kis csónakban helyezkedett el, és tizenkét embert rendelték a parancsnoksága alá. Ez esetben Cervantes az elsők között lehetett, amikor át kellett ugrani a megcsáklyázott hajókra.⁸ Úgy tűnik, az írónak a csáklyázással kapcsolatban közeli tapasztalatai voltak, mivel a *Don Quijotéban* rendkívül életszerű leírást olvashatunk a tengeri csaták menetéről: „Ha két hadihajó orral egymásnak ront a sík tengeren, egymást csáklyázza, összenyomul, s a katonának egyéb helye sincs, csak két lábnyi deszka a hajó párkányán; s mégis, bár látja, hogy a halálnak szolgálai fenyegetik, hogy az ellenséges hajó nekiszegezte ágyúit, és testétől alig állnak egy dárdányira, bár látja, hogy lába egyetlen vigyázatlan mozdulatára Neptun mély kebelébe temetkeznék, mégis rendületlen szívvel, a dicsőség és becsület parancsára egész sereg puskacső célpontjául teszi ki magát, s azt nézi, hogy a keskeny bürün hogyan törhetne át az ellenséges hajóra. Ami még csodálatra méltóbb, alig suhant alá az egyik oda, ahonnan mind a világ végéig nem fog többé felbukkanni, a másik máris elfoglalta helyét, s ha ez is tengerbe vész, nyomban más váltja fel, meg se várva társa halálát; bizony a háború iszonyában van szükség a legnagyobb bátorságra és vakmerőségre.”⁹ Az sem világos, pontosan melyik kontingens ellen harcoltak: a *Don Quijotéban* az író Ulucs Aliról közölt egy hosszas és igazán élményszerű beszámolót, noha ennek több pontja is nyilvánvaló fikció. Ulucs Ali (1500 körül –1587) kalózvezér, algiri beglerbég a lepantói csata egyetlen igazán dicső oszmán hőse, aki az elvesztett csatából

gényedett nemes ifjúként érdeklődése korán a katonai pálya felé fordult: fennmaradt irodalmi művei alapján – amelyekben gyakran felhasznált életrajzi elemeket – úgy gondolják, hogy talán 1567-ben, vélhetően Alba seregével, egy rövid időre kijutott a flandriai frontra, majd visszatért Madridba tanulni. Aquaviva kardinális szolgálatában huszonévesen bejárta Itáliát, később a spanyol király zsoldjába állt. 1569. szeptember 15-én rendőrségi elfogatóparancsot adtak ki ellene, miután egy illegális éjszakai párbajban megölte szerelmi riválisát, Antonio de Sigurát. Büntetése jobb karjának elvesztése és 10 év száműzetés lett volna, ám Cervantes gyorsan elhagyta Spanyolországot. A török elleni hadjárat hívó szavára ő is csatlakozott a Szent Ligához, amelynek hajói 1571. szeptember 27-én érkeztek Korfúra. Ekkor már Cervantes nagyon beteg volt. Elkapta a maláriát, és megviselték a katonai élet nem várt viszontagságai: a hajót ellepő élősködő férgek, bolhák, tetvek, patkányok, küzdött a tengeribetegséggel, fulladással, valamint a legénység és az evezősök durvaságával. Minderről bővebben ld. Sós Endre, *Cervantes*. Budapest, 1955, 19–27; Reményi Ferenc, *Cervantes élete és összes művei*. Budapest, 2015, 20; Kőrösi Albin, *Cervantes élete és művei*. Budapest, 1918, 5; Barbara Keevil-Parker–Duane F. Parker, *The Great Hispanic Heritage Miguel de Cervantes*. Philadelphia, 2003, 38–40.

⁸ Sós, i. m., 31.

⁹ 38. fejezet. Don Quijote érdekes előadása a fegyverviselésről és a tudományokról. Ld. Miguel de Cervantes Saavedra, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Ford. Györy Vilmos–Benyhe János. Budapest, 1970, 350–351.

ki tudta menekíteni a rábizott kontingenst, sőt a máltai lovagok zászlóshajóját is elfoglalta. A beglerbég teljesítményéről még a keresztények is elismeréssel szóltak, II. Szelim (1524–1574) szultán pedig jutalomképpen október végén kapudán pasává nevezte ki. Könnyen lehet, hogy Cervantes leírását ezúttal nem személyes élmény, hanem a kalózvezér kalandos megmenekülése ihlette, ám az is elképzelhető, hogy a Marquesa valóban az Ulucs Ali által megtámadott máltaiak megsegítésére indult. Ugyanakkor vannak olyan vélemények, hogy a hajó Mehmed Sirocco alexandriai beglerbéggel harcolt, sőt egyes Cervantes-életrajzírók egyenesen a Marquesának tulajdonítják az alexandriai beglerbég hajójának megcsáklyozását.¹⁰ Bizonyosnak tűnik, hogy az író az ütközetben három sebesülés érte: két lándzsaszúrás a mellkasát, egy lövés pedig a bal karját sebesítette meg.¹¹ Saját beszámolójából tudjuk, hogy sok vért vesztett, el is ájult: „Míg egyik kezem a kardot fogta, a másiktól vér ömlött. Éreztem, hogy mellemet mély seb vágta, és bal kezem már ezer darabra törött. De az öröm, mely lelkembe hatolt, oly fenséges volt – látván a vad, hitetlen népet legyőzve a keresztények által –, hogy ügyet sem vettem sebesülesemre, bár szinte haldoklónak éreztem magamat, mert olykor teljesen elvesztettem emlékezetemet.”¹² Hősies részvételért extra juttatást kapott, és többi katonatársával együtt a messinai hadikórházban lábadozott, ahol karját fertőzés következtében amputálni kellett. Innen kapta az „El Manco de Lepanto”, azaz „a lepantói félkezű” gúnynevet. Hat hónapos ott-tartózkodása során (1571. október 31-től 1572. április végéig) bőven volt lehetősége katonatársaitól még több információt begyűjteni a lepantói csatáról, így aztán munkáiban is nehéz elkülöníteni, mit írt saját személyes tapasztalatából, mit pedig mások elbeszélései vagy saját képzelőereje alapján.

Vélhetően a lepantói ütközetéről szólhatott a *La battala naval* (Tengeri csata) című színdarabja is, amely azonban sajnos nem maradt ránk, és létezéséről csupán az *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos* (Nyolc komédia és nyolc új közjáték) című műve előszavából tudunk. *El amante liberal* (A bőkezű szerető) című szerelmi történetének rabságba jutott főhőse párhuzamot vont saját és a törökök által elfoglalt Ciprus sorsa között: „Oh! Ti siralmas romjai a szerencsétlen Nicosiának, alig szárazak vitéz, de balsorsú védőinek véréből! Ha érzések volna, amint nincs, együtt kesereghetnénk baleseteink felett, s talán enyhülést találna kínunk abban, hogy társra találhatunk. [...] Ez omladék látása még inkább felháborított.” Az egész keresztény világ szomorúságát és tehetetlen haragját megfogalmazó rab szavait még jobban felerősíti az, hogy a pusztítás tényét muszlim oldalról is elismeri egy Mahomed nevű török jóbarát: „Méltán sirathatod ezeket, ha felettük

¹⁰ Sós, *i. m.*, 31–32.

¹¹ Az irodalmi sikerei ellenére nagy szegénységben elhunyt Cervantest névtelen sírba helyezték. Földi maradványait később éppen a Lepantónál szerzett jellegzetes sérülései alapján azonosították.

¹² Miguel de Cervantes levele az algiri fogságból Mateo Vázquezhez. Idézi: Reményi, *i. m.*, 26.

elmélkedésbe merülsz. Ki ez előtt két évvel látta e nagynevű és gazdag Ciprus szigetét csendben és nyugalomban, s lakóit, mindent bírva, mit az emberi boldogság élvezetül nyújthat, s most látja őket száműzve, vagy mint nyomorult rabszolgákat, hogy tartóztathatná magát ily balsors és ínség felett?”¹³ Az események ekképpen történő beállítását – ti. Cipruson a török időköt megelőzően idillikus állapotok uralkodtak, a törökök nyomában pedig csak a pusztulás járt – korántsem egyedi. A sziget eleste újabb komoly keresztény veszteség volt, az évszázadokon keresztül ösellségeknek tekintett törököknek pedig az európai közgondolkodás egész egyszerűen nem tulajdoníthatott semmilyen pozitív cselekedetet: ez pedig hosszú időre meghatározta a hivatalos kánont.

Cervantes véleményét a legteljesebben a *Don Quijote* alapján tanulmányozhatjuk. Feladatunkat megnehezíti, hogy a műnek számos fordítása forog közközen, és ezek többsége nem is a teljes változat, az eredetit ugyanis annak terjedelme és régies nyelvezete miatt nehéz olvasni.¹⁴

Az eredeti szövegben Cervantes Ciprussal és Lepantóval kapcsolatos gondolatai először az előkelő mór lány, Zoraida történetében kerülnek elő, ahol a megkeresztelkedni vágyó lányba szerelmes rabszolga meséli el az író részben valós, részben pedig fiktív élményeit (2. kép): „Miután hosszabb időt töltöttem Flandriában, arról értesültem, hogy özsentsége, a boldog emlékezetű Pius pápa, szövetségre lépett a velenceiekkel és Spanyolországgal, közös ellenségünk, a török ellen, mert a pogány épp ekkoriban ejtette hatalmába tengeri hadával – szerencsétlen és sajnálatos veszteség – a híres Ciprus szigetét, mely ezelőtt Velence birtoka volt. Egész bizonyossággal állították, hogy a szövetség fővezére

¹³ Miguel [de] Cervantes, *A bőkezű szerető (Der freigiebigte Liebhaber)*. Spanyolból fordította és a bevezetést írta Lukács Móricz. Pest, 1843, 30.

¹⁴ Jellemzően a rövidített fordításokban – többek között – a Lepantóval kapcsolatos részeket szinte mindig kihagyták. Így nem találkozhatunk vele a Florian-féle francia fordítás nyomán készült Karády Ignác (Miguel de Cervantes, *Don Quichotte de la Manche nagyobb gyermekek számára...* Pest, 1848.), Horváth György (Miguel de Cervantes, *Don Quichotte, a' híres manchai lovag*. Kecskemét, 1850.), valamint a Győry Vilmos munkáján (Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quijote de la Mancha*. Budapest, 1876.) alapuló Radó Antal (Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*. Budapest, 1895.), Huszár Vilmos (Miguel de Cervantes Saavedra, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Budapest, 1900.), Gaál Mózes (Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*. Budapest, 1915.) és számos névtelen fordító által készített magyar *Don Quijote* szövegekben sem. Ugyancsak kimaradt Radnóti Miklós (Miguel de Cervantes, *Don Quijote*. Budapest, 1943.) és Mátyás Iván (Miguel de Cervantes, *Don Quijote*. Budapest, 1943.) fordításából. Az utóbbi idők rövidített és teljes fordításai továbbra is Győry Vilmos fordításán alapulnak és Benyhe János átdolgozásában kerültek kiadásra. Újabban a Lepantóra vonatkozó részekre általában már a meghúzott szövegekben is történnek utalások, még ha teljes terjedelmükben nem is szerepelnek. (Ld. pl. Miguel de Cervantes, *Don Quijote*. Szentendre, 1993. Online elérhető: <http://mek.oszk.hu>.) A disszertációban szereplő *Don Quijote* idézetekhez az 1970. évi teljes kiadás szövegét használtam. A *Don Quijote* fordítások bibliográfiájára bővebben ld. Reményi, i. m., 143–177. és Végh Dániel, *Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai a spanyol–magyar műfordítási irodalom történetében*. (Doktori disszertáció) Budapest, 2012, 34–60, 76–80.

2. kép Zoraida és Lucinda Don Quijotéval. Őrzőhely: Archivo General de la Administración, Cultura, D. N. Prensa, F/795

Don Juan de Austria őfensége lesz, jó királyunknak, Fülöpnek természetes testvére. A nagy harci készülődés szájról-szájra járt, engem is felbuzdított, s vágyat keltett szívemben, hogy részt vegyek a küszöbönálló háborúban. Ámbár kilátásba helyezték, sőt majdnem bizonyosan tudtam, hogy a legelső kínálkozó alkalommal kapitánnyá fognak előléptetni: kész voltam mindentől megválni s Olaszországba menni; meg is cselekedtem. Jó szerencsém úgy akarta, hogy Don Juan de Austria éppen akkor érkezék meg Genovába, ahonnan aztán Nápolyba ment, hogy egyesüljön a velencei hajóhaddal; ez utóbbi Messina mellett meg is történt. Ebben a szerencsés hadjáratban csakugyan részt vettem hát, s kapitány lettem a gyalogságnál; a tisztas ranghoz nem annyira érdemeim, mint inkább

kedvező szerencsém segített. S azon a napon, mely a kereszténységnek oly nagy dicsőségére vált, mert a világ és minden népek szeméről hályog esett le: láthaták, hogy a törökök nem legyőzhetetlenek a tengeren, e napon, ismétlem, midőn az ottomán dac és kevélység megtört, annyi meg annyi ottlevő szerencsefia között (mert azok a keresztények, akik ott meghaltak, szerencsésebbek voltak, mint az életben maradtak s győztesek) egyedül engem sújtott a szerencsétlenség, mert ahelyett, hogy hajóskoronát nyertem volna – amit méltán remélhettem, ha ez a rómaiak korában történik –, a dicső napra következő éjjel kezemre-lábamra béklyók nehezültek.” Itt fiktív leírás következik arról, hogyan esett az elbeszélő Ulucs Ali fogságába, miközben a lepantói csata napján „15 ezer keresztény nyerte vissza várva várt szabadságát, akik a török hajóhadon evezősök sorában sínylettek.” A fogság adja a kerettörténetet arra, hogy elmesélje, hogyan hajózott haza Ulucs Ali Konstantinápolyba, ahol Szelim szultán „tengernaggyá tette, minthogy az ütközetben különösen kitüntette magát, s hősiessége jeléül elhozta magával a máltai rend lobogóját.”

A rendkívül pontos információkkal rendelkező Cervantes a dicsőséges lepantói csata dicstelen folytatásáról is beszámol, ismét saját élményei alapján. Az elbeszélés hitelességét fokozza, hogy a történet főhőse még mindig gályarab a török hajóhadnál, így a leírtak „belső információnak” tűnnek: „A rákövetkezendő esztendőben, tehát hetvenkettőben, ott voltam Navarinónál, a három lámpás vezérhajón, mint evezős. Tanúja voltam, hogyan szalasztották itt el a kedvező alkalmat, hogy az egész török hajóhadat elfogják az öbölben, mert az egész tengeri és janicsár gyaloghad bizonyosnak vélte, hogy a kikötőben fognak rajtuk ütni, s már-már arra gondoltak, hogy ruhájukat és sarujukat eldobálják, hogy az ütközetet be sem várva, a szárazföld felé megszabadjanak, annyira féltek a mi hajóhadunktól. Az ég azonban másképpen akarta, nem a mieink vezérének hibája vagy mulasztása folytán, hanem a kereszténység bűnös volta miatt, s ezért, mert az Isten úgy rendeli s intézi, hogy mindig legyen vessző, mely megfenyíti az embereket, Uchali összeszedte haderejét a Navarino szomszédságában fekvő Modon szigeténél, embereit a szárazföldre szállította, az öböl nyílását megerősítette, s megvárta, amíg Don Juan vissza nem fordult.”¹⁵

Az itt leírtak alapján jól látszik, hogy Ciprus elestének ódiumát Cervantes nem érezte a Ligáénak, hiszen az a lepantói csata előtt történt, az 1570. évi hadjárat eredményeit pedig nem tekintette feladatának bírálni. Érdekes megfigyelni, hogy 31 évvel a történetek után is milyen lelkesedéssel írja le az ütközetet, amelynek fő érdemét ugyanabban látja, mint az utókor történészei: az évszázadokon át legyőzhetetlennek vélt ellenségre a tengeri fronton mért totális vereségben. Ulucs Aliról ugyanakkor szinte elismeréssel nyilatkozik, és bár kapudán pasává történt kinevezését említi, a flotta újjáépítéséről szót sem ejt. A hadjárat folytatásával kapcsolatban úgy véli, Navarinónál könnyen megfu-

¹⁵ Cervantes, *Az elmés nemes Don Quijote*, 356–357.

tamíthatták volna az ellenséget, ha Don Juan az egy évvel korábbi lendülettel támad.¹⁶ Ugyanakkor a történetekben inkább a sorsszerűséget véli felfedezni, semmint az őt mindvégig – zsoldemeléssel, ajánlólevéllel – támogató Don Juant marasztalja el.¹⁷ Mi több, szeretett hadvezérének érdemeit a továbbiakban is kiemeli, olyannyira, hogy az ő sikeres tuniszi hadjáratának tulajdonítja, hogy a törökök hajlandók voltak békét kötni az erre már régóta vágyó velenceiekkel: „Visszatértünk Konstantinápolyba, s a következő esztendőben, hetvenháromban híre terjedt, hogy Don Juan elfoglalta Tuniszt, s kiragadta ezt az országot a törökök kezéből, s Muley Hametet hatalomra segítette, Muley Hamidát¹⁸ pedig, azt a mórt, akinél kegyetlenebb, de egyszersmind bátrabb nem volt még e világon, megfosztotta minden reményétől, hogy ismét uralomra jusson. A szultán nagyon fájlalta ezt a veszteséget, s az uralkodóháza minden tagját jellemző ügyességgel, békét kötött a velenceiekkel, akik ezt még nála is jobban óhajtották.”¹⁹ Mindezek alapján egy még mindig roppant erős török birodalom képe rajzolódik ki előttünk, amit a keresztény világnak teljesen legyőzni nem, csupán megingatni nyílt lehetősége. Cervantes a folytatás ismeretében sem érezte hiábavalónak az ütközetet, hanem büszke volt rá, hogy részt vehetett benne, és úgy gondolta, hosszú ideig nem lesz még egy ehhez fogható alkalma a kereszténységnek. A *Novelas ejemplares* (Példás elbeszélések) című novellagyűjteményének előszavában harctéri sérüléséről szólva hangsúlyozza, hogy tulajdonosa azt „a legemlékezetesebb és legnagyobb alkalommal szerezte, mit a századok láttak és a következők látni fognak; akkor, amikor a boldog emlékezetű V. Károly, a harci villám fiának győzedelmes lobogója alatt küzdött”.²⁰ A *Don Quijote* második részének előszavában mindezt még jobban kifejtette: „Azonban mégis fáj, hogy öregnek és csonkának csúfol, (ti. Alonso Fernández Avellaneda)²¹ mintha

¹⁶ Miután Cervantes 1572. április 24-én elhagyta a kórházat, La Figuerola ezredének Nápolyban állomásozó hadtestébe került, amelyet Manuel Ponce de León vezetett. Öccsével, Rodrigóval részt vettek a korfui és navarrói hadműveletekben. 1573. október 8-án ott volt a spanyolok Tunisz elleni támadásában. Parker–Parker, *i. m.*, 40–43.

¹⁷ Don Juan de Austria és a szicíliai alkirály, Sesa hercegének ajánlóleveleivel 1575. szeptember elején hagyta el Itáliát az El Sol nevű hajón, amely egyike volt a Barcelonába tartó négy gályának. A konvoj a tengeren viharba került, és az El Sol elsodródott a többiektől. A magányos hajót a kalózok megtámadták, kifosztották, a foglyul esett Cervantest pedig testvérével, Rodrigóval együtt Algériában eladták. A következő öt évet rabságban töltötte, mivel fogvatartói a nála lévő ajánlólevelek miatt olyan magas váltságdíjat kértek érte, amit elszegényedett családja nem tudott kifizetni. Parker–Parker, *i. m.*, 40–43.

¹⁸ Don Juan Tunisz elfoglalása után a volt király, a hafszida Mulaj Hamida fivérét, Mulaj Muhammadot emelte hatalomra. Fernand Braudel, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. III. Budapest, 1996, 1205.

¹⁹ Cervantes, *Az elmés nemes Don Quijote*, 357.

²⁰ [Miguel de] Cervantes, *Példás elbeszélések*. Budapest, 1958, 10.

²¹ A *Don Quijote* folytatását az Alonso Fernández Avellaneda álnév mögé rejtőző író készítette el először. Ebben kigúnyolta Don Quijotét, Sanchót, sőt magát Cervantest is. A kortársak és az utókor is szeretete volna kideríteni, kit takarhatott az álnév, azonban ezt idáig nem sikerült kétséget

bizony feltartóztathattam volna az időt, hogy át ne suhanjon fölöttem, vagy karomat valami kocsmában vesztettem volna el, nem pedig ama fenséges alkalommal, melyhez foghatót sem a múlt, sem a jelen századok nem láttak, sem a jövődök nem várhatnak. Ha sebeim szemre nem tündökletesek is, megbecsülik és tisztelik őket azok, akik tudják, mikor sebesültem meg. Mert a katonához jobban illik, hogy meghaljon a csatában, semmint futással meneküljön; ez nekem annyira meggyőződése, hogy ha mostanság valaki lehetetlent ajánlana, s lehetővé tenné a választást, mégiscsak azt választanám, hogy jelen voltam legyen ama dicsőséges eseménynél, nem pedig hogy minden tagom ép maradt volna, de ne mondhasam el, hogy e csata részese voltam.”²² Cervantes neve az utókor számára a *Don Quijote* mellett Lepantóval is egybeforrt, és újabb irodalmi művek ihletője lett, felbukkan például a spanyol íróval egyébként is sokat foglalkozó Jorge Luis Borges (1899–1986) argentin költő *Ni siquiera soy polvo* (Még csak por sem vagyok) című versében.²³

A fentebb elemzett források és irodalmi művek alapján kitűnik, hogy a Lepantónál történtek a kortársak és az utókor számára egyaránt rendkívüli eseménynek számítottak. A közvetlenül az ütközet után készült beszámolók sokkal lelkesebb hangvételűek, mint azok, amelyek a folytatás ismeretében íródtak. Ugyancsak szembeötlő a különbség a hadműveletekben személyesen is résztvevők és a történekekről csak közvetve értesülők leírásai között. Előbbiek, így például Cervantes munkáiban, kevésbé érződik a csalódottság, Lepantót kiemelkedő teljesítménynek, a folytatást pedig az erőviszonyoknak megfelelőnek ítélik meg. A spanyol író leírásaiból kiderül, hogy Ulucs Alit és Don Juan de Austriát egyaránt kiváló hadvezérnek tartotta, és úgy vélte, a keresztényeket nem terheli felelősség, a körülmények, a sors miatt ennél több eredményt nem lehetett elérni. Ezzel szemben az eseményekre térben és időben egyaránt távolabbról tekintő Shakespeare utópisztikus leírásba rejtette a keresztény világ Ciprus elvesztése és a török flotta újjáépítése miatt érzett kiábrándulását, ezáltal ő sokkal inkább kifejezte az „otthon maradók” szemléletét, azaz a lelkesítő röplapoktól és híradásoktól feltüzelt, aztán nagyot csalódott közvéleményt.

kizáróan megállapítani. Maga Cervantes is sokat foglalkozott a kérdéssel, de csak arra jött rá a mű nyelvezete alapján, hogy vetélytársa aragóniai ember lehet. A rivalizálás hatására készült el a *Don Quijote* második része, amelyet Cervantes nem sokkal a halála előtt fejezett be, és amelyben gyakran utal a közkézen forgó „másik” *Don Quijotéra*.

²² Cervantes, *Az elmés nemes Don Quijote*, 475.

²³ „Még csak por sem vagyok. Csak pusztá álom, / Melyet álmában és ébren sző atyám / és testvérem, Cervantes kapitány / aki Lepanto tengerén csatázott / s tudott kis latint, némi arabot...” Jorge Luis Borges, *Por sem vagyok*. Somlyó György fordításában megjelent: *Látó* 10/11 (1999) 116–117.

“The most memorable occasion witnessed by centuries”. The memory of the battle of Lepanto in the works of William Shakespeare and Miguel de Cervantes

Anikó SCHMIDT

William Shakespeare and Miguel de Cervantes do not have much in common, although they lived in the same era (but in different countries), and are both regarded as virtuoso writers, who mentioned the battle of Lepanto in their works. The sixteenth-century conflict between Christian Europe and the Ottoman Empire was immortalised in literature and provided the background for Othello. We can also read about this battle in several works of Miguel de Cervantes. Shakespeare’s knowledge of the war was enriched by poems, pamphlets and maybe books, but Miguel de Cervantes had been present at the battle in 1571 and a bullet left his left arm useless. For this, he was called “The Cripple of Lepanto”. I analyze the similarities and differences between the two writers’ descriptions of the battle.

Biró Bence

Egy kanizsai szpáhi levelezése Batthyány I. Ádámmal

*„Nagyságos vitéz Úr, szolgálók Nagyságodnak mint
nagyhírű-nevű Nagyságos vitéz grófi Úrnak!”¹*

A kanizsai török végvárban szolgáló Ibrahim szpáhi 1642 és 1652 között aktív levelezésben állt Batthyány I. Ádámmal, „a Kanizsa ellen vetett végvidék” főkapitányával és dunántúli főkapitánnyal (1633–1659) és annak egyes alárendeltjeivel, Keczer János csákányi kapitánnyal, Keglevich Péter zalaegerszegi kapitánnyal, Krizsanics Mihály continuus úrral és Ányos Péter kiskomáromi kapitánnyal (1649–1652) is.² A szpáhi feltételezhetően már 1637-től kapcsolatban állt a főúrral. Leveleiből bepillantunk a végvidék hétköznapijaiba, mintegy távoli ablakon keresztül; egyrészt a török katonák, illetve török javadalombirtokosok, másrészt a magyar földesúr, harmadrészt pedig az őket szolgáló katonák és alattvalók életébe. Írásaiból egy olyan nem szokványos dolog is kiderül, hogy párbeszédük nemcsak írott formában történt, hanem többször személyesen is szót váltottak; igazán nem mindennapos esetnek számított, hogy egy szpáhi a magas rangú magyar főúr elé kerülhetett, s beszélhetett vele. Tehát a források felhasználásával egy szpáhi lehetőségeit, kilátásait és kapcsolati hálóját kívánom viszonylag részletesen bemutatni, a mikro-történetírás eszköztárával.³

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.63>

¹ MNL OL, Batthyány család levéltára, Missiles. Ibrahim szpáhi levelei többségén csak az évszámot jelöli. A leveleket a továbbiakban így jelzem: P 1314. N° 20682. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1651. A levél teljes szövegét ld. Függelék 1.

² 2013 elejétől fogva részt vettem a PPKE-BTK-n folyó, J. Újváry Zsuzsanna által vezetett kora újkori arisztokráciatörténettel foglalkozó műhelymunkában, a Szent Vince Szakkollégium rendszerében. Itt ismerkedtem meg a Batthyány-misszilis anyaggal, amelyből levéltári forrásaimat is vettem. Számos oszmán főtiszt Batthyányakkal folytatott levelezésével foglalkozhattam első kézből.

³ Gondolva elsősorban a mikro-történetírásban fennálló tipikus és kivétel közötti különbségre, Peter Burke és Hans Medick mikrotörténelem-definíciói alapján – ezt a különbségtételt keresve egy szpáhi és egy arisztokrata gyökereiben atipikus kapcsolatában, mégis a kor részadatait figyelembe véve: megadva a tipikus, általános keretet.

Történeti áttekintés

A tizenöt éves háború (1591–1606) befejezése és a bécsi, illetve zsitvatoroki béke megkötése (1606) után újra az 1568 és 1591 közötti „háborús békeévek” tértek vissza a magyar–oszmán hadszíntérre, egészen 1663-ig. Addig hivatalosan béke volt – bár a zsitvatoroki egyezményt nemcsak ismételten megerősíteni, hanem kicsit módosítani is kellett⁴ –, de a valóságban a háborúskodás, a csetepaték, a falvak hódoltatása és a magyar végváriak ellen- és visszacsapásai, illetőleg az ő hódoltatásaik a rác falvak irányában, valamint a rablások sem szűntek meg. Jól példázza a kialakult helyzetet egy bizonyos Ahmed kanizsai aga Lengyel Farkas kiskomáromi vicekapitányhoz írt levele, amelyben a magyar vitézek szinte állandó, mindennapos kanizsai portyái miatt tesz panaszt: „Nyughatatlanok⁵ [!] vagyunk; minden Isten adta napján várunk alá járnak. [...] Bűneitek adnak okot úgyannyira, lóhátonkról le sem szállhatunk, minden nap reánk törnek.”⁶ Mindez a légkör a határ menti rabkereskedelem és a falutelepítési szándékok újbóli fellendülését hozta. Emellett a török előrenyomulás következtében mind a Nyugat-Dunántúlnak, így az ott fekvő Batthyány-birtokoknak is nagyobb fenyegetettséggel kellett szembenéznük Kanizsa 1600. évi elestével, mind a frissen kiépített „Kanizsa ellen vetett végvidéknek”, illetve a végváraknak nagyobb nyomást kellett elviselniük.⁷

Az oszmán félnek – mint katonai berendezkedésű államnak – lételeme volt a hódoltatás, hiszen a katonák az újabb hódításokból s nem utolsósorban a zsák-

⁴ Nemcsak az 1608. évi megerősítésre gondolok, hanem az 1615. évi bécsi kiegészítő pontokra, majd az 1618. évi komáromi egyezményre is, miszerint a magyar uralkodó 60 darab Nógrád, Bars és Hont megyei falut engedett át az oszmán félnek. Vö. J. Újváry Zsuzsanna, „Az szegény anyámat immáron teljességgessen megemésztí az sok siralom.” A török kori Magyarország élete egy muszlim rab viszontagságainak tükrében. *Keletkutatás* 2002. ősz–2006. ősz, 102.

⁵ Értsd: nyugalom nélkül valók.

⁶ P 1314. N° 122. Bas Ahmed aga Lengyel Farkas kiskomári kapitányhoz. Kanizsa, 1636. augusztus 29. Érdekes megfigyelni, hogy I. Szülejmán szultán (1520–1566) szerencsenapja már nem fényes győzelmekről szól, hanem egy oszmán tiszt panaszlevelének a keltezése.

⁷ A Kanizsa ellen vetett végvidék kiépítéséről a legalapvetőbb tanulmány: Pálffy Géza, A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század végéig. Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz. *Történelmi Szemle* 38 (1996/2–3) 163–217; Uő, Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997/2) 257–288. A magyar végekről: Czigány István, *Reform vagy kudarcs? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700.* Budapest, 2004; Uő, A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: *Batthyány I. Ádám és köre.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013, 67–90. A török végvárakról ld. Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága.* I–III. (História könyvtár, 9.) Budapest, 2007.

mányból éltek;⁸ az újabb szerzemények és azok felosztása tímár- és ziámet-birtokokra a hódoltsági határvidékre telepített katonaság megélhetését biztosították, de az államkincstárat is gazdagították. Emellett az oszmán államnak kiterjedt hivatalnokréteget is létre kellett hoznia a hatalmas méretű birodalom igazgatására, amit ugyanúgy fizetnie kellett.⁹ A 17. századra az oszmán terjeszkedés azonban jóformán leállt, ami az állam belső válságához vezetett (ennek első súlyos jele a századfordulón jelentkezett¹⁰), így a birodalom mozgásteret erősen beszűkült.¹¹ Jobban belegondolva megkockáztathatjuk, hogy éppen a nomád rablóhadjáratokból kinőtt állandó terjeszkedés – ami sokáig a belső egyensúly záloga és a társadalmi egyensúly fenntartásának eszköze volt – idézte elő a pénzügyi, gazdasági és társadalomszerkezeti krízist. Másként megfogalmazva: az Oszmán Birodalomba már megszületésétől fogva – úgymond – kódolva volt a válság bekövetkezése, amely aztán fokozatosan állandósult.¹² A háború és a hódítás „életszükséglet s ezért törvény volt [...] olyannyira, hogy a birodalom a 17. századot is támadóan harcolta végig, pedig ekkor a hadjáratok már alig hoztak eredményt.”¹³ Mit tehetett a megélhetését kereső végvidéken szolgáló oszmán tisztikar? Batthyány I. Ádám írja egyik levelében a következőket az oszmánok hozzáállásáról a Zrínyi Miklós által „jó conjuncturá”-nak nevezett év előtt Forgách Ádámhoz: „Az török békességet kért, mivel rosszul vagyon állapotja, s az alatt, mint eddig, sokat akar magának alattomban mjénni.”¹⁴ Tehát az oszmánok idővel rászorultak az alkura, és keresték a megegyezést.

Közkeletű a vélekedés, hogy az oszmán hódítás sikerességének egyik fő kerékkötője a magyar feudális berendezkedés volt, amely a délkelet-európai, balkáni államszervezéstől eltérően kialakult államiságot jelentett – bizánci helyett latin eszmei alapot kapott. Véleményem szerint a kialakult államszer-

⁸ A zsoldösszegek kifizetése mindig is problematikus volt. Bár a 16. század közepére önelátóvá vált a Budai vilájet, az 1600-as évekre újra pénzsegélyre és központi juttatásra szorult, ld. Ágoston Gábor, *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, 2014, 323.

⁹ Az első magyarországi beglerbégységnek, a Budainak a megalakulásával és működésével is számos munka foglalkozik, sőt szandzsák-összeírásait is kiadták. Ld. Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 177.) Ankara, 1971; Uő, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977; Uő, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. (Pest megye múltjából, 6.) Budapest, 1985. A budai beglerbégek jövedelmeit és birtokait Dávid Géza dolgozta fel. Vö. Dávid Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005, különösen 217–235.

¹⁰ Kaldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970, 187.

¹¹ Az Oszmán Birodalom válságáról alapvető monográfia: Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006.

¹² Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 28–30.

¹³ Hegyi Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976, 25.

¹⁴ P 1315/3. N° 506. 1649. október 23.

vezet erejénél azonban sokkal fontosabb volt a magyar rendszer alkalmazkodóképessége és a folyamatos jogfejlődés. Erre kiváló példa a pozsonyi 1548. évi XXIV. törvénycikkely, amely elrendelte, hogy az oszmánoknak is adózó jobbágyságok a XXIII. törvénycikkelyben előírt, összesen négy forintos portális különadónak csupán a felét fizessék meg, azaz két forintot.¹⁵ Ebből világosan látszik, hogy a magyar nemesség már a 16. század közepén tisztában volt helyzetével és a kilátásaival. A hódolt jobbágyságok feletti kettős adóztatást és uralmat, a kondominium rendszerét – amely, bár más formában, nem volt atipikus az oszmán végvidékeken¹⁶ – tudomásul vette; de beolvadni nem kívánt, előjogait megtartotta, és folyamatosan remélt. A hódoltsági területéről csoportosan költözött a birtokát veszített nemesség a királyi országrészbe, hogy ott családjának védelmet szerezzen, maga pedig katonai szolgálatot teljesítsen.

Batthyány I. Ádám 1633-tól mint végvidéki és dunántúli kerületi főkapitány saját, valamint vármegyei és királyi forrásból fenntartott seregével látta el tisztségét az oszmánokkal szemben. Sikereinek oka nagyrészt a hosszú időn át betöltött pozíció és a köré kiépült szervitori-familiáris rendszer volt. Ez a kor sajátossága; a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon a szervitorok hierarchiája fejlődött ki, élén a nagybirtokos úr, és alatta közvetlenül rokonai és a tekintélyes nemesi családokból származó bizalmi tisztségek viselői álltak.¹⁷ A szervitorok látták el Batthyány seregének tiszti feladatait, illetve a várak gazdasági posztjait is ők töltötték be. A főúri szolgálatban álló közép-nemesi réteg számára, – bár igaz, hogy valóban nagy karriert szinte csak jómódú nemesek futhattak be Batthyány szolgálatában,¹⁸ – ez a viszony jelentette az érvényesülés eszközét, sőt bizonyos mértékig a társadalmi elrendeződés elvét, egyeseknek pedig az adott társadalmi korlátok áttörésének szinte egyedüli lehetőségét is.¹⁹ Ahogy Batthyány ír róluk egyik levelében: „*Ki szolgálaim vannak, azokat sok magam fogatkozásaival tartottam, nem másvégre, hanem, hogy kevés jószágimat, melyek az török szomszédságban vannak, az mennyire oltalmaznám.*”²⁰

¹⁵ 1000 év törvényei internetes adatbázis. net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800024.TV (2018. december 9.).

¹⁶ Ágoston, *i. m.*, 10, 309, 314.

¹⁷ Varga J. János, *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. Budapest, 1981, 175.

¹⁸ Varga J., *i. m.*, 180.

¹⁹ Varga J., *i. m.*, 175.

²⁰ Varga J., *i. m.*, 181; P 1315. N° 304.

A levélváltás témái és analógiái

„Költék²¹ Nagyságodat megtalálnom...”²²

Mint már említettem, Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz írt levelei 1642 és 1652 közé esnek. A gróf válaszait első kézből nem ismerjük, reakciójára azonban Ibrahim utalásaiból következtethetünk.

Török szpáhik többirányú levelezését a történettudományban már mások is érintették, de a forráskiadáson túlmenő elemzésükre ritkán került sor. Az egyik legkorábbi munka a 19. század második feléből Ráth Károly *Török földesurak (szpáhik) levelei a magyar földesurakhoz*²³ című kézirata. Ez egy bizonyos Enessey György által korábban átírt, a pápai pálosok levéltárában feltalált 21 darab levélmásolatból álló anyag, amely valószínűleg egy tervezett forráskiadás kézzel írt vázlata. Ezt követően 1901-ben Borovszky Samu foglalkozott egy csanádi alajbég telepítéseivel,²⁴ amelyben egy oszmán tiszt telepítési akciójára és a megtelepített vagy szervezetlenül letelepedett rác falvak jövőjére fókuszált.²⁵ A török–magyar állami okmánytárakon kívül több török levelezést is kiadtak: a budai török pasák magyar nyelvű levelei²⁶ elsősorban a politikátörténetben hoztak újat, hiszen íróik a magyar hódoltság helytartói voltak. Szpáhik leveleivel már kevésbé találkozunk, pedig hasznos látletelei az oszmán–magyar együttélésnek.²⁷

Ibrahim levelezésének fő témája a rabkiváltás volt, másodsorban a falutelepítés, illetőleg az utóbbin belül a pusztán hagyott telkek „megszállatása”, azaz azok megtelepítése szerepelt bennük. A rabváltással kapcsolatos levelek általában az érintett személy sarcának megállapításáról, az egyezkedés legfontosabb tényezőjéről szólnak, s vagy az illető rab, vagy a hozzátartozója, vagy a bajtársa, esetleg felettese általában azért könyörög, hogy a rabtartó a sarc összegét csök-

²¹ Értsd: költék.

²² Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20687.

²³ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár Tört. 2. r. 205. sz.

²⁴ Borovszky Samu, *Egy alajbég telepítései. Adatok az Alföld XVII. századi történetéhez*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 19.) Budapest, 1901.

²⁵ A Borovszky által közölt források értelmezési problémáiról ld. Dávid Géza, Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997, 161.

²⁶ Vö. *A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589*. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferencz–Szekfü Gyula. Budapest, 1915; Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–1593*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 101A.) Bloomington, [1972]; Uő, *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda*. (BOH, 36.) Budapest, 1991.

²⁷ Itt is csak egy munkát említek: Izsépy Edit, *Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel (1660–1682)*. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai, 17.) Budapest, 1962.

kentse. Gyakran esik szó a kezességről vagy a személyes találkozásról és ezen alkalomra hitlevél kéréséről. A raboskodás témakörében bőven áll szakirodalom a rendelkezésünkre.²⁸

A hódoltsági falutelepítéssel Borovszky Samu már említett értekezése jön szóba, majd Szakály Ferenc *Magyar adóztatásában* felbukkan a téma, míg az 1997-ben, *Magyar intézmények a török hódoltságban* címen megjelent monográfiájának egy alfejezete – Telepítési szerződések és a magyar földesúr – ezzel foglalkozik.²⁹ Újabb J. Újváry Zsuzsanna a Batthyány levéltár magyar nyelvű török leveleinek tematikus csoportokba sorolásakor külön kategóriaként említi meg a rabtartással, illetve rabkiváltással kapcsolatos leveleket.³⁰

Ibrahim leveleit téma szerint fogom osztályozni, a csoportokon belül pedig az időrendi sorrendet fogom követni. Végezetül fogok szólni a szpáhi személyéről is.

Rabváltás, rabcsere, sarc

„...sok szegén rabokkal jót cselekém [!].”³¹

Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámmal folytatott levelezésének nagyobbik része a rabváltásról, a sarcon vagy csere által történő szabadulás lehetőségeiről tudósít. A rabejtés módjáról, portyáról és csatázásról – a Fodor Pál által leírt

²⁸ Csak a legfontosabb munkákat említem: Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*. I–III. Budapest, 1915; Varga J. János, *Rabtartás és kereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon*. In: *Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történeztanári működésének emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Budapest, 1991, 121–133; Fodor Pál, *Adatok a magyarországi török rabszedésről*. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 133–142; Pálffy Géza, *Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*. *Fons* 4 (1997/1) 5–78; Dobos Gábor, *Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken*. II. In: *Acta Juvenum Universitas Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. Debrecen, 1971, 63–73; Tóth Hajnalka, *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban*. *Aetas* 17 (2002/1) 136–153; Tarkó Ilona, *Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján*. I–II. (Doktori értekezés) 2012; Uő, *Rabkereskedelem és sarcalku Batthyány I. Ádám uradalmában*. In: *Birtokosok és birtokok*. Szerk. Szirácsik Éva. (Discussiones Neogradiens, 12.) Salgótarján, 2012, 71–112; Uő, *Sarcalku Batthyány I. Ádám idején*. In: *Batthyány I. Ádám és köre*, 155–181.

²⁹ Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981; Uő, *Magyar intézmények a török hódoltságban*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21.) Budapest, 1997, 164–173.

³⁰ J. Újváry Zsuzsanna, *A Batthyány család levéltárában őrzött magyar nyelvű török levelek kiadásáról és tematikájáról*. In: *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2014, 45.

³¹ Ibrahim kanizsai szpáhi Keczer János csákányi főkapitányhoz. Kanizsa, 1651. P 1314. N° 20684. Ld. Függelék 2.

„csetékről”³² – vagy kótyavetyéről nem esik szó; sem a szultánnak járó ötöddel (pendzsik), sem a harmaddal³³ kapcsolatban nem szolgáltat információt.

Rabszabadítási leveleiben tapasztalhatjuk, hogy Ibrahim nemcsak a dunántúli főkapitánynak, hanem alárendeltjeinek, például a többi várkapitánynak is írt. Ez is bevett mód: Ahmed simontornyai *zahin ispája*³⁴ – igaz témájukban eltérő – telepítési ügyeivel nemcsak Batthyányt találta meg, hanem a veszprémi tisztartót, Csáktornyai Istvánt is.³⁵

Ibrahim 1651-ben három levélben érdeklődik egyik rab barátja, egy bizonyos Berzencei Mehmed után. Először Keczer János csákányi főkapitánynak ír, és csak azután Batthyány I. Ádámnak. Keczer közbenjárását kéri, hogy – valószínűleg Németújvárra történő – felmeneteléhez eszközölje ki a hitlevelet „valahány” lovasra.³⁶ Ez annyit jelent, hogy Ibrahim nem akárcsi, ahogy a korban nevezték, nem „bocskoros szpáhi” volt; először is, személyes találkozót remélhetett a nálánál összehasonlíthatatlanul előkelőbb és nagyobb úrtól, másodszer a „valahány” lovas az ő kíséretét jelentette. Nem egyedül szándékozott tárgyalásra menni a nagyúrhoz, hanem megfelelő lovasokkal, akik nyilván nem kizárólag az ő biztonságát, sokkal inkább rangját szolgálták, illetve jelezték. Ezt követően ír Batthyánnak, hogy válaszát megküldte Keczernek, és ha nagyságának tetszésére válik a személyes találkozó vele, akkor küldje meg hitlevelét.³⁷ Hitlevél nélkül nem léphetett volna magyar területre. A harmadik misszilisből, amelyet a szpáhi már az egerszegi főkapitánynak, Keglevich Péternek küldött, kiderül, hogy Ibrahim megkapta a hitlevelet. Ennek ellenére nem tudta felhasználni, mivel a kanizsai főágak nem engedték útjára. Ezért arra kéri a főkapitányt, hogy levelét juttassa el Ádám grófhhoz³⁸ – elképzelhető, hogy a sarc mértékét levelezés útján sikerült megállapítani, de a történet végét sajnos nem ismerjük.

1652 volt Batthyány és a szpáhi kapcsolatának legdúsabb éve, mivel ekkor keletkezett az Ibrahimhoz köthető misszilisek egyharmada; „*sokkal búsítem Nagyságodat*” – írta.³⁹ Egy rabságban sínylődő szolgálja kiszabadulásáért ígért sarc megszerzésére egy fél évet kért, amely sarc a következőkből állt: kétezer-ötyszáz tallér,⁴⁰ egy ló pokróccal együtt és egy bizonyos Koczi Giurkio (Kocsi

³² A csete a török akindzsi-portyák harmadik, legkisebb változata, amely kisebb beütést jelent, száznál kevesebb összlétszámmal. Fodor Pál, *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001, 304.

³³ A magyar végeken az a szokás alakult ki, hogy a rabokból a főkapitány harmadot kap. Varga J., *Szervitorok*, 106–108.

³⁴ Záhin, értsd: záim, ziámet-birtokos.

³⁵ Szakály, *Magyar intézmények*, 164–165.

³⁶ Ibrahim kanizsai szpáhi Keczer János csákányi főkapitányhoz. Kanizsa, 1651. P 1314. N° 20684. Ld. Függelék 2.

³⁷ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1651. P 1314. N° 20683.

³⁸ Ibrahim szpáhi Keglevich Péter egerszegi főkapitányhoz. Kanizsa, 1651. P 1314. N° 20685.

³⁹ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20689.

⁴⁰ A tallért Batthyány I. Ádám a számadásaiban 1,5 kamarai forintban számította át.

Gyurkó) nevezetű rab. Sarcának összértéke egy szolgálóhoz képest rendkívül magas volt. Ennyit csupán egy agáért vagy bégért szoktak kérni – szolgálása mellett elég egyértelműnek tűnik, hogy a rab rokona vagy esetleg sógora volt Ibrahimnak. A felajánlott rabot ugyan nem ismerjük (csupán értékét tudjuk: 1000 tallér),⁴¹ de értékét beszámítva is a sarc bizonyosan 5300 forint körül mozoghatott. Ez a rab nem a hírhedt Kösze Gyurkó,⁴² sem a Batthyány-fiakat szolgáló inas, Kelcz Gyurkó nem lehetett; utóbbi 1646 óta töretlenül szolgált az udvartartásban.⁴³ Ibrahim a magas sarc megszerzésére előbb csak haladékot, majd később ötszáz tallér engedményt kért saját szegénységére és Batthyány vagyonosságára utalva: „*Nagyságodnak az Isten elegett [!] adott Nagyságod úri egészségében, hadd szabaduljon szegén!*”⁴⁴

Ibrahim szpáhi nemcsak saját szolgálójának a kiszabadításával, hanem más rabok ügyeivel is foglalkozott. Az elhalálozott Ismail⁴⁵ sarcából Batthyány elengedett 100 tallért, amiért cserébe az aga 200 tallérral csökkentette Ányos Péter kötelezettségét.⁴⁶ „Bivaly” Ibrahim sarcába a szpáhi be kívánta vetetni egy török dobos sarcát is, amelyre Batthyány engedélyt adott – Ibrahim vállalta a fennmaradó rész megfizetését, viszont ennek értékére nem derül fény. Tarkó Ilona munkájából következtetve Ibrahim pusztán megtámogathatta az illető tartozását – Bivaly Ibrahim ugyanis még sokkal később is a sarcfizetést nyögte. A németújvári tömlöcben raboskodva, 1647 és 1651 között 32 alkalommal kezeskedett: fogát, fülét és ujját is lekötötte, ám az nem derül ki, hogy bármelyiket is elvesztette volna,⁴⁷ de 1658-ban még mindig a hódoltságban gyűjtötte a sarcát.⁴⁸ Emellett Ibrahimnak egy komoly problémája is akadt: Keczer kérésére kiengedte saját kezességén Hanto Ferencet és Gomba Mátyást. Sarcukat nem fizette meg senki, és a terminus már elmúlt. Ibrahim így ír: „*Azért adom tudására Nagyságodnak, hogy Nagyságod úri szájából hallottam, hogy az ilyen*

⁴¹ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20689.

⁴² Ld. J. Újváry Zsuzsanna, Egy hírhedt lesvető a XVII. századból – Kösze Gyurkó zsámbéki akciója. *Hadtörténelmi Közlemények* 126 (2013) 481–509.

⁴³ Familiárisok névtára. Kelcz György. Benda Borbála–Koltai András, *Batthyány Ádám fő-úri-földesúri családjának (1629–1659)*: <http://archivum.piarista.hu/batthyany> (2018. december 9.).

⁴⁴ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20689.

⁴⁵ Tarkó, *Rabkereskedelem és anyagi kultúra*, 59.

⁴⁶ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20687.

⁴⁷ Ld. Pálffy, *Rabkereskedelem*, 32, 37. A testcsonkításnál és a pálcázásnál nagy szerepet játszott a kölcsönösség: ha az egyik oldalon rosszul bántak a rabbal, akkor a másik fél sem tartotta vissza magát. Ibrahim írja Batthyáynak egy alkalommal: „*Most is pálcát esznek hete [ti. egy hete] az zegén kezes rabok.*” P 1314. N° 20680. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1649.

⁴⁸ Tarkó, *Rabkereskedelem és anyagi kultúra*, 123. nyomán: 1658. március 22-én a kanizsai alajbég tudósította erről a főkapitányt (249. cs. N° 395.): „*Szegény Bivali Ibrahimnak régi útja Törökországra ment koldulni. Isten tudja, megölték-e, hova lett.*”

dolog felől Nagyságodat találjuk.”⁴⁹ Ebben az ügyben arra kéri Batthyányt, hogy hívja maga elé a két szabadult rabot, hogy kinek voltak a rabjai, és a legfontosabb: utasítsa Keczert a fizetésre, mert ő hitelre kifizette a sarcot – 266 tallért, azaz 399 forintot. Bár kiegyenlítette a számlát, és Keczertől csak a visszafizetést várja, a rabok gazdái, ahogy mondja, „*engem kádiára,*⁵⁰ *egyásra hurcolnak*”.⁵¹

„*Én is bizony szívvel-lélekkel vagyok az keresztény rabok mellett; mind szóval, fáradtsággal szolgállok és fáradok szegények mellett én is*” – írja Ibrahim.⁵² Úgy tűnik, tényleg nem vette félvállról a rabok könyörgéseit: az előbbi esetben sem vált hasznára a két rab szabadítása. Krizsanics Mihályt, aki Batthyány rohonci continuus udvarnépének tagja volt,⁵³ azzal keresi meg Ibrahim, hogy az őt megtaláló Mihók magyar szolga – aki a szpáhi egyik jó barátjánál raboskodik – fejet fejért módon szabadulhasson Katona Ahmeddel.⁵⁴ A végvári szokások lényeges pontja volt ez a szabadulási forma.⁵⁵ Előnye ugyanaz, mint hátránya: igaz, hogy a rab kiszabadul, de gazdája nem szerez bevételt. Pontosabban nem közvetlenül, és nem azonnal jut pénzhez, ugyanis az ilyen esetekben a kiszabadult rabnak meg kell szolgálnia a jótéteményt: ha valaki egy másik rabot bocsájtott el érte, akkor vagy annak árát kell megtérítenie, vagy egyéb módon kell megszolgálnia a szívességet. Természetesen, ha például egy katona azért szerez magának rabot, hogy feleségét vagy valamelyik családtagját szabadítsa ki fejjátságban, akkor nincs szó utólagos szolgálatról vagy ármegetérítésről. A fentebbi esetben feltételezhetjük, hogy Mihók Krizsanics rohonci szolgálja lehetett, Katona Ahmed pedig vélhetőleg ott raboskodhatott Rohoncon. Ebben az esetben Ibrahim kihasználhatta a lehetőséget, hogy egy saját rabját szabadítsa meg a fogságból, és pozitív mérleggel állhasson „szívvel-lélekkel” a magyar rabok mellett. Egy 1637–1638-as eset és a vele kapcsolatos levelezés alapján valószínűsíthető, hogy maga Ibrahim is egykor a Batthyányak rabja volt. Egy 1637. augusztus 27-én kelt levél másolata⁵⁶ szerint Ibrahim mint németújvári rab Isza kanizsai kethüdá segítségét kéri, mivel problémája akadt a

⁴⁹ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20687.

⁵⁰ Értsd: folyamatosan a kádi elé idézik.

⁵¹ Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652. P 1314. N° 20688.

⁵² Uo.

⁵³ Familiárisok névtára, Krizsanics Mihály. Benda Borbála–Koltai András, *Batthyány Ádám főúri-földesúri familiája (1629–1659)*: <http://archivum.piarista.hu/batthyany> (2018. december 9.).

⁵⁴ P 1314. N° 20690. Ibrahim szpáhi Krizsanics Mihályhoz. Kanizsa, 1652.

⁵⁵ Ld. Pálffy, Rabkereskedelem, 33.

⁵⁶ P 1314. N° 23881. Ibrahim rab levele Iza (Isza) kanizsai kethüdához. Németújvár, 1637. augusztus 27.

sarc összegének meghatározásában – a miszkál⁵⁷ súlya nem egyezett a két oldalon. Kéri a kethüdát, hogy ha sarcának összegyűjtésére kiengedik, akkor a Szent Demeter-napi (október 26-i) eszéki vásáron olcsóbban meg tudná venni a kért aranyfonalat, skófiúmot vagy gyöngyöket.⁵⁸ 1638-ban Szokollu Haszán kanizsai pasa írt levelet Batthyány I. Ádámnak,⁵⁹ amelyben több rab mellett Ibrahimot is megemlíti, aki miután – ahogy a pasa fogalmaz – „*Iza tihájának nem lett anni tehetsége*”, Ahmed agának könyörgött tovább, hogy fogjon mellette, aki meg is tette.⁶⁰ Hegyi Klára munkájának köszönhetően ismerjük a kanizsai zsoldjegyzékeket és elszámolásokat, de ebből az időből sajnos egy sem maradt fenn. Azonban feltételezhetjük, hogy Ahmed aga és Isza kethüdá megegyezik a lovasoknál (fárisz) 1628 és 1630 között összeírt Ahmed agával és Isza zászlóvivővel.⁶¹ Ez az Ahmed aga amúgy Bas Ahmed⁶² néven folytatott levelezést Batthyány I. Ádámmal és ezt megelőzően már édesapjával, II. Ferenczel is, 1621 óta.⁶³ Ebben a levélben a pasa az ő ügyét is megemlíti: Csillagh András⁶⁴ gyermekét tartja fogságban, aki mindent elkövet fia kiszabadulásáért. Az aga azonban nem hajlandó a gyermeket szabadon bocsátani.⁶⁵ A pasa a gyermek szabadítását is ígéri Csillagh András nyugalmaért és Ibrahim sarcának kétszáz miszkál értékén történő megtartásáért; ne emelkedjen az négyszázra. Ahogy Ahmed aga

⁵⁷ Arab eredetű török súlymérték, körülbelül 4–5 gramm. Eredetileg az arany- és ezüstoffonál súlymértéke, de később az aranypénz szinonimája lett. Hóman Bálint, Miskál. In: *Magyar középkor. Hóman Bálint munkái*. I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. Ld. mek.niif.hu/07100/07139/html/0010/ (2018. december 9.); Kakuk Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 23.) Budapest, 1996, 330.

⁵⁸ A forrás szerint a miszkált három *nehézéssel* egyenlő súlyként méri Némethújváron. Egy nehézék egynegyed lat, vagyis 3,5–4 gramm. Ld. Bogdán István, *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991. Valószínűsíthetően nem a súly volt a valós probléma, hanem az, hogy Ibrahim ügyében egyre fontosabb kanizsai főtisztek írtak: előbb egy kethüdá, majd az agája, végül pedig maga a beglerbég, a híres Szokollu család tagja. Tehát kideült Ibrahim valós értéke.

⁵⁹ P 1314. N° 48.077. 1638.

⁶⁰ A Szokolluk és a Batthyányak kapcsolatáról bővebben ld. Tóth Hajnalka, Rossz szomszédság – török átok? A Szokolluk levelei a Batthyányaknak. In: *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013, 215–226.

⁶¹ Hegyi, *A török hódoltság*, III. 1545.

⁶² *Bas aga, basa aga*, jelentése: 'fő aga'. Kakuk, *i. m.*, 335. Itt ragadványnév, 'fej', 'fő' vagy akár 'idősebb' jelentésben.

⁶³ P 1314. N° 111. Bas Ahmed aga Batthyány II. Ferenchez. Kanizsa, 1621. vagy N° 131. Bas Ahmed aga Batthyány II. Ferenchez. Kanizsa, 1622. Bas Ahmed aga még jókívánságát is küldi Batthyány II. Ferencnek Gábor fiának születése alkalmából.

⁶⁴ Batthyány I. Ádám egyik hadnagya.

⁶⁵ P 1314. N° 129. Bas Ahmed aga Batthyány I. Ádámmal. Kanizsa, 1638. vasárnap. „*Én Czillag Andras fiát törökké – minden szándikom – tegyem [...]. Nincsen oly szíp fejír színyő, fekete szemő, szemődekű gyermek, mind Czillag Andras fia kanisai passaságban. Szíp ruhát szabatok neki, azután ki nem adnám, ha egy kívárat megadna írette.*” Ahmed levelének sorai közül a legrosszabb szándék érződik ki.

írta Batthyáynak, „*soha egy juhból két bűrt nem nyúzhatni*”.⁶⁶ Ugyanebből az évből viszont Batthyány már úgy ír Haszán pasának, hogy Ibrahim bent hagyta a kezeseket – Foki Juszuft és Fejérvári Szekulát több török és rác rabbal – a tömlőben;⁶⁷ a sarcot valószínűleg sikerült meghatározni, de a hagyott napra begyűjteni már nem.

Véleményem szerint ez a rab Ibrahim azonosítható a később, 1642-től levelező kanizsai Ibrahim szpáhival. A levelezésből kiderül, hogy ő maga nem közönséges szpáhi volt, hiszen szolgálai is voltak (az egyik szolgálért kérték a fent említett nagyon magas sarcot), és a források szerint közvetlen felettesei lovas főtisztok; már ekkor (1638-ban) annyira fontos ember, hogy maga a kanizsai pasa szólalt fel ügyében. A levelekből kitűnik, hogy később jó kapcsolatot tartott fenn Batthyány I. Ádámmal, ezért is várhatta, hogy a főúr személyesen is fogadja. Ennek persze az volt a feltétele, hogy a sarcát – előbb vagy utóbb, de – megfizesse. Az 1642-ben írt első fennmaradt levelében pontosan egy hasonló szerencsétlen rab ügyében ír röviden, és kéri a gróf türelmét: „*Bivol (Bivaly) Ibrahim kezeit Nagyságod ne bántassa! Oda alá van, feje szabadulásában fárad nem sokáig, felérkezik mindjárt sarccal.*”⁶⁸

Oszmán hódoltatás, elpusztult falvak telepítése, „megszállítása”

„...*könyörgettem vala Halazto puzta megszálltása felől...*”⁶⁹

Az Ibrahimhoz kapcsolható misszilis anyagból összesen négy levél témája köthető települések hódoltatásához vagy megszállásához. Időben az első egy 1642-es, a „*tertkovai*”⁷⁰ bírónak és polgároknak” szóló fenyegetőlevél, amelyben Ibrahim egy tizenöt napos terminusra ad hitlevelet, hogy „*az mivel tartoztok, behozzatok, mert bizonyosan sok kárt vallhattok, ha siketségre veszitek az levelemet.*”⁷¹ A falu szpáhija – jelen esetben a cikk főszereplője, Ibrahim – ugyan leveleiben éppen eleget emlegette, hogy a keresztény rabok ügyében mennyit dolgozik, s milyen jó hozzájuk mint földesuruk; mégis keményen felszólította alattvalóit, hogy adótartozásukat adják meg, mert ha nem, rosszul járnak. Nyilvánvaló, hogy fenyegető levelét ő is komolyan gondolta, miként a többi török földesúr. 1641-ből ismerjük Oszmán kanizsai odabasi fenyegető levelét

⁶⁶ P 1314. N° 130. Bas Ahmed aga Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1638. vasárnap.

⁶⁷ P 1315/3/1. N° 40. 1638.

⁶⁸ P 1314. N° 20679. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1642.

⁶⁹ P 1314. N° 20682. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1651. Ld. Függelék 1.

⁷⁰ Tertkova, Türke, szlovénül Trdkova (Vas vármegye), ma Trdkova, Magasfok, azaz Martinje része (Szlovénia).

⁷¹ P 1314. N° 20678. Ibrahim szpáhi a tertkovai bírákhoz és polgárokhöz. Kanizsa, 1642.

a tertkovaiakhoz.⁷² Oszmán lovas odabasi volt, mert egy hódolt falu oszmán földesúri pozíciója az egyes agaságokon belüli tizedes vagy magasabb posztok viselői között vándorolt.

Tertkova, vagyis Türke falu⁷³ még nem Batthyány tulajdona ebben az évben. A dobrai jószág⁷⁴ része volt, feltehetően új horvát megtelepülése egy magyar falunak, ezért nem szerepel a régebbi összeírásokban Tertkova néven.⁷⁵ Türke Lobkovitz jogon került a Batthyányak kezébe; 1582-ben lett Lobkovitz Poppel Lászlóé, majd Batthyány II. Ferenc felesége, Lobkovitz Poppel Éva révén jut örökségként annak fiához, I. Ádámhoz 1642-ben, a nővérevel történt csere útján, Gerebenért.⁷⁶ A település viszont már egy évvel korábban meghódolt: ezt egyrészt Oszmán odabasi leveléből, másrészt a Pálffy Pál nádor parancsából összeírt lista alapján tudjuk, amelyben az szerepel, hogy a zsitvatoroki béke megkötése után hány falut hódoltattak meg vagy növelték meg az adóját, korabeli kifejezéssel sarcát. Ebből az adatgazdag összeírásból kitűnik, hogy a falvak 45%-át foglalták el békeidőben, ráadásul többszöri dúlás után – a lista településenként végigveszi, hogy milyen és milyen állomáshelyű oszmán földesúrnak, melyik évben és mekkora összeggel hódoltak meg a falvak, és hogy ezt követően kik voltak földesuraik.⁷⁷ Türkéről ez olvasható benne: „*Tertkova nevű falunak lett meghódultatása Anno 1641. Amhet (Ahmed) agának, Kanisára fizetnek tíz háztól fl. (forint) 12, füstpénzt fl. 6, két szekeret. Ezen iszpajájok verte följobb adójokat, fl. 10, négy szekérrel, 12 pint vajjal, három vödör borral, lisztért egy tallért, három köből száraz gyümölcsöt. Az hódulás előtt az rácok egyszer elrabolván két házakot, vitt el 5 embert, sarcson szabadult meg egy tall[ér] 180*

⁷² P 1314. N° 34790. Oszmán kanizsai odabasa a tertkovai (türkei) bírákhoz és polgárokhoz. Kanizsa, 1641.

⁷³ Ibrahim szpáhi Tertkovaként ismeri a falut, mint ahogy Pálffy Pál nádor később idézett összeírása is.

⁷⁴ A dobrai uradalom régi Szécsi-, később Lobkovitz-, majd Batthyány-birtok, központja Vasdobra, ma Neuhaus am Klausenbach (Ausztria).

⁷⁵ Vas megyében egyetlen alkalommal sem szerepel Tertkovaként Türke. Vö. Maksay Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. II. Budapest, 1990, 857–917; Dávid Zoltán, *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, 2001, 540.

⁷⁶ Zimányi Vera, *A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium*. Budapest, 1962, 12. Gereben, Greben, ma Grebengrad, Novi Marof (Horvátország).

⁷⁷ MNL OL Batthyány család levéltára, Batthyány I. Ádám leveleskönyve, P1315/4/a, 41–112. Vas vármegye összeírása, 1649. november 22. Az összeírás egy részét – a mai Vas megye községeit – kiadta: Stahl Ferenc, *Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről*. *Vasi Szemle* 24 (1970) 114–122, 298–307. Az összeírással többen is részletesen foglalkoztak: Illik Péter, *Török dúlás a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*. H. és é. n., 116–141. Legújabbban: J. Újváry Zsuzsanna, „Pogánnak markátu’...” Egy evangélikus közösség, Alsó- és Felsőszölnök török pusztítása. In: Uő, *Reformáció és katolikus megújulás. Tanulmányok a reformáció kezdetének 500. évfordulójára*. Budapest, 2017, 131–141.

és egy tung⁷⁸ mézen, az többi oda maradott. Szunyegh⁷⁹ elrablásakor is 9 [ti. embert] vittek el közülök, mivel ott tapasztalták volt őket a' szentegyházban Szünyegen. Azok közül Vincze Györgh szabadult meg tall. 180, az többi oda maradtak.”⁸⁰ Az itt említett Ahmed aga bizonyosan Bas Ahmed agával azonos.

Felső- és Alsószölnök ezen esetéből lehet közelebbről látni, hogy egyes megrablások mekkora hatással lehettek a falvak későbbi sorsára, népesedésére. Az egész térséget nézve hatalmas volt a török pusztítása. Komáromy András a következőképpen ír: „Rövid tíz esztendő alatt Vasvármegyének felsőlindvai, mura szombati és rakicsányi tartományában 18 falut hódoltatott meg a török [...]. Az egerszegi, kiskomári, pölöskei, egervári, szécsi szigeti stb. várak környékéről rabságra hurczoltak több mint 300 embert, férfiakat, nőket, gyermekeket. Pölöskéről csak egy alkalommal is 12 leánykát, szécsi sziget tartományból pedig 25 kis gyermeket vittek el a kanisai törökök...”⁸¹ Egy település az elhurcolások vagy az azt követő elmenekülés miatt válhatott pusztává, vagyis *desertává*. A *deserta* azonban gyakorta nem teljes lakatlanságot, hanem adóztatási szempontból való elhagyatottságot jelentett.⁸² Ezt az elhagyatottságot vagy nem ritkán valóban teljes pusztaságot akarták mind magyar, mind oszmán részről telepítéssel, „megszállítással” kiküszöbölni. Ugyanis mindkét földesúrnak – mind a magyarnak, mind az oszmánnak – az volt az alapvető érdeke, hogy a település ne legyen megnyomorított, szegény, adót fizetni nem tudó vagy egyszerűen lakatlan pusztá. Hiszen mindkét földesúr, s az őket és területüket védő, illetve őket szolgáló és itt állomásozó katonaság is a falvak adóiból, terméséből tartotta fenn magát. Amennyit be tudtak szedni adóztatás – esetleg rablás – révén, annyi került tárházaikba, eladásra vagy ebédlőasztalukra. Tehát az elnéptelenedett, elpusztult falut újjá kellett telepíteni, vagy ha elmenekültek lakói, vissza kellett őket hívni, akár adókedvezmények nyújtása árán is. A magyar földesúr – mint örökös földbirtokos – könnyebben ért célt: élvezte a lakosok bizalmát, és létezett egy szokásrendszer. Az oszmán földesúrnak – amennyiben a magyar határ közelében vagy hódoltsági peremvidéken feküdt a megtelepítendő hely – enge-

⁷⁸ Tung 'fahordó, fabödön' jelentésben eltérő nagyságú úrmérték.

⁷⁹ Felső- és Alsó-Szünyeg, ma Felső- és Alsószölnök (Vas megye). Lakóik 1640-ben hódoltak meg, miután 1639-ben karácsony ünnepén megrabolták a települést. Ebből a forrásból következően a 34 házaz Szünyegről elvitt 102 ember tehát nem is mind szünyegi volt. A templomból elraboltakat ld. részletesen: J. Újváry Zsuzsanna, Az oszmán berendezkedés és adóztatás a hódoltságban, különös tekintettel a Dunántúlra. In: *Adalékok az adózás történetéhez*. Szerk. Horváth Attila–Galambos István–Marschal Adrienn. (TITE könyvek, 4.) Budapest, 2014, 81–96, különösen: 88–89; J. Újváry, Pogánnak.

⁸⁰ P 1315/4/a. 60.

⁸¹ Komáromy András, A kanizsai török rablásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 8 (1895) 92.

⁸² Dávid Zoltán, Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. *Keletkutatás* 1993. ősz, 56–68; Dávid G., *Pasák és bégek*, 39. A *deserta* fogalmát vizsgálja még: Sz. Simon Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014, 102–119.

délyt kellett kérnie a magyar földesúrtól, hiszen ha nem tette meg, az új telepet annak katonái könnyen feldúlták, mondván, hogy amazok nem fizetnek adót. Ebből rengeteg konfliktus támadt és oda-vissza kialakulhatott a nézeteltérés. Gondoljunk csak a rácok lakta falvakra (amelyeket a magyarok tűzzel-vassal irtottak) – ha nem kérték megtelepedésükhöz a magyar földesúr beleegyezését, akkor nem voltak az ország alattvalói, nem integrálódtak a feudális társadalomba, és nem adóztak volna.⁸³ Megtelepedésük egyik feltétele (lételeme) az volt, hogy magyar részre is adózzanak.

Példaképpen álljon itt Oszkó⁸⁴ falu esete; először Székesfehérvárra hódolt meg, valószínűleg annak elfoglalásakor, 1543-ban. Kezdeti adója 13 forint és a császár adója, azaz további 3 forint volt. Időközben Oszkó elpusztult, sokáig lakatlan település volt. Hozzávetőlegesen 1619-ban telepítette újra a kanizsai Csonka Hussain (Hüszajn) odabasi. A község lakói hatodik oszmán javadalombirtokosuknak a természetbeni juttatásokkal együtt már körülbelül 126 forintot fizettek; az eredeti 16 forintból 130 lett.⁸⁵ Ha megnézzük Alsókeresztúr⁸⁶ történetét, igen nagy hasonlóságot láthatunk; a török uralom alatt ez a község is elpusztult. A Bocskai-féle rendi szabadságharc után, 1617-ben kezdték újra megszállni a falut: „*fejérvári Ruszlán (Arszlán) csauz szállétotta meg ezen falut*”: 15 forint, 5 pint vaj, 1 kila⁸⁷ liszt volt a tartozásuk. Következő szpáhijuk duplájára növelte kötelezettségüket. Ezután újabb török birtokosok következtek, akik még tovább emelték adójukat, hogy „*annyira elpusztult peniglen a' falu, hogy mindenestül 9 házzal vannak*”.⁸⁸ 1598-ban Alsókeresztúrnak összesen 30 háza volt, Felsőkeresztúrnak pedig 18⁸⁹ – ebből is látszik, hogy többször el tud pusztulni egy falu; és nemcsak a pusztítások, hanem fokozatosan, a súlyos adóterhek következtében is.

1640 őszén írta I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) fiának a csanádi pusztákról szólva, hogy a törökök „*kivel szabadok, övék az föld is, az*

⁸³ Vö. J. Újváry Zsuzsanna, „Csak az nevét viseljük az békességnek...” Oszmán hódoltatás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században. In: *Mindennapi élet a török árnyékában*. Pilis-csaba, 2008, 15–34, különösen: 29–30.

⁸⁴ Oszkó, Alsó- és Felsőoszkó (Vas vármegye). Az 1598. évi házösszeírásban csak filiája, Oloszka szerepel 24 házzal. Dávid Z., *Az 1598. évi*, 534.

⁸⁵ Maksay, i. m., 884.

⁸⁶ Ma Nemeskeresztúr része (Vas megye).

⁸⁷ *Kila, kile*, változó nagyságú török ürmérték. Vö. Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 52. Szerk. Varga János.) Budapest, 1970, 27–28; Bogdán István, *Régi magyar mértékek*. Budapest, 1987, 96; Kakuk, i. m., 161–162.

⁸⁸ P 1315/4/a. 57.

⁸⁹ Dávid Z., *Az 1598. évi*, 530.

kételenség is ösztönözi,⁹⁰ impediálni nem lehet”.⁹¹ Ezt a vidéket a temesvári pasa tatár segédcsapatai égették fel 1596 tavaszán. A nagyobb városok, mint Békés, Makó és Hódmezővásárhely, csak 1608-tól kezdtek el újra benépesedni – első sorban a falvakból beszökött magyar lakossággal. Ali alajbég, ziámet-birtokos szpáhi, *zaim iszpája* 1640-ben került a csanádi várórség élére.

A csanádi Ali alajbég szinte üres, ritkán lakott területet kapott „fizetségképpen”, ezért szánta rá magát jobbágytelepítésre: ebben a régióban a rác pásztorok tűntek erre a legideálisabbnak, mind az oszmánok iránti lojalitásuk, mind foglalkozásuk következtében.⁹² Ezt kérelmező leveleit a Magyar Kamarának írta, Pozsonyba, 1640 és 1646 között, amely hivatal pozitívan állt az ötlethez.⁹³ Ali így fogalmazott: „*Mög akarnám telepíteni és oltalmazni szegényöket.*”⁹⁴ A hét falu⁹⁵ megtelepítése a Magyar Kamara jóváhagyásával, viszont leányági leszármazott birtokkövetelők – például Jármay András, aki Jaksics-leszármazottnak vallotta magát –, illetve az általuk felbérelt végvári katonák, hajdúk és a városok ellenszelében történt. Makó és Hódmezővásárhely esetében: a „városok lakosai [...] kézzel-lábbal tiltakoztak a telepítési kísérletek ellen. Ennek az a magyarázata, hogy ha egy-egy falu határát új települők vették birtokukba, ez a két város határterületének rovására történt; minden újonnan keletkezett falu a város határának szűkebbre való szorulását jelentette.”⁹⁶

Visszatérve Ibrahimra: másik akciója Halastó⁹⁷ megszállatása, újratelepítése volt. A 16. században több kisebb földesura volt a falunak: a Szalayak, Ferenc, Péter és Benedek, Ispán Ambrus, Uky István. Hat telkes jobbágy és négy zsellér élt itt, ám új családok is laktak a faluban;⁹⁸ Ibrahim leveleinek idején viszont már puszta. 1650-ben írtak a kanizsai főagák Batthyány I. Ádámhoz, amelyben kérték, hogy adjon engedélyt a halastóhoz szálló emberek számára. Ibrahimnak hasonló ellenfele volt ebben, mint a fentebb említett csanádi Alinak, mivel a halastó melletti Halastó falu tényleges elpusztulása után a két szomszédos település, Sárfigmizdó és Szarvaskend feloszthatta maga között a tó használatát. Ennek következtében nem voltak támogatói Halastó újratelepítésének, ami abból is kitűnik, hogy a következőképpen írtak a kanizsaiak a két falu magatartásáról: „*Fenyegették a Halastóra szálló embert, hogy ha reá készülnék, fölégetik.*

⁹⁰ Értsd: a szükség is rákényszeríti.

⁹¹ Borovszky, i. m., 168; *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 24.) Budapest, 1875, 90.

⁹² A hódoltsági rác telepekről, a délszláv betelepülésről és szerepükről bővebben ld. Szakály, *Magyar adóztatás*, 180–182, 185; Uő, *Szerbek Magyarországon – Szerbek a magyar történelemben*. Vázlat. In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991, 11–13.

⁹³ Borovszky, i. m., 165–168.

⁹⁴ Borovszky, i. m., 169.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Borovszky, i. m., 170.

⁹⁷ Puszta-Halastó (Vas vármegye), jelenleg Halastó.

⁹⁸ Maksay, i. m., 871.

Az melyet meg is cselekedtek, fölégették.”⁹⁹ Mindkét falu már a töröknek hódolt jó ideje; Szarvaskend 1605-től Kanizsára, míg Sárfigmizdó 1600-tól először Székesfehérvárra, majd 1605-től a közelebb fekvő Kanizsára hódolt meg. Török birtokosuk mindkét közösség adóját növelte, sőt a sárfigmizdóiak közül ketten Kanizsán haltak meg, fogságban.¹⁰⁰

1651-ből már maga Ibrahim szpáhi személyes levelét olvashatjuk, amit Batthyány I. Ádámhoz írt. Benne azért könyörög, hogy Halastó-pusztát engedje számára a gróf újratelepíteni, amit már – mint írja – „*Nagyságod megengedte volna*”. A török földesúr Bertiók (Bertók) Mártonnak kér hitlevelet a telepítésre – nyilván ő a telepítési akció vezetője –, és nyomatékkal egy szép nyeret ajánl fel. Írásában magyarázatként, hogy miért a főkapitánynak ír, így fogalmaz: „*Az egész ország Dunandjinet Nagyságod keze alatt van.*”¹⁰¹ S ebben a szpáhinak nagyon is igaza van; Batthyány I. Ádám engedélye nélkül nem nagyon lehetett bármit is önállóan cselekedni a Dunántúlon. Ali alajbég a csanádi puszták lakatlansága miatt a Szent Koronára visszaszálltnak tekintette a kérdéses falvakat és pusztákat,¹⁰² ezért címezte leveleit a Magyar Kamarához. A Ráth Károly által kutatott székesfehérvári oszmán tisztek a pápai pálosokhoz és a vikáriushoz írtak, mivel településeiket, Dabronyt, Csajágot, Vértest és Karakót¹⁰³ a pálosok birtokolták. Ezért írt Ibrahim Batthyány I. Ádámnak – ő volt Halastó és a környező települések földesura.

Ibrahim leveléből a főúr személyes ismerete jól kitűnik; a levélíró reméli, hogy jó úri kedvében találja önmagát, mert akkor tudja, hogy kérését teljesítené. Ibrahim Keczer János csákányi kapitánynak is hasonló módon ír egy levelében, hogy „*ha az Nagyságos Úrnak jó kedve leszen, emlétse meg Kegyelmed ű Nagyságának*”.¹⁰⁴ Sajnálatos módon a levelekből nem ismerhető meg a történet végkimenetele, de valószínűleg sikeres volt Ibrahim telepítési akciója; részben a szokás bevettsége, részben pedig a két fél – magyar és oszmán – közös érdekéből fakadóan, amint fentebb erről már írtunk.¹⁰⁵

A J. Újváry Zsuzsanna által meghatározott magyar nyelvű török levelek csoportosítása, osztályozása szerint az egyes régiókról vagy falvakról szóló, törökök által védelmezett, magyarok által pusztított jobbágy vagy polgár mellett fogó, mármint pártoló levelekből is akad Ibrahim misszilis anyagában – igaz

⁹⁹ P 1314. N° 23838. Kanizsai főágak Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1650.

¹⁰⁰ P 1315/4/a. 108.

¹⁰¹ P 1314. N° 20682. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1651. Ld. Függelék 1.

¹⁰² Borovszky, *i. m.*, 169.

¹⁰³ Ali pasa Dabrony ügyében ír a pápai pálosok vikáriusához. Székesfehérvár, 1660. október 10. Ráth, *i. m.*, MTA Kézirattár Tört. 2. r. 205. sz. 1.

¹⁰⁴ P 1314. N° 20684. Ibrahim kanizsai szpáhi Keczer János csákányi főkapitányhoz. Kanizsa, 1651. Ld. Függelék 2.

¹⁰⁵ J. Újváry, A Batthyány család, 45.

csak kettő. Mindkettő Almásfalvával¹⁰⁶ kapcsolatos: a Doras György nevezetű jobbágyot a szentgyörgyvári hajdúk elűzték Almásról, aki emiatt Kapornakon¹⁰⁷ volt kénytelen tartózkodni. Elképzelhető, hogy Almás is Ibrahim hódolt faluja, Doras György pedig egyik megbízható embere volt a településen, akit a szentgyörgyváriak kinéztek maguknak, mert ahogy Ibrahim írta: „*Az az Almásfalu Doras György nélkül semminek való.*”¹⁰⁸ Tehát finoman szólva, Doras György a szentgyörgyváriak szemében törökbérenc, azaz pribék volt, akit nem szívlelhetek igazán.

Ki volt Ibrahim szpáhi?

„*Én ugyan Nagyságod szegén szolgája vagyok...*”¹⁰⁹

A fennmaradt levelek alapján kanizsai Ibrahim szpáhi karrierje és kapcsolati hálója mellett – szerencsénkre – egy hódoltsági török tiszt vonásai is megrajzolódnak. Nemcsak a telepítési szerződést, már a telepítőt is szemügyre vehetjük; nemcsak a rabszabadítási szándékot érezhetjük, hanem egy szpáhi pénzügyi állapotába is bepillantást nyerhetünk; nemcsak az írását (sajátját, de sokkal inkább egy íródeákét) olvassuk, hanem már alakját is láthatjuk magunk előtt.

Ibrahim valószínűleg rab volt 1637–1638 környékén Németújvárott, ahol fogva tartói az eredetileg kialakított 200 miszkál értékű sarcát¹¹⁰ a duplájára kívánták emelni,¹¹¹ miután kiderült valós értéke. Arról nem szól egyik forrás sem, hogy akkor milyen pozíciót töltött be Kanizsán. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a lovasoknál teljesített magasabb szolgálatot, mivel – ahogy fentebb már írtuk – előbb Isza kethüdá és Bas Ahmed aga,¹¹² majd pedig maga a kanizsai pasa, Szokollu Haszán fogott mellette.¹¹³ Az aga közbenjárása a fáriszoknál való szolgálatra enged következtetni, míg a pasa megszólalása az ügyben vagy arra

¹⁰⁶ Almás, Almásfalu, ma Almásháza (Zala megye).

¹⁰⁷ 1646-ban a vasi kapornaki uradalomban két település meghódolt Ibrahim szpáhinak. Vö. Czigány István, A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: *Batthyány I. Ádám és köre*, 24. Kérdéses, hogy ez a helység a szomszédos, mai Nagykapornaknak felel-e meg, vagy pedig a 70 km-es távolságban fekvő Kapornaknak (ma Kriplivnik, Szlovénia). Mindkét település azonos távolságra fekszik Kanizsától.

¹⁰⁸ P 1314. N° 20681. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1649.

¹⁰⁹ P 1314. N° 20686. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652.

¹¹⁰ Ibrahim szpáhi sarca eredetileg 200 miszkál súlyú arany- vagy ezüsfonál behozatala volt. Egy miszkál 5 gramm, így eredetileg 1000 gramm aranyfonalat kellett volna beszereznie.

¹¹¹ P 1314. N° 23881. Ibrahim rab levele Iza kanizsai kethüdához. Németújvár, 1637. augusztus 27.

¹¹² P 1314. N° 130. Bas Ahmed aga Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1638. vasárnap.

¹¹³ P 1314. N° 48077. Szokollu Haszán kanizsai pasa Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1638. vasárnap.

utal, hogy az aga Szokollunál sikeresen tudott kisebb ügyekben támogatást kieszközölni, vagy pedig arra, hogy Ibrahim valaki más magas rangú személynek volt a rokona. Akár az is lehetséges, hogy a rab Ibrahim már nagyobb karriert futott be Kanizsán. A probléma az, hogy ha magyar gazdáinak és a porkoláboknak nem jutott tudomására Ibrahim pontos státusza, akkor az oszmán fél véletlenül sem kotyogta ki az információt. Amúgy is jószerével bevett szokásnak tekinthető, hogy a rab próbálja titkolni valós pozícióját:¹¹⁴ nem kínál sok sarcot, más nevet használ, szegénynek állítja be magát stb. A rab Ibrahim végül bizonyosan kiszabadult. Igaz, a terminusra nem fizette meg a sarcát,¹¹⁵ de ha őt azonosítjuk az 1642-től levelező kanizsai Ibrahim szpáhival, akkor pusztán a fizetés késésére, nem pedig kezeseinek cserbenhagyására kell következtetnünk. Nyilván a végén megfizette sarcát; különben nem szabadult volna ki, és sem Batthyánynál, sem embereinél nem lett volna szavahihetősége, hitele.

Ibrahim szpáhi három magyar településsel hozható kapcsolatba mint földesúr: Túrke, Almásfalva és Halastó. Tertkovának fenyegető levelet ír,¹¹⁶ Almásfalván egy elüldözött jobbágy mellett áll ki,¹¹⁷ Halastót pedig mint pusztát kívánja megszállítani.¹¹⁸ Megfelelő anyagi és katonai erő hiányában a nyitott határzónában fekvő települések ügyében csakis a megegyezés hozhatott mindkét fél számára megnyugtató, ha nem is kielégítő eredményeket.¹¹⁹

Ibrahim 1652. évi levelezéséből képet kapunk pénzügyeiről is, itt ezt szeretném még összefoglalni. 1651-ben egy nyerget küldött ajándékba Batthyány I. Ádámnak,¹²⁰ de a következő évben nagyobb kiadásai voltak; szolgája, vagy szolgájának mondott, vagy szolgájából lett sógorának sarca 2500 tallér, egy ló, pokróccal¹²¹ és egy 1000 talléros rab,¹²² valamint Kocsi Gyurkó volt, akinek szintén kérdéses a kiléte és sarcösszege is.¹²³ Ez együtt körülbelül 5000 tallér értékű kiadás, amelyből Ibrahim 500 talléros engedményt kért. Az engedmény kérésével párhuzamosan egy másik szolga megváltását is elvállalta 250 kósóért (166 tallér), és uzsorakölcsönt vett fel 266 tallér értékben Hanto Ferenc és Gomba Mátyás megfizetetlen sarcának kiegyenlítése végett. Mindezen túl még Bivaly Ibrahim sarcába is beleadott valamennyit. Mindezt összeszámolva,

¹¹⁴ Pálffy, *Rabkereskedelem*, 41.

¹¹⁵ P 1315/3. N° 40. 1638.

¹¹⁶ P 1314. N° 20678. Ibrahim szpáhi a tertkovai (türkei) bírákhoz és polgárokhoz. Kanizsa, 1642.

¹¹⁷ P 1314. N° 20680. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámmal. Kanizsa, 1649. és N° 20681. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámmal. Kanizsa, 1649.

¹¹⁸ P 1314. N° 20682. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámmal. Kanizsa, 1651. Ld. Függelék 1.

¹¹⁹ Czigány, *A Kanizsával szembeni*, 73; J. Újváry, *Csak az nevét viseljük*, 24. nyomán.

¹²⁰ Czigány, *A Kanizsával szembeni*, 73.

¹²¹ Nem tudjuk a ló és a pokróc pontos értékét, a korabeli sarcjegyzékek alapján 200–500 tallér közé tehető.

¹²² P 1314. N° 20689. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámmal. Kanizsa, 1652.

¹²³ A kölcsönösség alapján az ő váltságdíja is 1000 tallérra becsülhető.

a 4500 tallér és körülbelül további 550 tallér kifizetése után igazat adhatunk a szpáhinak, amikor úgy írt, hogy „*bizony szegénlétemben*”.¹²⁴ Mint olvashatjuk, Ibrahim 1652-ben – a legeseménydúsabb és utolsó ismert évében – hatalmas pénzüsszeget fizetett ki, de ez mutatta pénzügyi terhelhetőségét és azt, hogy esetében tényleg nem egy „bocskoros” tímárosról, hanem egy ziámet-birtokos szpáhiról beszélhetünk; könnyen elképzelhető, hogy több birtokkal rendelkezett, mint amennyi települést levelezéséből megismertünk.

Ibrahim szpáhinak a Batthyány I. Ádámval közös levelezéséből egy, a megszokottnál kevésbé erőszakos, de annál inkább sikeres oszmán katona élete bontakozik ki előttünk – tevékenysége az oszmán és a magyar fél közötti kapcsolat barátságosabb, de nem feltétlenül mindig jellemző oldalát mutatja.

FÜGGELÉK¹²⁵

1.

*Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz*¹²⁶

Kanizsa, 1651.

MNL OL Batthyány család levéltára, Miss., P 1314. N° 20682.

Az Tekéntetes, Nagyságos vitéz grófi Úr Battjanj Adamnak, ű Nagyságának adassék.

Nagyságos vitéz Úr, szolgálók¹²⁷ Nagyságodnak mint nagyhírű, nevű Nagyságos vitéz grófi Úrnak!

Nagyságos vitéz Úr, azelőtt¹²⁸ könyörgettem vala Halazto puzta megszálltása¹²⁹ felől, hogy Nagyságod megengedte volna. Az egész ország Dunandjinet¹³⁰ Nagyságod keze alatt van. Két hatalmas császárok idvét ha építi¹³¹ Nagyságod, Isten is jót ad Nagyságodnak. Kérjük Űri barátjágcsán¹³² [!] Nagyságodat, tovább való szolgálatunkért adjon Nagyságod Bertiók Martonnak (Bertók Mártonnak) pecsétes hitlevelet, hadd szállják meg. Tudom, ha olykor menje ez levelem Nagyságod eleiben, mikor Nagyságodnak jó

¹²⁴ P 1314. N° 20689. Ibrahim szpáhi Batthyány I. Ádámhoz. Kanizsa, 1652.

¹²⁵ A leveleket a mai helyesírás szerint írtam át, de az eredeti, régies hangzáshoz szigorúan ragaszkodtam.

¹²⁶ Eredeti levél, a külfeten rányomott vörös viaszpecsét.

¹²⁷ Az író az *s* vagy *sz* helyett gyakorta *z*-t használ, pl. *zolgálok* – *szolgálok*, *Halazto puzta* – *Halasztó puszta*, *zaljak* – *szállják*.

¹²⁸ A levélíró erősen palatalizál, pl. *előtj* – *előtt*, *Dunandjinet* – *Dunáninnét*, *leveljet* – *levelet*.

¹²⁹ Értsd: megszálltása, azaz megtelepítése.

¹³⁰ Értsd: Dunáninnen.

¹³¹ Értsd: építi.

¹³² Értsd: barátságán.

úri kedve van, megcselekednéd. Ha Nagyságod énnem is parancsol, örömet szolgállok, egy szép nyeret megcsináltatván, Nagyságodnak megküldjék. Választ várván, Isten éltesse Nagyságodat! Költ Kanizán, 1651.

Nagyságodnak szolgál Ibrahim szpája.

2.

*Ibrahim kanizsai szpáhi Keczer János csákányi főkapitányhoz*¹³³

Kanizsa, 1651.

MNL OL Batthyány család levéltára, Miss., P 1314. N° 20684.

Az Vitézlő¹³⁴ Keczer Janicznak (Keczer János), czakani¹³⁵ Főkapitánnak mint vitéz Úr Barátomnak adassék tisztességgel.¹³⁶

Köszönetem után szolgállok Kegyelmednek mint vitéz Úr Barátomnak. Isten éltesse Kegyelmedet!

Van immár Kegyelmed értésére, hogy az nagyságos úrhoz akarnék menni, ha Kegyelmed érteni akarja, miért mennék az nagyságos úrhoz, egy szegény rab felől könyörgeni. Én is sok szegén rabokkal jót cselekém. Ha az nagyságos úrnak jó kedve leszen, emlétse meg Kegyelmed únagyságának, adjon hitlevelet valahány lovasra akarja únagysága. Én is únagyságának többet szolgállok, az Kegyelmednek is. Meg is kérem barátságosan [!] Kegyelmedet, ezt barátságomért [!] megcselekedjed, mert semmigely¹³⁷ szolgálért, hanem egy szegén rab szolgálért. Isten éltesse Kigyelmedet! Költ Kanisán, 1651.

Kegyelmed vitéz barátja, Ibrahim szpája.

A hátlapon: Köszönetemet mondja Kegyelmed tisztartónak, Fejer Andrasnak és az többi főembereknek.

¹³³ Eredeti levél, a külzeten vörös viaszpecsét.

¹³⁴ A levél írója gyakran palatalizál, de nem minden esetben, pl. vitezljő – vitézlő, fjo kapitannak – főkapitánynak, urnjak – úrnak.

¹³⁵ Csákány, a Batthyányak birtoka, ma Csákánydoroszló (Vas megye).

¹³⁶ A levélíró az *s* és *sz* helyett következetesen *z*-t ír, pl. tiztesegel – tisztességgel, zok – sok.

¹³⁷ Értsd: semmilyen.

The correspondence of a *sipahi* residing in Kanizsa and Ádám

I. Batthyány

Bence BIRÓ

The paper deals with the decade-long correspondence between Count Ádám I. Batthyány (1610–1659), both captain-general of Transdanubia and of the *confinium contra Canisam*, and a *sipahi* called Ibrahim, who served at the Ottoman fortress of Kanizsa. Ibrahim's letters are dated from 1642 to 1652 – and even though we do not know any replies from the count, the relationship can be reconstructed.

Ibrahim was most probably a captive in today's Güssing around 1637. There he was able to get to know Batthyány's officers, which acquaintance was put to use after his release. In his letters, which are shedding light on a high-ranking Ottoman officer, Ibrahim finds not only the count but his servicemen too: János Keczer, Péter Keglevich, Mihály Krizsanics, and Péter Ányos. However, most of his letters are dealing with prisoners (Ottomans and Hungarians alike) and how to let them free. Ibrahim also paid attention to his *ziamet*-estates: Türke (Trdkova), Almásháza, and Halastó. Thanks to his correspondence and relation with count Batthyány, we see not only his career and financial status but we are able to have a closer look on Kanizsa and the surrounding fortresses, this open border zone area and its settlements in the 17th century.

Dévényi Kinga

Egy levelezés újraéled: adalékok Goldziher Ignác levelezésének történetéhez

1. Bevezetés

1826-ban történt alapítása óta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára a tudományos kutatást szolgálja, többek között azért, hogy a jövő generációk számára biztosítsa az ott őrzött dokumentumok fennmaradását, s mindent megtesz azért, hogy ezek ne csupán fennmaradjanak, hanem kutathatók is legyenek. Ennek megfelelően, hagyományos értékei megőrzése mellett, a közel 200 éves intézmény a 21. századi információs technológiák felhasználásával előmozdítja a hozzáférést gyűjteményeihez az olvasók egyre növekvő tábora számára nemcsak – sőt nem elsősorban – saját falai között, hanem a világ bármely pontján.

Ennek egyik jó példája az európai iszlámkutatás megalapítójához, a máig nagy hatású Goldziher Ignáchoz (1850–1921) írt közel 13.500 levél adatbázisban történő feldolgozása és a nagyközönség elé tárása. A levelezés főbb jellegzetességeinek feltárásán kívül jelen tanulmány célja bemutatni azt a hosszú folyamatot, amely révén e tudós levelezése közkinccsé válhatott, s egyben betekintést adni a levelezés egy kis szeletébe.

2. „...Oly nevet hagyott maga után, hogy még mindig dicsérettel szólnak róla”¹

Annak ellenére, hogy Goldziher Ignác közel 100 évvel ezelőtt hunyt el, szakterületének máig az egyik legnagyobb hatású európai gondolkodója. Hatását mi sem tükrözi jobban, mint műveinek szinte folyamatos újra és újra történő kiadása, fordítása, illetve az azokra mind a mai napig tartó hivatkozások.²

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.85>

¹ Sir44.8. Szent István Társulati Biblia, Sirák fia könyve. Ld. <https://szentiras.hu/SZIT/Sir44> (2018. november 28.)

² Művei a nagy európai nyelvek mellett megjelentek arabul és héberül egyaránt, de a fordítások közül nem hiányzik például a török, a perzsa, az urdu, sőt az indonéz sem. Ld. https://www.worldcat.org/search?qt=worldcat_org_bks&q=Goldziher%2C+Ign%C3%A1c&fq=dt%3Abks (2018. november 28.).

Munkásságán kívül személye, a zsidó tudományosságba való beágyazottsága, de magyarsága is folyamatosan az érdeklődés homlokterében áll.³ Goldziher ifjú kora óta szoros kapcsolat fűzte a Magyar Tudományos Akadémiához, amelynek 26 éves korában levelező,⁴ majd 42 éves korában rendes tagja lett.⁵ Az I. Osztálynak 1905. május 9.⁶ és 1919. október 23. között elnöke volt. E tisztségéről a személye ellen irányuló antiszemita kampány miatt mondott le.⁷ Nemzetközi hírnevét nemcsak az mutatja jól, hogy számos tudós társaság választotta őt tagjául,⁸ hanem az is, hogy milyen jeles tanszékek szerették volna őt megnyerni – eredménytelenül – professzoruknak.⁹

Ismeretes, hogy a 19. században és a 20. század első felében a tudósok gyakran élénk levelezésben álltak egymással, s ennek jó példája Goldziher Ignác

³ Naplóinak kiadásain túl (Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978; Raphael Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary. A Translation and a Psychological Portrait*. Detroit, 1987), a teljesség igénye nélkül az alábbi könyveket szükséges megemlíteni: Efrayim Shayovits, *Ķavim li-demuto ha-Yehudit shel Prof. Yitshak Yehudah Goldziher*. Tel-Aviv, 1977–1978; Róbert Simon, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Leiden–Budapest, 1986; Simon Róbert, *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról*. Budapest, 2000; Peter Haber, *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignaz Goldziher (1850–1921)*. Köln, 2006; Ondřej Beránek, *Ignác Goldziher – vězeň z Budapešti: život a dílo zakladatele islamologie*. Brno, 2010; *Ignác Goldziher: un autre orientalisme?* Éd. par Céline Trautmann-Waller. Paris, 2011; *Modern Jewish Scholarship in Hungary. "The Science of Judaism" Between East and West*. Ed by Tamás Turán–Carsten Wilke. Berlin–Boston, 2017.

⁴ *Akadémiai Értesítő* (1876) 137: „Levelező tagnak [választották] ... Goldziher Ignác egyetemi tanár[ti], a ki a sémi nyelvek és irodalmak körében szerzett alapos ismereteit, valamint önálló nyomozó tehetségét már számos dolgozat által fényesen bebizonyította.”

⁵ *Akadémiai Értesítő* (1892) 283, 347. „A pogány arab költészet hagyománya” címen tartott székfoglaló előadásáról a híradást ld. *Akadémiai Értesítő* (1892) 681.

⁶ Megválasztásáról ld. naplóbejegyzését, amelyben külön kitér rá, hogy arra elsőpró többséggel (27:3) került sor, Goldziher, *Tagebuch*, 243. Ld. még *Akadémiai Értesítő* 16 (1905) 249.

⁷ Lemondásával kapcsolatban ld. *Akadémiai Értesítő* 30 (1919) 274–275; Goldziher, *Tagebuch* 313; valamint Lóczy Lajos 1919. augusztus 19-én, december 4-én és 19-én kelt leveleit az MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményében (GIL/26/02/10, GIL/26/02/13 és GIL/26/02/12). Megjegyzendő, hogy Lóczy e levelekben – a zsidóság egészét érintő véleményének fenntartása mellett – többször is értetlenségét és sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy „nagyrabecsült barátja” félreértette felszólalását.

⁸ Goldziher Ignác címeit közel fél oldalon soroló gyászjelentését, amelyet a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem adott ki, idézi Heller Bernát, Goldziher Ignác. *Magyar-Zsidó Szemle* 44 (1927) 263.

⁹ Mindeme meghívások között talán a legnevezetesebb a sokak által említett cambridge-i professzorság volt, amelyre 1895-ben, Robertson Smith halála után szerették volna megnyerni. Ő azonban sem ennek, sem más tartós meghívásnak nem tett eleget a Példabeszédek 27:10 alapján tett hármas fogadalma értelmében, nehogy atyái vallásához, családi nevéhez és magyar hazájához hűtlen legyen (Vö. Ballagi Aladár, Emlékezés Goldziher Ignácra. *Vasárnapi Újság* 68 (1921/23) 268–269. Reprint in: Ballagi Aladár, *Élő tanítások: Ballagi Aladár kisebb munkái*. Cegléd, 1934, 269–278.) A szintén eredménytelen kairói meghívásról ld. István Ormos, Ignaz Goldziher's Invitation to the Egyptian University. *The Arabist* 23 (2001) 183–192.

levelezése is, amely – néhány hivatalos levél mellett – több mint 1600 személytől tartalmaz leveleket, illetve lapokat. Természetesen a világ számos gyűjteményében őriznek különböző levelezéseket, Goldziher levelezésének egyediségét és különlegességét mérete és tartalma, a témák változatossága és a levélírók személye adja.

Utolsó tanítványa, a később híres amerikai egyetemeken (Brandeis, Harvard) tanító Somogyi József így emlékezett egykori mestere szavaira: „Két dolgot tartson szem előtt, ha boldogulni akar az életben. Válaszoljon minden levélre vagy lapra, amelyet kap, még akkor is, ha a válasz elutasító; és tartson előadást az orientalista kongresszusokon. Ez pont olyan fontos, mint az írás.”¹⁰

3. A levelezés

Goldziher Ignác levelezése és kéziratai 1926-ban kerültek a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába. Könyvtárát már korábban megvásárolta az újonnan alapított Jeruzsálemi Héber Egyetem. A „Goldziher Könyvtár” – amely a mai Izraeli Nemzeti Könyvtár Iszlám és Közel-Kelet Gyűjteménye alapjául szolgált – 1924 szeptemberében nyílt meg ünnepélyesen a nagyközönség előtt.¹¹

Az Akadémia egyrészt nem rendelkezett a megfelelő anyagi háttérrel egy ilyen volumenű gyűjtemény megvásárlásához, másrészt még az ajándékokat is csak hosszas vizsgálódások után fogadta el, ha könyvekről volt szó, hiszen azok beszállítása, tárolása és katalogizálása szintén költségekkel járt. Különösen körültekintően jártak el a keleti nyelveken írt dokumentumok esetében, amire jó példa az iranista Kégl Sándor (1862–1920) igen értékes, nemcsak könyveket, hanem egyebek mellett számos keleti, elsősorban perzsa kéziratot is tartalmazó gyűjteményének az átvétele, amelyre – annak 1924 szeptemberében történő felajánlása után – csak Németh Gyula igen alapos szakvéleménye alapján, illetve az illeték elengedése ügyében tett lépések után kerülhetett sor a következő év nyarán.¹²

Könyveivel ellentétben Goldziher tudományos levelezése és kéziratai az Akadémiára kerültek, az elhelyezésükre kialakított Goldziher-szoba azonban csak 1933. október 18-án nyílt meg, hét évvel a dokumentumok adományozása után.

¹⁰ Joseph de Somogyi, *My Reminiscences of Ignace Goldziher*. *The Muslim World* 51 (1961/1) 9.

¹¹ *Qiryat Sefer* 3 (1924).

¹² Ld. MTAK Kézirattár RAL 1431/1924, RAL 1046/1925.

3.1. Az adományozás és az első feldolgozás

Az iratokat, amelyek a neki írt levelek mellett Goldziher saját kezű jegyzeteit, előtanulmányait és néhány művének kéziratát tartalmazták, fia, Károly (1881–1955), a tudós matematikus adományozta 1926 elején az Akadémiának, édesanyja, Mittler Laura 1925 végén bekövetkezett halálát követően, akinek az volt az utolsó kívánsága, hogy ezek az iratok az Akadémián nyerjenek állandó otthonra. A dokumentumokat Goldziher Ignác VII. kerületi, Holló utcai lakásából 1926. január 18-án szállították egy hatalmas lezárt ládában az Akadémiára. Balogh Jenő főtitkárnak írt levelében Károly azonnal felajánlotta segítségét a rendezetlen iratok katalogizálásában.¹³

Az Akadémia többször is megköszönte Károlynak az értékes adományt, különös tekintettel a tudományos levelezésre, hangsúlyozva, hogy az „szellemi életünk fejlődésére és a keleti tudományok haladására nézve [is] nagy jelentőségű”, amint azt Balogh Jenő neki írt, 1926. január 12-én kelt levelében is olvashatjuk.¹⁴ Mindezen őszintén hálás attitűd ellenére közel hat év telt el teljes csendben, míg Stein Aurél közbe nem lépett. Stein Aurél (1862–1943) régész, a Selyemút nemzetközi hírű magyar–brit kutatója, akinek Goldziher atyai jó barátja volt, mindig is szoros szálakkal fűződött az Akadémiához, amely – Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin ajánlása alapján – már fiatalon, 1895-ben külső tagjának választotta,¹⁵ s amelynek értékes könyvekkel, fotókkal és kéziratokkal történő gyarapításához mind adományai, mind végrendelete révén később maga is jelentős mértékben járult hozzá.¹⁶ Most ő javasolta, hogy tegyék elérhetővé Goldziher levelezését a világ érdeklődő tudósai számára.¹⁷ E kezdeményezés az „Akadémia egyik jóakarója”¹⁸ részéről immár meghallgatásra talált, s ennek alapján kezdetett el Goldziher Károly, Heller Bernát közreműködésével, dolgozni apja levelezésének és kéziratok hagyatékának katalogizálásán, 1931 elején.

A következő évben, szintén Stein Aurél kezdeményezésére, az Akadémia egyezményt kötött a Tübingeni Egyetemi Könyvtárral,¹⁹ hogy onnan megszerezzék azt a közel 300 levelet, amelyet Goldziher írt a korabeli iszlámtudomá-

¹³ Goldziher Károly levele Balogh Jenőnek, 1926. január 14., MTAK Kézirattár RAL 66/1925.

¹⁴ Uo. Károlynak a levelezés rendezésére vonatkozó ajánlatát a főtitkár megköszönte, s egyben kérte, hogy segítsen e munka elvégzésében Főgel József könyvtárnaknak (Balogh Jenő levele Goldziher Károlynak, 1926. január 19., MTAK Kézirattár RAL 163/1926).

¹⁵ *Akadémiai Értesítő* 6 (1895) 303.

¹⁶ Rásonyi László, *Stein Aurél és hagyatéka. Sir Aurel Stein and His Legacy*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 18.) Budapest, 1960.

¹⁷ Ezt a kezdeményezést őrzi Balogh Jenő Heller Bernátnak írt, 1933. november 14-én kelt levele (MTAK RAL 1004/1933).

¹⁸ Ezzel a kifejezéssel illették Steint egyik adománya alkalmából (*Akadémiai Értesítő* 36 (1925) 74).

¹⁹ Ld. Berzeviczy Albert, A Goldziher-féle levelezés-gyűjtemény történetéhez. *Akadémiai Értesítő* 43 (1933) 347.

nyok neves német tudósának, Theodor Nöldekének (1836–1930). Az Akadémia főtítkára a könyvtárigazgatónak küldött levelében kifejtette, hogy „a Magyar Tudományos Akadémiának az az óhaja, hogy ez a fontos anyag hozzáférhetővé tétessék külföldi tudósok számára is, és annak értékét növelni lehessen azáltal, hogy az Akadémia könyvtára mellett külön teremben felállítandó levélgyűjteménybe besoroztassanak a boldogult tagtárs úrnak azok a levelei, amelyeket ő külföldi tudósokhoz írt, s amelyek külföldön találhatók meg.”²⁰

A leveleket el is küldték, s azokat az Akadémia titkárságán („a hivatali órák után”) le is gépelték.²¹ A bennük lévő nem latin betűs szavakat Heller Bernát (1871–1943), Goldziher egykori diákja és bibliográfiájának szerkesztője, valamint a későbbi iranista nyelvész, Telegdi Zsigmond (1909–1994) írták be. Az ifjú Telegdi munkáját azzal ismerte el az Akadémia, hogy engedélyezték számára az érdeklődési körébe tartozó néhány könyv kikölcsönzését.²²

Goldziher Károlynak Heller Bernáton kívül még egy segítőtársa volt a katalógizálásban, Pukánszky Béla (1895–1950) germanista irodalomtörténész. Hármójuk fáradhatatlan munkája révén került a levelezés a feladók ábécé rendjében 47 dobozba. Az osztályozás mellett elkészült a leveleket küldő személyek szintén ábécébe rendezett névsora is. Ezen a listán és az egyes borítékokon is feltüntették a küldött levelek számát is.

A Goldziher-szobát 1933. október 18-án avatta fel Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke. Beszédében hangsúlyozta, hogy a szoba megnyitását a magyar és külföldi tudósok előtt a levelek iránti érdeklődésen kívül az is indokolja, hogy az Akadémiának nincs pénze megjelentetni a még kiadatlan Goldziher-kéziratokat. Az *Ungarische Jachbücher* 1933. decemberi száma Pukánszky Béla tollából közölte a szoba ismertetését.²³ Részletesebben írt róla Somogyi József, 1935-ben megjelent írásában.²⁴ Pukánszky cikkét az Akadémia negyven vezető európai iszlámkutatónak küldte el, akik – a fennmaradt válaszok tanúsága szerint – lelkesen üdvözölték ezt a kezdeményezést.²⁵

A II. világháború pusztításait követően azonban az Akadémia számos külön gyűjteménye nem tudott újra megnyílni, mivel mind a palota, mind az egyes gyűjtemények komoly sérüléseket szenvedtek. A Goldziher-szobát például a

²⁰ MTAK Kézirattár RAL 485/1932.

²¹ Uo. A leveleket a főtítkári hivatal egyik alkalmazottja, Csánki Mária másolta le, Heller Bernát és Pukánszky Béla olvasta össze.

²² Balogh Jenő levele Szinnyi József főkönyvtárnoknak, 1932. november 15., amelyben kéri, hogy időnként engedje meg Telegdinek, hogy egy-egy könyvet kikölcsönözzön (MTAK Kézirattár RAL 485/1932).

²³ Béla Pukánszky, *Die Goldziher-Sammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Ungarische Jahrbücher* 13 (1933/3–4) 371–372.

²⁴ Joseph de Somogyi, *The Literary Remains of Ignace Goldziher. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 67 (1935) 149–154.

²⁵ A fennmaradt válaszokat, köztük Karl Budder, Arent Jan Wensinck, Franz Babinger, Rudi Paret és Cyrus Adler üdvözlő sorait lásd MTAK Kézirattár RAL 485/1932.

háborút követően egy rövid ideig főtitkári konyhaként használták, amint azt az egykori főkönyvtárnok, Melich János 1945. augusztus 17-én kelt feljegyzéséből megtudhatjuk, akit Györkösy Alajos értesített erről.²⁶ Mivel a főtitkár a könyvtár előzetes értesítése nélkül vitette ki a leveleket és kéziratokat a szobából, a főkönyvtárnok maga próbálta a dokumentumokat újra egybegyűjteni.²⁷

A háború utáni újjáépítést követően, 1950–1953 között, jelentős belső átalakítások is zajlottak az épületben. Ekkor került sor a székház földszintjén a Keleti Gyűjtemény (akkori nevén Keleti Könyvtár) kialakítására.²⁸ A hely megteremtése maga után vonta az állomány létrehozását is. Ennek eredményeként került az egykori Goldziher-szoba tartalma is a Keleti Gyűjtemény állományába.

A szoba megszűnése azonban nem jelentette az érdeklődés hanyatlását. Éppen ellenkezőleg, a következő évtizedekben több nagyobb volumenű levelezés került kiadásra, részben (azaz csak a Goldzihernek írt levelek) vagy egészben.²⁹

3.2. A Goldziher-levelezés a digitális környezetben

Goldziher halála után közel 100 évvel sem szűnt meg az érdeklődés levelezése iránt. Ennek felismerése vezetett 2012-ben a Goldziher-levelezés teljes körű digitalizálásához és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának online katalógusában történő részletes, azaz levelenkénti katalogizálásához. Az elkészült 13.430 katalógus rekord a levelezés teljes állománya.³⁰ A katalogizálás angol nyelven történt, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ez a nemzetközi érdeklődésre méltán számot tartó anyag ismét elérhetővé váljék a világ minden pontján.³¹

²⁶ MTA Kézirattár K 828 (158/1945).

²⁷ Uo. „Amit tudtunk, a különböző helyekre elrakott tárgyakból, kéziratokból, egy helyre hoztuk”, valamint Melich János kéziratosa bejegyzése: „A tárgyaknak, iratoknak én is utánanéztam”.

²⁸ Ld. Dévényi Kinga–Kelecsényi Ágnes, Keleti Gyűjtemény. In: *Calliotheca. Kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából*. Szerk. Krähling Edit. Budapest, 2017. 339.

²⁹ E kiadások közül az alábbiakat kell kiemelni: *Scholarship and Friendship in Early Islamwissenschaft. The Letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher: from the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest*. Ed. by P. S. van Koningsveld. Leiden, 1985; Simon, *Ignác Goldziher*; (e műben Theodore Nöldeke és Goldziher Ignác levelezéséből kapunk válogatást); „*Machen Sie doch unseren Islam nicht gar zu schlecht*”: *der Briefwechsel der Islamwissenschaftler Ignaz Goldziher und Martin Hartmann 1894–1914*. Hrsg. von Ludmila Hanisch, Wiesbaden, 2000.

³⁰ A feldolgozás során szembesültünk azzal, hogy a borítékokon található számok – amelyeket még Goldziher Károly jegyzett fel – nem mindig egyeztek meg a bennük található levelekével. Az anyag háború utáni hányatott sorsa ezekre az eltérésekre magyarázatot nyújthat. Összesen mintegy 300 levél, lap, névjegy hiányzik. Az eredeti feljegyzés 13.764 dokumentumot említ. Némely eltérés oka esetleg az eredetileg téves számból is adódhat, különösen a nagyobb terjedelmű levelezések esetén.

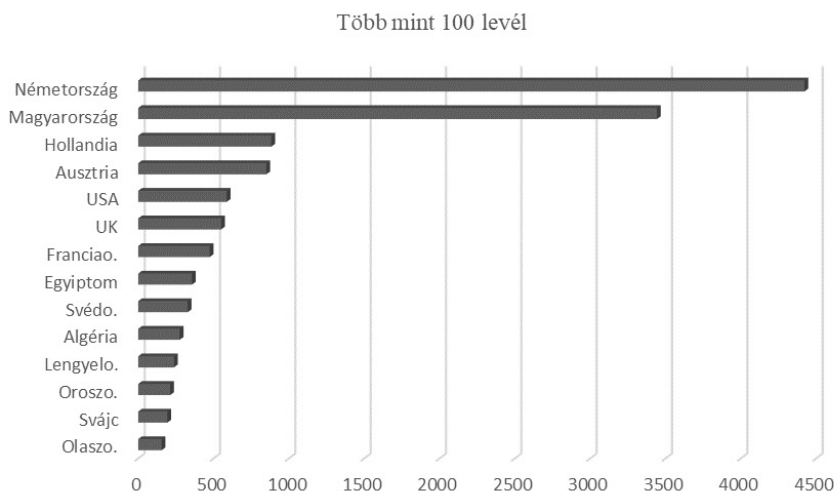
³¹ Az internetes adatbázis kiépítése során kaptak a levelek raktári jelzetet (GIL). A katalogizáláskor keletkezett rendszerszám a későbbi azonosítás megkönnyítésére, a raktári szám mellett

A katalogizálás a Nemzeti Kulturális Alap digitalizálási támogatásával történt,³² így fő célja a levelek, képeslapok, névjegykártyák digitalizálása volt. Az elkészült 28.327 oldal szabadon elérhető az MTA Könyvtár katalógusában és repozitóriumában egyaránt.³³ E hozzáférések mellett 2017-ben a leírások bekerültek a világ nagy könyvtári katalógusait közös platformon kereshetővé tevő WorldCatbe, így biztosítva a Goldziher-levelezés hírnevének hosszú távú megőrzését.

3.3. A levelezés a számok tükrében

Az elkészült online katalógus lehetővé teszi a levelezés több szempontból történő áttekintését, statisztikai vizsgálatát. Goldziher korának politikai változásait figyelembe véve nem könnyű olyan statisztikát készíteni, amely hűen tükrözné azt, hogy mely országokból érkeztek a levelek. Alapul az 1878-as berlini kongresszus után létrejött határokat veszem, amelytől néhány esetben azért térek el, hogy az elnevezés mögött jobban lássuk a területet, hiszen abban az időben éppen nem létezett Lengyelország, illetve Algéria például francia gyarmati uralom alatt állt.

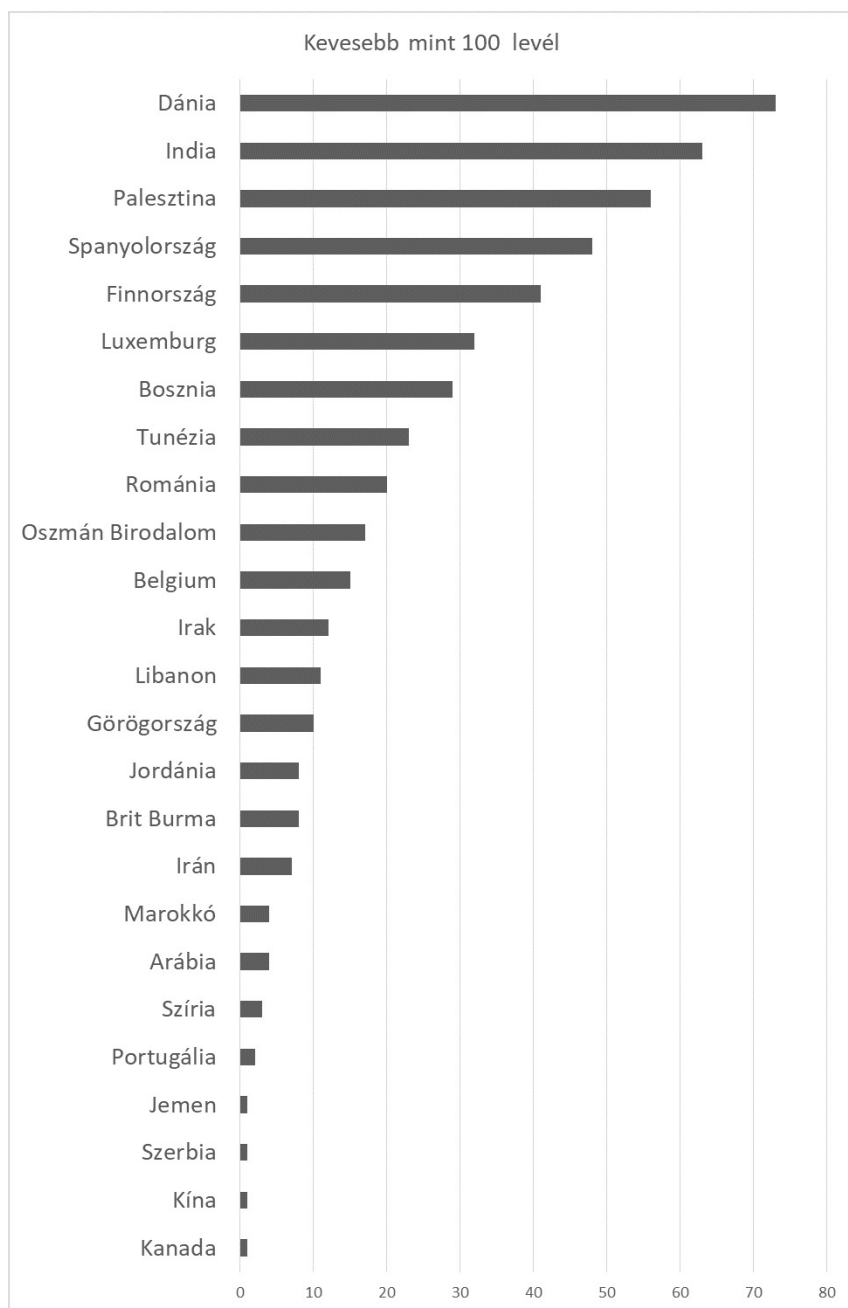
Két diagrammal kívánom szemléltetni Goldziher levelezőpartnereinek országokénti megoszlását:

rakerült a levelekre. A sors iróniája, illetve a digitális környezet gyors változása miatt ezek a rendszerszámok már nem érvényesek, mivel a katalóguson belül a korábbi albaszokat megszüntették, illetve egybe olvasztották a MARC21 programra való 2016-os átállást követően.

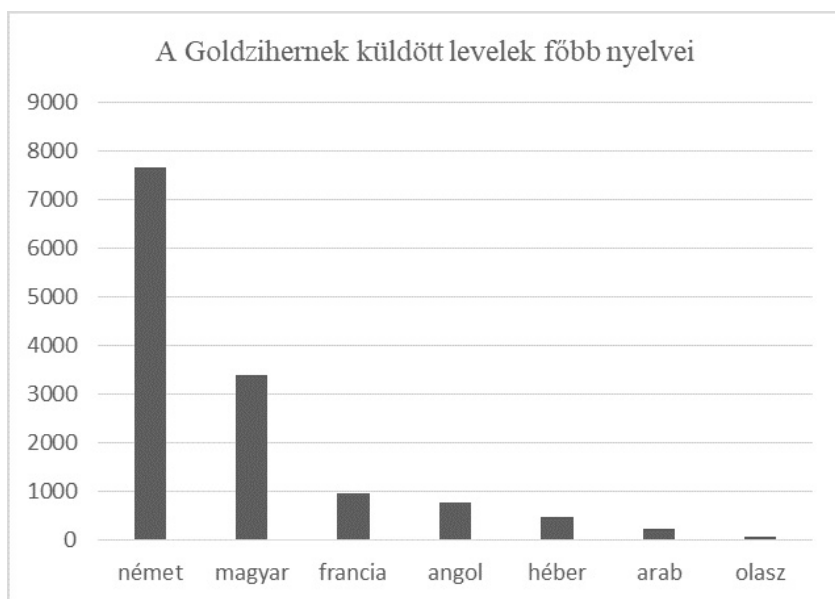
³² NKA 2012/3532/253

³³ http://opac.mtak.hu/F/SES7GMSU7MAQV1APRAHSDDV1XMT85PYERULC31FA1X69SMAJ64-07213?func=find-c&local%5Fbase=mta01&ccl%5Fterm=WBS%3DGIL&pds%5Fhandle=GUEST&pds_handle=GUEST; http://real-ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_bequest.html (2018. november 28.).

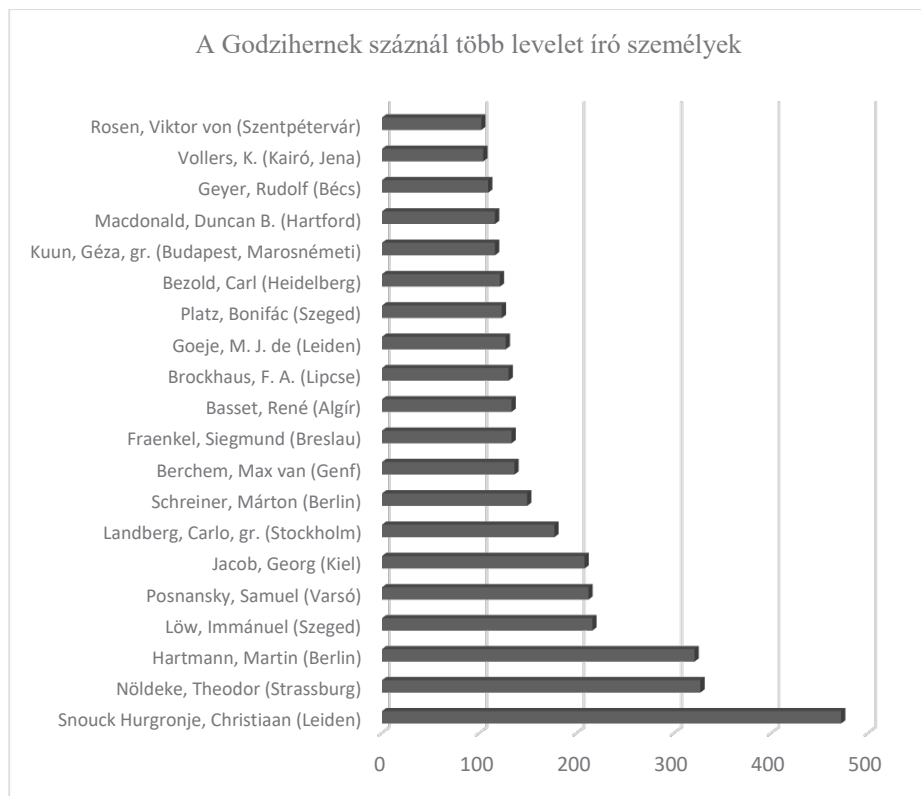
Figyelemre méltó, hogy Németországból több levelet kapott, mint Magyarországról, még úgy is, hogy Lengyelország külön kategóriaként szerepel. Ennek háttérében nagy kiterjedésű német tudományos levelezése áll, amely jelentőségében felülmúlta a magyarországit, jóllehet többek között számos tanítványa, tudós kollégája, illetve az izraelita hitközségek rabbijai gyakran fordultak hozzá írásban.

A levelek nyelvi megoszlása³⁴ még jobban tükrözi a német nyelv kiemelkedő szerepét Goldzihernél; ugyanis összesen 7663 német levélről beszélhetünk mindössze 3380 magyarral szemben. Nem meglepően e két nyelv adja a levelek zömét. Ezekről messze lemarad, de mégis nagyobb mennyiséget képvisel további négy nyelv. A francia és az angol nyelvű levelek aránya is figyelemre méltó: 973 francia és csak 761 angol; e kettőt a héber (475) és az arab (223) nyelvű levelek követik. Messze elmaradva zárják a sort az olasz (79), a spanyol (16), a jiddis (2) és az orosz (2) levelek. Az így adódó szám (13.574) azért haladja meg a levelek tényleges számát, mert vannak levelek, amelyek nem egy nyelven íródtak.

³⁴ A német nyelv kiemelkedő szerepéről Goldziher életében ld. István Ormos, Goldziher's Mother Tongue. A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in the Nineteenth Century. In: *Goldziher Memorial Conference, June 21–22, Budapest*. Ed. by Éva Apor–István Ormos. Budapest, 2000, 203–243.

Az egészen apró, egy-két darabot számláló, illetve a közepesnek mondható levelezések mellett a levelek zömét Goldziher húsz emberrel váltotta, akik egyenként száznál többször keresték meg őt. A listát a már említett Snouck-Hurgronje (472), Nöldeke (327) és Hartmann (321) vezeti. A legjelentősebb magyar levelezőpartner (216 levéllel) a tudós szegedi főrabbi, Löw Immánuel (1854–1944) volt, míg ezt a sort a Szentpétervárott élt arabista, Viktor von Rosen (1849–1907) zárja.³⁵ A Hartfordi Teológiai Szeminárium professzorával folytatott levelezés különlegessége, hogy Duncan B. Macdonald (1863–1943) rendszerint angolul, míg Goldziher németül írt.³⁶

³⁵ E levelezés jelentőségét az adja, hogy Goldziher levelei is fennmaradtak, s azok a szentpétervári levéltár (Fond 777, op., No. 109–111) mellett mikrofilmen az MTA Könyvtárában is elérhetők (B 1192/I).

³⁶ Goldziher halála után Macdonald a hozzá intézett leveleket elküldte az Akadémiának, így azok az általa Goldzihernek írt levelek mellett lettek elhelyezve.

3.4. Levelek a Közel-Keletről

Goldziher a Közel-Kelethez nemcsak tudományos érdeklődése, hanem nagyon pozitív személyes tapasztalatai is kötötték. Már 1873–1874-ben tett ifjúkori tanulmányútján hosszan tartó barátságokat kötött Szíriában, Libanonban, Palesztinában és Egyiptomban. Ennek jó tanúbizonyságát adja például a levelezés között található hosszú dicsőítő költemény, amelyet Ibráhīm al-Laḡānī (1848–1908), Goldziher diáktársa a kairói al-Azhar egyetemen írt számára Kairóból való távozásakor, 1874. február 25-én, ahogy azt Goldzihernek a költemény hátoldalára írt jegyzetéből megtudhatjuk.³⁷ Egyiptomba 1896 januárjában tért vissza, amikor magyar középiskolai tanárok egyik vezetőjeként vett részt egy hathetes tanulmányúton.³⁸ 1903-ban Algírban jelent meg egyik nagy szövegkiadása,³⁹ két évvel később pedig részt vett az ott rendezett orientalista kongresszuson. Ettől kezdve élete végéig kapcsolatban maradt az ottani tudósokkal, franciákkal, arabokkal és berberekkel egyaránt. A levelek közül érdemes kiemelni azt, amelyet Mohamed Bencheneb (1869–1929) 1912. június 20-án küldött neki,⁴⁰ s amelyben Goldziher *Education (Muslim)*⁴¹ című cikkét illeti nem mindennapi dicsérő szavakkal.⁴² Meg kell jegyezni, hogy Goldziher ezen cikkét – több más írásához hasonlóan – mind a mai napig idézik.⁴³

E rövid, elismeréssel adózó levélen kívül Mohamed Bencheneb, a korabeli algériai felsőoktatás neves alakja, 1906 és 1910 között még hatszor hosszabban

³⁷ „Ezen költeményt Ibráhīm al-Lakānī az Azhar egyik növendéke intézé hozzám midőn Kairótól bucsút vettem.” (MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/24/04/01). Al-Laḡānī életrajzát ld. ‘Abd al-‘Azīz Sa‘ūd al-Bābiṭīn, *Mu‘ḡam al-Bābiṭīn li-š-šu‘arā’ al-‘arab fī l-qarnayn at-tāsi’ ašar wa-l-‘iṣrīn*. Kuwayt, 1995.

³⁸ Az útról ld. *Egyiptom. Tanulmánykönyv. A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi-Minisztérium által 1896. jan. és febr. havában a tanárok számára rendezett tanulmányútról*. Szerk. Körösi László. Budapest, 1899; illetve Platz Bonifác, *Visszaemlékezéseim Egyiptomra. A Dugonics Társaság évkönyve 1895. 3 (1896) 101–124*. Az út kapcsán megjelent további irodalom részletes ismertetését ld. *Egyiptom*, 9–10.

³⁹ *Le Livre de Mohammed Ibn Toumert mahdi des Almohades. Texte arabe accompagné de notices biographiques et d’une introduction*. Éd. par Ignac Goldziher. Alger, 1903.

⁴⁰ MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/03/23/04.

⁴¹ Ignác Goldziher, *Education (Muslim)*. In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. V. Ed. by James Hastings. Edinburgh, 1908–1926, 198–207.

⁴² «C’est vraiment un précieux joyau que vous venez d’ajouter à votre inestimable couronne, et les pierres précieuses dont il est garni ont été taillées de main de maître et encastées avec art.» (Ez [a tanulmány] valóban értékes ékszer, amelyet épp most adott hozzá felbecsülhetetlen koronájához, és a drágaköveket, amelyekkel körbe lett véve, mesteri kéz csiszolta és művészién foglalták bele.)

⁴³ Pl. *The Cambridge Companion to the Qur’an*. Ed. by Jane Dammen McAuliffe. Cambridge, 2006, 136.

is írt Goldzihernek, amelyekben különböző nyelvi problémákat tárgyal részletesen.⁴⁴

Goldziher tekintélyét jól mutatja, hogy olyanok is elküldték neki munkáikat, akik nem az ő szakterületén alkottak, az ő éleslátásában és abban reménykedve, hogy recenziójával a mű kedvező fogadtatását elősegíti. Közéjük tartozott a berber stúdiumok nagynevű előfutára, Si Amar Ou Saïd Boulifa (1865–1931), aki 1909. április 8-án kelt levelében kérte Goldzihert, hogy írjon rövid ismertetést tanulmányáról, amely a marokkói Atlasz-hegységben élő berber nyelvével és társadalmi viszonyaival foglalkozik:⁴⁵ «Votre haute appréciation sera pour moi un bien précieux encouragement n’ayant d’autre ambition que d’aider de mes faibles moyens au developpement [sic] de la science.»

Algíri nagy levelezőtársai azonban az ott élő francia orientalisták voltak, mint René Basset, Léon Gauthier, Edmond Doutté, William Marçais és mások, akikkel több tucat, esetenként száznál is több levelet váltott.

A közel-keleti levelezésből e rövid áttekintés keretében is ki kell emelni Ġirġi Zaydān (1861–1914), a neves libanoni regényíró, az *al-Hilāl* irodalmi folyóirat alapítóját és szerkesztőjét, aki 1896-tól haláláig levelezésben állt Goldziherrel.⁴⁶ Zaydān arab irodalomtörténetében hosszú fejezetet szentelt az európai keletkutatásnak, s ebben a kortársak között Goldziherről is megemlékezett. Többnyire száraz, tényszerű ismertetései közül kiemelkedik a magyarországi tudós bemutatása, akit a kortárs orientalisták megbízható szaktekintélyének⁴⁷ nevez az iszlám, a muszlimok és az iszlám kultúra tekintetében.⁴⁸ Ġirġi Zaydān elismerése nem áll egyedül. Amint azt fiatalabb barátja, a nagy holland arabista, Christiaan Snouck Hurgronje (1857–1936) is írta Goldziher halála alkalmából készített megemlékezésében:⁴⁹ „Goldzihernek a szaktudósok között négy világgrészben voltak meghitt barátai.” Nemcsak barátai ismerték el azonban zseniális tudását, kortársait messze meghaladó olvasottságát és az iszlám világ bensőséges ismeretét. A 19. századi nagyszabású kultúrtörténeti munka, az új egyiptomi topográfia⁵⁰ szerzője, ‘Alī Pāšā Mubārak (1823–1893) például Goldziher recenzióját megköszönő francia nyelvű levelében külön kiemeli, hogy az ismertetés értékét

⁴⁴ Ld. MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/03/23/ raktári jelzet alatt.

⁴⁵ MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/05/37/01. A szóban forgó mű Si Amar Ou Saïd Boulifa, *Textes berbères en dialectes de l’Atlas marocain*. Paris, 1908.

⁴⁶ MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/47/22/01–09.

⁴⁷ Az arab szöveg a *ṭīqa* szót használja erre, amely az egész iszlám kultúrában a legnagyobb elismerést jelenti, a leghitelesebb forrást jelöli.

⁴⁸ Ġirġi Zaydān, *Tārīḥ ādāb al-luġa al-arabīya*. IV. Al-Qāhira, 1960, 158.

⁴⁹ A *De Gids* című folyóirat 1921. decemberi számában közölt megemlékezés magyarul Goldziher halálának huszadik évfordulója alkalmából az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1941. évi *Évkönyvében*, Kertész Manó fordításában jelent meg (98–111, 101.).

⁵⁰ ‘Alī Pāšā Mubārak, *Al-Ḥiṭaṭ al-tawfiqīya al-ġadīda*. Būlāq, 1305 [1887–88] A szerző hosszú ideig Egyiptom oktatási minisztere is volt, és általában a 19. század egyik legbefolyásosabb és legtekintélyesebb egyiptomi reformerének tartják.

számára nagymértékben növeli a szerző elmélyült ismerete mind az arab nyelv, mind pedig általában a keleti dolgok vonatkozásában.⁵¹

3.5. Képeslapok a Goldziher-levelezésben

Egy lényeges, de mind ez ideig nem kellően kutatott aspektusa a levelezésnek az a közel 600 – gyakran bélyegétől megfosztott – képeslap, amely a világ különböző tájairól érkezett. A lapok többsége fekete-fehér, de vannak színesek, s témájuk is nagy változatosságot mutat. Nemcsak a korabeli városok tárják eléink arcukat, láthatunk azóta eltűnt épületeket, tanulmányozhatunk rég nem hordott viseleteket, de akár csatajeleneteket is.⁵²

A lapok egy része ünnepi üdvözlőlap. Ezek között a legkülönösebb az az 1918-ban kelt angol nyelvű írás,⁵³ amelynek feladója a Budapesten élt Ethel Davis angol „nyelvemesternő” volt,⁵⁴ aki Goldziherrel és feleségével egyaránt jó barátságot ápolt, s aki egy „Wishing you a Merry Christmas” feliratú lap hátára róttá sorait. E lap megőrzése is jól mutatja, hogy Goldzihernek nem voltak valási korlátai.

4. A levelezés tanulsága

Goldziher Ignác ismertségét és elismertségét kiválóan tükrözik a neki írt levelek, amelyek ily módon kora intellektuális történetének páratlan forrásaként is szolgálnak. Nyitottságát és barátságos, közvetlen természetét mutatja, hogy a legkülönbözőbb vallású és nemzetiségű emberek fordultak hozzá kérésekkel, amelyek megválaszolására mindig szakított magának időt. Ezt a tényt nyomon tudjuk követni a neki írt levelekből, jóllehet Goldziher megnyilatkozásait többnyire nem ismerjük. A számtalan gratuláció pedig méltón tükrözi nemzetközi hírnevét. A levelezésből kirajzolódó ember árnyalja a *Napló* közzététele után elterjedt, elkeseredett Goldziher képet. Sokoldalú volt, érzékeny és nyitott a legkülönbözőbb kérdések iránt. Amint azt Sebestyén Károly írta róla megemlékezésében: „Bármily [...] tárgyhoz ért, szellemével bearanyozta... [...] Az ember épp oly nagy volt, mint a tudós. Mert ember volt és semmi emberit magától idegennek nem vélt.”⁵⁵

⁵¹ MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/01/26/01.

⁵² MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/03/04/073.

⁵³ MTAK Keleti Gyűjtemény GIL/08/09/03.

⁵⁴ *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 11/9 (1899) 833. https://library.hungaricana.hu/en/view/BPLAKCIMJEGYZEK_11_1899/?pg=898&layout=s (2018. november 28.).

⁵⁵ Sebestyén Károly, Goldziher Ignác, az ember. *IMIT Évkönyv* 54 (1932) 46.

The revival of a correspondence. On the history of the correspondence of Ignaz Goldziher

Kinga DÉVÉNYI

Nearly one hundred years after the death of Ignaz Goldziher (1850–1921), scholars still turn to his legacy for inspiration in their studies on various aspects of Islam. Recently, the Library of the Hungarian Academy of Sciences has completed the digitization and online cataloguing of the nearly 13.500 letters addressed to him and kept in the Oriental Collection of the Library in the arrangement of his son. Thus, these letters have become available both in the online catalogue of the Library and its digital repository. In addition to the presentation of this project, the paper traces the history of the correspondence after its donation to the Academy until the establishment of the Oriental Collection of the Library, analysing it from various points of view, highlighting the reception of Goldziher's oeuvre in the Middle East as reflected by the letters.

Kovács Máté Gergő–Rabb Péter–Krähling János Egy kairói fénykép margójára¹

A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének könyv- és rajztára egyedülálló fotóalbum-gyűjteménnyel büszkélkedhet. A számos muzeális könyvritkasággal rendelkező könyvtár,² valamint a kiemelkedő építészeti munkáit tartalmazó rajztár³ a tanszék munkatársai folyamatosan katalogizálják, és tudományos munkákban feldolgozzák. A jelen tanulmány témáját adó fénykép azon „Keleti fényképgyűjtemények” egyikében bújkál meg, amely ez idáig elkerülte a kutatók figyelmét, jóllehet arra rászolgált volna, mert egyedülálló módon mutatja be a 19. század végi Anatóliai-félszigetet, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjét. Felmerül a kérdés, vajon hogyan, ki által és mi célból kerülhetett ez a különleges sorozat a Műegyetem falai közé?

A tanulmány elsőként a fényképek készültének és Budapestre kerülésének körülményeit vizsgálja. Ezt követően szemügyre veszi a szóban forgó album egyik, a kairói nekropoliszt ábrázoló látképét, amely elsődleges forrásként használható a keleti formakincs 19. századi építészeti idézetként való alkalmazásához, illetve adalékot nyújt a századforduló magyar építészettörténetének kutatásához és újabb történeti összefüggésre irányítja rá a figyelmet ezzel kapcsolatban.

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.99>

¹ A kutatás során nyújtott útmutatásáért köszönetet szeretnénk mondani Dávid Gézának, az ELTE Török Filológiai Tanszéke egyetemi tanárának. Köszönet illeti továbbá Vonáné Vizoli Veronikát, az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtára korábbi vezetőjét, Batalka Krisztinát, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára vezetőjét, valamint Nagy Péter Tamást, az Oxfordi Egyetem doktorjelöltjét. – Jelen írás alapját a The Ottoman Sultan's Albums at Budapest University of Technology and Economics. *Turkish Historical Review* 6 (2015/2) című dolgozat adta. A tanulmány létrejöttét a 112906. számú OTKA kutatás tette lehetővé.

² Ld. Krähling János–Fehér Krisztina–Jobbik Eszter–Kollár Mária, A Műegyetem középkori építéstan tanszékének címjegyzéke. Oktatásmódszertani és könyvtártörténeti adalékok a magyar építészképzés történetéhez. *Architectura Hungariae* 17 (2018/2) 33–159.

³ Ld. *Építészettörténeti rajztár 1.* Szerk. Krähling János–Baku Eszter. Budapest, 2016; *Építészettörténeti rajztár 2.* Szerk. Krähling János–Baku Eszter. Budapest, 2016; *Építészettörténeti rajztár 3.* Szerk. Krähling János–Baku Eszter–Fehér Krisztina. Budapest, 2017; Krähling János–Halms Balázs–Maróty Katalin–Sajtos István–Vukosavljev Zorán–Baku Eszter–Józsa Anna–Kiss Zsuzsanna–Fehér Krisztina–Kovács Gergő, Architectural Drawing and Education. Principles to the Evaluation of the Historic Plan Collection at Budapest University of Technology and Economics. *Architectura Hungariae* 14 (2015/1) 7–18.

A szultáni udvartól a Múzeumig – a fényképek eredete

Az Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken található 559 darab fotóból álló „Keleti fényképgyűjtemény” valamennyi fotója kartonra kasírozva és precízen feliratozva, összesen 12 albumba gyűjtve található (1. táblázat). A tájképek, városképek és életképek a Balkán-félszigetről indulva Konstantinápolyon át az Anatóliai-félszigetre, majd a Szentföldre jutva, egészen Egyiptomig kalauzolnak bennünket, képet adva a 19. század végi Oszmán Birodalomról. Két album Anatólia egyes településeit, többek közt Isztambult (Konstantinápolyt) és Burszát (Brusszát) mutatja be „Kis-Ázsia” megnevezéssel, három album Hellással foglalkozik „Görögország”, illetve „Athen” címekkel. Négy album a Földközi-tenger keleti partvidékére visz „Palmyra”, „Petra”, „Baalbek” és „Jerusalem” címmel – témájukul pedig részben antik települések (például Dzseras), részben egyes nagyobb városok, így Bejrút 19. századi állapota szolgál. Három album pedig Egyiptomot tárja elénk, azon belül is egy kifejezetten Kairóval foglalkozik. Kézenfekvőnek tűnik a magyarázat, miszerint az albumok – főként az antik településeket bemutató példányok – az építészoktatás egykori szemléltető eszközeként funkcionáltak. Az egyes fényképeket alaposabban szemügyre véve más szempontból is magyarázhatjuk a fotóalbum jelentőségét.

Sorszám	Az album tartalma	Fényképek száma
01	I. Kis-Ázsia	45
02	II. Kis-Ázsia	77
03	Görögország	42
04	I. Athén	37
05	II. Athén	34
06	Palmyra	23
07	Petra	35
08	Baalbek	29
09	Jeruzsálem	48
10	I. Egyiptom	55
11	II. Egyiptom	45
12	Kairó	89
Összesen		559

Az albumgyűjtemény eredetének felvázolásához három adat használható: a fotókon olvasható műtermi megjelölések, azaz Abdullah Frères, Sébah&Joaillier és Félix Bonfils (1. kép), az albumok borítóján olvasható „Alpár-hagyaték” felirat (2. kép), valamint a két fotón felfedezhető „Wälder Gyula tulajdona” feliratú pecsét. Kezdjük a felderítést a 19. századi oszmán fotográfusok műhelyeivel.

1. kép A fotókat készítő műtermek jelölései: Abdullah Frères; Sébah&Joaillier; Bonfils

Abdülmedzsíd (1839–1861), Abdülazíz (1861–1876) és utóda, II. Abdülhamíd (1876–1909) szultán idejében egyre intenzívebbé vált az Oszmán Birodalom fokozatos nyitása Nyugat felé, melynek során az uralkodók – számos esetben Nyugat-Európából érkező mérnökök segítségével – jelentősen fejlesztették birodalmuk infrastruktúráját. Nagyszabású építési tevékenységüket igyekeztek a kor adta lehetőségek szerint dokumentálni.

A Tanzimát, a török reformkor idején a fényűző, oszmán barokknak nevezett stílust képviselő Dolmabahce palotát is építtető Abdülmedzsíd szultán az 1847 és 1851 közötti években a konstantinápolyi perzsa és orosz követségi épületeket tervező svájci Gaspard T. Fossatit bízta meg az Aja Szófia örökségvédelmi munkálataival. Ezek eredményét a szultán rendeletére kiadott pazar album örökíti meg, amely a szultáni fejlesztések reprezentatív bemutatásának, s így az abdülhamídi fotóalbumok egyik közvetlen előzményének tekinthető.⁴ A szultán utóda, Abdülazíz idejében Széchenyi Ödön létrehozza az oszmán tűzoltóságot, bővül a birodalom vasúthálózata, a távírórendszer, és kábelvasút épül Isztambul Galata negyedében. 1875-ben elkészül a mai napig is üzemelő, a francia Eugène-Henri Gavand irodája által tervezett isztambuli földalatti, a Tünel. A fontos fejlesztéseket szintén reprezentatív, francia nyelvű album mutatja be.⁵

⁴ Gaspard Fossati, *Aya Sofia Constantinople. As Recently Restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*. London, 1852. Az album egyik eredeti példánya szintén megtalálható az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtárában. Az album felkutatásáért köszönet illeti Kollár Tamásné. Egyúttal köszönjük Fehér Krisztinának az album francia nyelvű szövegében való eligazodáshoz nyújtott segítségét.

⁵ Eugène-Henri Gavand, *Chemin de fer métropolitain de Constantinople, ou chemin de fer souterrain de Galata à Péra dit Tunnel de Constantinople. Projet d'une nouvelle ville et d'un nouveau port de commerce à Constantinople*. Paris, 1876. Legújabb kiadása: *İstanbul Tüneli – Tunnel de Constantinople*, Eugène-Henri Gavand. Terc. Vahdettin Engin. İstanbul, 2011.

Az Abdülazízt – V. Murád rövid uralkodása után – követő II. Abdülhamíd egyik jelentős terve a távoli országrészek minél szorosabb összekötése volt. A fejlesztésekre jelentős összeget kívánt áldozni. Fejlesztette a vízellátást, csatornázást, kiépítette a telegráfvonalat Konstantinápoly és Kösztendze (ma Constanța, Románia) között, bővítette a birodalom vasúthálózatát.⁶ Mindemellett II. Abdülhamíd különös gondot fordított munkássága, illetve az uralkodói ház propagálására, amelyhez az új találmányt, a fotográfiát is felhasználták.

Az Abdullah Frères, vagyis az Abdullah-testvérek örmény származású fényképészek voltak, akik 1858-ban nyitottak üzletet Konstantinápoly Bejoglu (ma Beyoğlu) városrészében.⁷ A tehetséges fivérek hamarosan az egymást követő uralkodók figyelmét is felkeltették, és Abdülazíz, majd II. Abdülhamíd szultán udvari fotográfusai lettek. A padisah és családja portréinak elkészítésével és a birodalom számos területén készült látképeikkel részt vettek a Nyugat felé nyitó uralkodói reprezentáció formálásában. Hasonló módon működött a Sébah&Joaillier, valamint a Bonfils műhely is. Pascal Sébah isztambuli születésű, de örmény és katolikus szír származású fotográfus volt, először az isztambuli Pera (amely Bejoglu másik elnevezése volt) városrészben, majd Kairóban nyitott műhelyt, míg a francia származású Bonfils család Bejrútban dolgozott.⁸ Az említett fényképészek az Oszmán Birodalom majd minden szegletében készítettek fotókat, amelyek többnyire a birodalom nagyságát, történelmi tekintélyét és fejlesztési törekvéseinek eredményeit voltak hivatottak bemutatni. A fotókból összeállított albumok II. Abdülhamíd kedvelt ajándékai voltak különböző protokolláris eseményeken.⁹ Így történhetett meg, hogy az említett fotók eredeti példányait számos nagy könyvtár, így többek között a washingtoni Library of Congress¹⁰ vagy a British Library¹¹ archívuma is őrzi, de sajátos úton a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Festetics-családi gyűjteményében¹² is található hasonló album.

⁶ Ömer Faruk Yılmaz, *Boğaziçi'ne Tüp Geçit: Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Tüp Geçit (Tünel-i Bahrî) Projeleri*. İstanbul, 2010, 5.

⁷ Bahattin Öztuncay, *Hanedan ve Kamera – Osmanlı Sarayından Portreler*. İstanbul, 2011, 33.

⁸ Michelle L. Woodward, Between Orientalist Clichés and Images of Modernization. Photographic Practice in the Late Ottoman Era. *History of Photography* 27 (2003/4) 364.

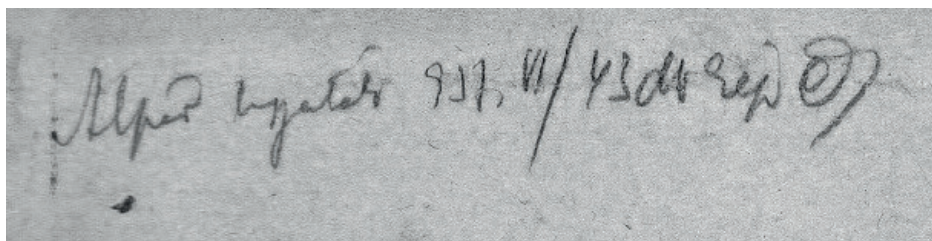
⁹ II. Abdülhamíd idejében a fotográfia egyedi ága, a képeslap is szót érdemel. A képeslapok számos esetben udvari ceremóniát örökítettek meg, mint például az uralkodó pénteki imára vonulását a Jildiz Palotából a Hamidije-dzsámi felé. Ld. Géza Dávid, Yolunu Macaristan'a Bulan İki Eski Türk Kartpostalı ve Özel Bir Koleksiyon. In: *Kartpostal Kitabı*. Editör Emine Gürsoy Naskali. İstanbul, 2018, 181–222.

¹⁰ A katalógus elérhető: <http://www.loc.gov/pictures/collection/ahii/> (2018. október 14.).

¹¹ A katalógus elérhető: <http://www.bl.uk/catalogues/indiaofficelect/PhotoShowDescs.asp?CollID=2736> (2018. október 14.).

¹² Az 1863 és 1879 között a szultáni szeráj hivatalos fotósaiként tevékenykedő örmény származású Abdullah-testvérek fotóalbumát a kiterjedt európai kapcsolatrendszerrel rendelkező Festetics család vásárolta meg. Az ő hagyatékukból került a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levél-

A fotókat tehát a Fényes Porta udvari fotográfusai készítették, de miként kerültek minket érdeklő köteteik Budapestre? A kérdésre az albumok belső borítóján található bejegyzést olvasva kaphatunk választ, ugyanis többükben az „Alpár-hagyaték” eredet-megjelölés látható.

2. kép „Alpár hagyaték” bejegyzés az albumok belső borítóján

Alpár Ignác (1855–1928) a 19–20. század fordulójának kivételes produktivitású és munkabírású építész, közéleti szervezője volt. A szilárd, racionális, nagytökés építész képe kapcsolódik hozzá, legjelentősebb alkotásai közigazgatási és kereskedelmi épületek.¹³ A berlini Bauakademie hallgatójaként Karl Friedrich Schinkel mellett tanult, és 1874-ben szerzett diplomát. Tanulmányai befejeztével egy gazdasági szempontból fellendülő Budapestre érkezett, s a város megfelelő terepet biztosított technikai újításokat követő sikeres és termékeny középület-tervező munkásságának.¹⁴ Emellett Alpár számos alkalommal beutazta a Közel-Keletet. Irodájában munkatársaival szinte baráti kapcsolata volt, előfordult, hogy jutalomként külföldi utazásra vitte őket, sokszor egészen távoli helyekre, Konstantinápolyba, Kis-Ázsiába vagy Egyiptomba.¹⁵ Így a Konstantinápolyban, Kairóban és Bejrútban működő fotográfusok munkái könnyen kerülhettek a tulajdonába.

Arra a kérdésre, hogyan jutottak az albumok Alpár Ignáctól a Műegyetemre, nem adható egyértelmű válasz, ugyanis a korszakból nem maradt fenn tanszéki

tárába. A fényképek egyedülálló lehetőséget kínálnak kutatók számára nem kizárólag Isztambul 19. századi arculatának tanulmányozásához, de egyikükön – Szaloniki egyik első képi ábrázolásaként – az 1869-ben már lerombolt városfal is látható, megismerhető. Ld. Schmidt Anikó, Az oszmán fényképezészet hajnalán. A Festeticsek Abdullah-albuma. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_oszman_fenykepeseztet_hajnalan (2018. október 14.); Magyar szenzáció Hellaszban: Egy levéltári fotó különös története. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/magyar_szenzacio_hellaszban_egy_leveltari_foto_kulonos_tortenete (2018. október 14.); Horváth Gyula Csaba, Mary Hamilton fényképalbumai. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/mary_hamilton_fenykepalbumai (2018. október 14.).

¹³ Maróty Kata, 150 éve született Alpár Ignác. *Architectura Hungariae* 8 (2005) 1.

¹⁴ Hajós György–Kubinszky Mihály–Vámosy Ferenc, *Alpár Ignác élete és munkássága*. Budapest, 2005.

¹⁵ Rosch Gábor, *Alpár Ignác építészete*. Budapest, 2005, 181.

könyvtári leltárfüzet, és a Műegyetem levéltárában őrzött régebbi katalógus,¹⁶ bár tartalmaz korabeli köteteket, az album nem szerepel benne.¹⁷ A megoldáshoz többféle út is kínálkozik. Alpár 1882–1888 között a Királyi József Műegyetememen oktatott tanársegédként, de Hauszmann Alajossal történt nézeteltérése miatt felmondott. Így elvileg lehetséges, de nem valószínű, hogy Alpár maga hagyományozta albumát a Műegyetemre. A fényképek közül kettőn azonban Wälder Gyula (1884–1944) tulajdonosi pecsétje látható. Wälder a két világháború közötti magyar építészet meghatározó alakja mind alkotóként, véleményformálóként, mind pedig a Magyar Tudományos Akadémia Tagjaként és műegyetemi oktatóként. 1906-tól a Műegyetem Ókori Építési Tanszékének tanársegédje, majd 1923-tól haláláig tanára.¹⁸ Ekkoriban a Műegyetemen az építészetet történeti korok szerint tagozódott tanszékeken oktatták, vagyis Középkor, Ókor és Újkor Tanszék működött, így az album egyes fotói biztosan Wälderén keresztül juthattak az Ókori Építési Tanszékre, ahol aztán az egyetemi oktatás során a történeti stílusokban való tervezés szemléltető eszközeiként használhatták őket mint formakincsforrásokat. 1957-től a három, történeti korok szerint tagozódott tanszék egyesült, neve 1997-ben Építészettörténeti és Műemléki Tanszék lett, és az Ókori Építési Tanszék utódaiként a mai napig megőrizte a fotókat. Kérdés, hogy amennyiben az album Alpár tulajdona volt, vajon miképp illeszkedik – ha egyáltalán – munkásságába a keleti fotóalbum?

„Alpár-hagyaték” – Alpár Ignác és a turáni gondolat

A *Magyar Építőművészet* 1910-es száma fotókkal tarkított leírást közölt Egyiptomról, melyben Alpár részletesen szól utazásáról, hangot ad az antik művészet emlékei iránti csodálatának, és megjelenik a turanizmus gondolata.¹⁹

Alpár szerint: „Egyiptom az emberi művelődés legősibb földje. Itt találjuk a legelső jeleit az emberiség magasabb kulturális törekvésének, a történetírásnak is. Nem írva, hanem kőbe vésve, hieroglifok alakjában találjuk ezt és belőle következtetünk visszafelé Kr. e. 5000 esztendőre. Bizonyára a legrégibb történeti dátum, ha számba vesszük, hogy a bibliai paradicsom helyén, Babilonban,

¹⁶ *A Magyar Királyi József Műegyetem Könyvtárának címjegyzéke*. Budapest, 1910.

¹⁷ Más kötet is található a tanszéki könyvtárban, amelyben az „Ókori Építési Tanszék” és az „Alpár” bejegyzések együtt szerepelnek, ez pedig Jules Bouchet *Compositions antiques* (Paris, 1851) című könyve. Valószínű tehát, hogy az „Alpár” eredetmegjelölésű könyvek, köztük az albumok is, az Ókori Építési Tanszék oktatási anyagai voltak.

¹⁸ Végh Ferenc, *A Műegyetem a Horthy-korszak negyedszázadában*. 2. rész In: *A Műegyetem története*. Szerk. Héberger Károly. Budapest, 1979, 1038.

¹⁹ Alpár Ignác, *Egyiptomról*. *Magyar Építőművészet* 8 (1910/2) 1–13.

a mi turáni őseink, a szumirok, csak Kr. e. 2800-ban tették meg első ékírásos följegyzéseiket agyagtéglakönyveiken.”²⁰

A turáni gondolat egy újabb kontextushoz vezet: a századforduló keletkutatásának egyik meghatározó ideológiájához, amely a forrás szerint Alpár Ignácra is hatással volt. A „turáni” fogalom, amelyet Max Müller 1861-ben megjelent egyik tanulmányában Belső-Ázsia nem sémi és nem indoeurópai népeire vonatkozóan használt,²¹ tudományos körökből viszonylag hamar kikerült, ám megmaradt egyfajta romantikus rokonsági hipotézisként, amely a magyar nemzetet más ázsiai, főként török eredetű népekhez fűzi.²² A korszak számos magyar építészének célja volt a magyar formanyelv létrehozása, melyhez némelyikük a keleti formakincsből és ornamentikából merített.²³ A kelettel való magyar kulturális és tudományos kapcsolatok erősítése céljából megalakult a Konstantinápolyi Magyar Intézet,²⁴ amely számos magyar kutatónak²⁵ biztosított ösztöndíjat,²⁶ Magyarországon pedig 1914-ben létrejött a Magyar Turáni Társaság, s ennek művészeti bizottságának tagja volt többek közt Huszka József,²⁷ Kós Károly, Kertész K. Róbert és Alpár Ignác. Ebből is látszik, hogy Alpár komolyan érdeklődött a keleti művészet iránt, ami egyik alkotásában, az 1893-ban kiírt Millenniumi Kiállítás pályázatára benyújtott tervében is tükröződik.

1893. február 8-án a kereskedelmi miniszter mint a Kiállítási Országos Bizottság elnöke, pályázatot hirdetett a Millenniumi Kiállítás Történelmi Épületcsoportjának terveire. A pályázat kiírásában egyértelmű elvárásként jelent meg a „magyar jelleg” kifejezése: „Minthogy a kiállítás a honfoglalás és a magyar állam ezredik évfordulója alkalmából rendeztetik, különös gond fordítandó arra, hogy a kiállításnak ez a jellege kellően kidomborodjék és különösen az az

²⁰ Alpár, i. m., 7.

²¹ Oláh Péter, A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 67.

²² Göksun Akyürek, A Comparative Reading of the Pursuit into the ‘East’ for National Expression in Turkish and Hungarian Architecture. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Ed. by Géza Dávid–Ibolya Gerelyes. Budapest, 2009, 59–60.

²³ Ld. például Lechner Ödön: Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1891–1896.

²⁴ Nagy Norbert, *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. (Balkáni füzetek, 7.) Pécs, 2010, 21.

²⁵ Többek közt Oroszlán Zoltán, Ralbovsky Endre, Luttor Ferenc, Fehér Géza, Zsinka Ferenc, Kós Károly és az intézet igazgatója, Hekler Antal említendő.

²⁶ 1917-ben ösztöndíjas volt Kós Károly, aki kutatásai összegzéseként megírta a *Sztambul. Vároštörténet és architektúra* (Budapest, 1918 és 2015.) című művét, amelyet török nyelven is kiadtak (Károly Kós, *İstanbul. Şehir Tarihi ve Mimarisı*. Ankara, 1995.). Újabb, azonos című 2017-es isztambuli kiadását Tarik Demirkan fordította törökre, míg az előszót Fodor Gábor írta.

²⁷ Huszka József (1854–1934) rajztanár, művészettörténész és etnográfus, legismertebb műve *A magyar turáni ornamentika története* eredetileg 1929 októberében jelent meg Budapesten. Ismételt Nyers Csaba magánkiadásában látott napvilágot Budapesten, 1996-ban.

építmény, amelyben a történelmi emlékek lesznek elhelyezve, külső kiképzésre nézve is ennek a jellegnek és célnak megfelelő és méltó legyen.”²⁸

A pályázatra érkezett 11 pályaterv közt volt Alpár Ignác terve is,²⁹ mely határozottan „turáni” gondolatban fogant választ adott a fenti kérdésre (3. kép). A tervező által írt „magyarázó jelentés” a következőképp szólt: „[...] a történelmi kiállítást különböző koroknak megfelelően egy román, egy gót, egy reneszánsz és egy keleti formájú épületsz csoportba kellene foglalni, annak a törekvésnek az igazolására, hogy a jövő ezredév működését azzal kezdjük meg, hogy egy speciális magyar stílt akarunk alkotni. A Keletre kell törnünk, ha magyar stílt akarunk alkotni. Én kötelességet akarok teljesíteni, amikor ezredéves fennállásunk megünneplése alkalmával ezen eszméhez szerény tehetséggel hozzájárulok.”³⁰

3. kép Alpár Ignác: Történelmi Csarnok pályaterve, 1893. Forrás: *Budapesti Építőmesterek Ipartestülete IV. évkönyv*, 59.

²⁸ *Budapesti Építőmesterek Ipartestülete IV. évkönyv*. Szerk. Bloch Leó–Fridrich F. Géza. Budapest, 1932, 53.

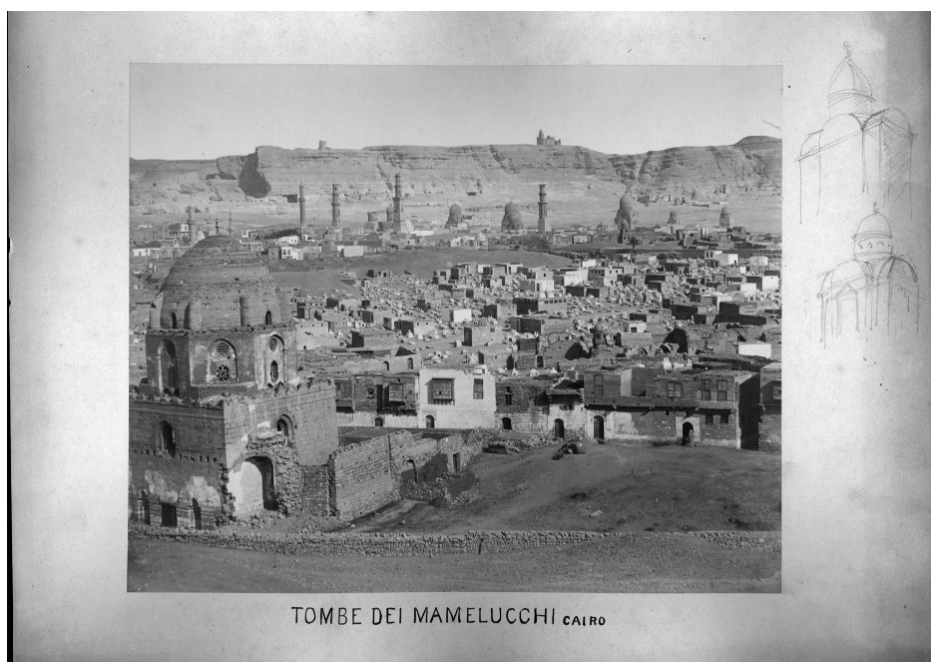
²⁹ A pályaterv végül nem valósult meg. Bár a bizottság az alaprajzi elrendezést az összes pályamű közül a legjobbnak találta (áttekinthető, kiállítási célokra alkalmas), a homlokzatformálást kritikával illette: „E terv homlokzatának festői benyomása nem tagadható. A bizottság mégis úgy véli, hogy e keleti stílus a magyar történelmi kiállítás jellegének nem felel meg.” Uo. A kereskedelmi miniszter a bírálóbizottság javaslatai alapján új programot adott ki 1893. október 15-én, amelyre aztán Schikédanz Albert, Pfaff Ferenc és Alpár Ignác küldött tervet, amely a kiállítási épületsz csoport ma látható formáját eredményezte.

³⁰ *Budapesti Építőmesterek Ipartestülete IV. évkönyv*. 58.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a kizárólag az első fejezetben olvasható műtermek által készült keleti fényképeket tartalmazó album Alpár tulajdonában volt. Miután a fotóalbumokban az említett műtermek képei vegyesen, sok esetben rendszertelenül találhatók, valószínű, hogy az egyes képeket utólag rendszerezték – feltehetően oktatási célból, a készülés színhelye alapján. Úgy tűnik, a Millenniumi Kiállítás Történelmi Csarnokának tervezéséhez az ihletet a fényképgyűjtemény egyik darabja, a kairói Holtak Városát ábrázoló fénykép adta.

Ahol a szálak összefutnak – egy fénykép a kairói Holtak Városából

Az Alpár-hagyatékából származó album „Tombe dei Mamelucchi, Cairo” felirattal ellátott, a kairói Holtak Városát, az ott található számos síremléket, mauzóleumot ábrázoló fotójának keretén két ceruzarajz látható (4. kép).

4. kép Tombe dei Mamelucchi, Cairo. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék rajztára.
Katalógusszám: 800211

Egyiptom területén az idők kezdete óta fontos szerepe van a halotti kultusznak. A túlvilággal való közvetlen és egyedi kapcsolat az iszlám térhódításával sem szűnt meg. Az iszlámban javasolt a holtak emlékeinek látogatása, főként a pénteki napon, az eljövendő utolsó ítéletkor való bűnbocsánat miatt. Míg a pén-

teki imát a férfiak rendszerint dzsámikban végzik, addig különösen a nők esetében jellemző, hogy péntekenként nekropoliszokba látogatnak. Az egyiptomiak az év nyolc kitüntetett napján is meglátogatják őseik sírjait (*ziyāra*).³¹ Bizonyos ünnepek során (*mawlid*) szintén jellemző a sírépületek látogatása.³² Mind szentek, mind uralkodók, mind pedig emírek esetében évezredes hagyománnyal bír a sír fölé emelt mauzóleumok építésze. Éppen ezért nem meglepő, hogy Egyiptom építészeti örökségének jelentős hányada síremlékekből áll.

Kairóban óriási kiterjedésű nekropoliszok alkotnak egy-egy városrészt, amelyet napjainkban rendszerint forgalmas utak szelnek át, így a holtak kerületei az ott élők mindennapi életterének részei, és jellemző, hogy a síremlékeket szegények és hajléktalanok veszik birtokba. Kairóban három jelentős nekropolisz található: a városszövetbe ékelődő Bāb an-Naṣr, a Keleti Nekropolisz és a Déli Nekropolisz. Az utóbbi, melynek neve Qarāfa, a középkor óta jelentős méretű, ma mintegy ötszáz hektáron fekvő terület. Észak felől a Citadella, keletről a Muqattam-hegy, nyugatról lápos terület, délről pedig ipari zóna határolja. A Qarāfa északkeleti területén, a Citadella szomszédságában fekszik a keskeny háromszög alakú terület, amely a halotti város 13. századi síremlékeinek helyszíne, benne mameluk-kori (1250–1517) sírépületekkel. Itt készült a fotó, mely az Alpár-hagyaték részeként a tanszékre került.

A fotó készültekor a nekropolisz területét még a fotón is látható Muqattam sziklái határolták, ma már a zsúfolt Kairó–Helwān autópálya fojtogatja. A terület továbbra is őrzi történeti jellegét, miközben a fotó elkészülte után mintegy száz esztendővel, az 1980-as években, néhány épületen örökségvédelmi munkát végeztek.³³

A terület északnyugati részén magasodik az 1504-ben épült Sūdūn mauzóleuma, mely az 5. képen kiemelve látható.³⁴ A négyzet alaprajzú, egyetlen helységből álló épülettömeg felfelé haladva először nyolcszögge válik, majd a rajta nyugvó, nyílásokkal áttört tambur monumentális kőkupolát tart. Habár a mintegy két méter vastagságú falakkal³⁵ határolt épület masszív, monolitikus tömböt alkot, mégis, a mozgalmas tömegformálás és a lizénákból, sztalaktittal oldott párkányokból és a kupolát borító finom halszálkamotívumból álló épületplasztika, a téglalap alakú, félkörívvel záródó és kör alakú nyílások könnyeddé és nemesen megmunkálttá teszik.

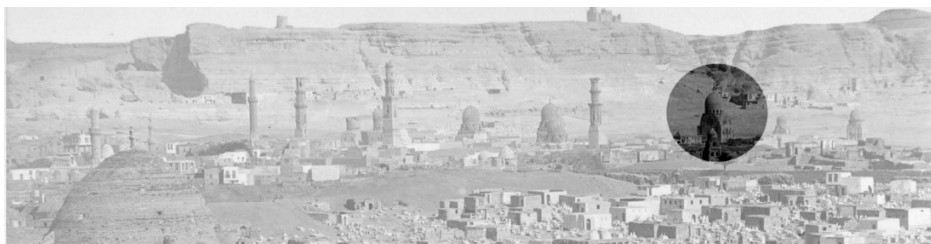
³¹ Galia El Kadi–Alain Bonnamy, *Architecture for the Dead. Cairo's Medieval Necropolis*. Cairo, 2007, 15.

³² Iványi Tamás, Nők a szúfi és a ši'ita iszlám szertartásain. *Keletkutatás* 2017. ősz, 14–15.

³³ El Kadi–Bonnamy, *i. m.*, 101.

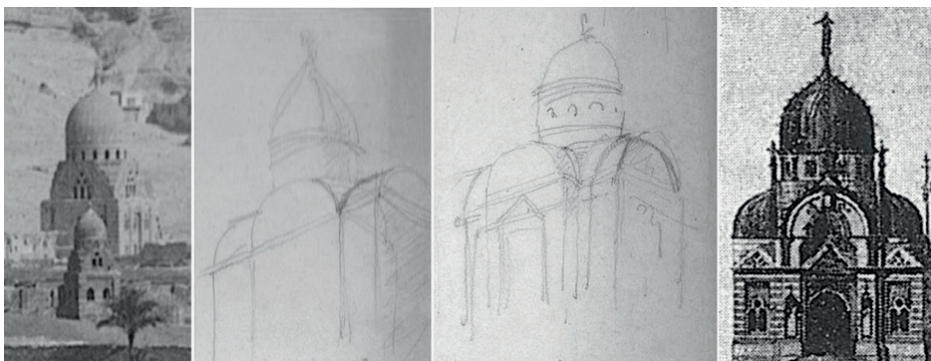
³⁴ Az azonosításhoz nyújtott segítségéért köszönettel tartozunk Nagy Péter Tamásnak.

³⁵ Az épület ma is áll, a jelenlegi állapotáról készített fotót, illetve felmérési rajzot ld. El Kadi–Bonnamy, *i. m.*, 105.

5. kép Sūdūn emír mauzóleuma, 1504. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék rajztára.
Katalógusszám: 800211

A fotó keretén két ceruzarajzot láthatunk. Az első Sūdūn emír síremlékének vázlatja. A másik ennek továbbtervezett, az eredeti építményen nem látható aediculával ellátott változata. A ceruzarajz megegyezik az Alpár Ignác által a Millenniumi Kiállításra készített Történelmi Csarnok pályatervének sarokrizalitjával. A terven tehát a fotón látható síremlék idézete jelenik meg, a terv formálásának fázisai pedig nyomon követhetők a fotó keretén lévő rajzokon (6. kép). További kutatást igényel, hogy mely más, feltehetően szintén hasonló keleti épületből meríthetett még ihletet Alpár. Az említett fénykép azonban egészen biztosan közvetlen formai kapcsolatot dokumentál a középkori mameluk sírbolt és a századforduló „magyar stílusformálás” gondolatával készült terve közt.

6. kép Sūdūn emír mauzóleuma, rajzok a fotó keretén és a Történelmi Csarnok pályaterve. Kapcsolat a fotó és a pályaterv közt. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék rajztára. Katalógusszám: 80021 (az első három ábrázolás); *Budapesti Építőmesterek Ipartestülete IV. évkönyv*, 59. (a negyedik ábrázolás)

Összefoglalás

A 19. század végén az Oszmán Birodalom lassú belső reformjainak következménye a roppant közel-keleti állam területén beindult számos infrastruktúrális fejlesztés volt. Mindezek bemutatására az uralkodóház igénybe vette az új médiumot, a fotográfiát, amely hamar a szultáni propaganda fontos eszközévé vált. Abdülazíz és II. Abdülhamíd szultán fotográfusai a birodalom teljes területén készítettek képeket, amelyek azután a világ számos pontjára eljutottak, így többek között a kollégáival több alkalommal közel-keleti utazásra induló Alpár Ignác tulajdonába is. Alpár érdeklődése a keleti művészet iránt a „turánizmus” ideológiájából ered. A kor számos építészé ugyanis úgy vélte, hogy a magyar nemzeti stílus a keleti formavilág felhasználásával hozható létre. Mindezt a Millenniumi Kiállításra készített pályaterve egyértelműen tükrözi.

A Millenniumi Kiállítás egyik legnagyobb látványosságának a Történeti Épületegyüttes ígérkezett, amelyet a városligeti Nagy-tó szigetén terveztek felépíteni. Az épületek formai kialakítását nyílt tervpályázat útján igyekeztek megtalálni. A magyar történelem emlékeit bemutató épülettől a múlt nagyságához méltó kialakítást vártak el, de az épület stílusát a pályázókra bízták. Ebből a meglehetősen laza kiírásból következett, hogy a beadott pályaművek nagyban eltértek egymástól. Míg például Schikedanz Albert egy, az akadémikus formákra sokat adó, ókeresztény ízű monostor-együttest, Pfaff Ferenc és Tandor Ottó egy-egy Országház-idézetet tervezett, addig Alpár Ignác egy történeti részletekkel feldíszített modern középületet álmódott meg. Ennek a court d’honneurös alaprajzú, két belső udvart is magába foglaló hatalmas épületnek – amelynek felépítését a bírálók, bár egyöntetűen legjobbnak ítélik Alpár munkáját, éppen mérete miatt nem javasolják – a központi csarnokát koronázza a kairói Holtak Városából megidézett kupolás építmény, illetve a két oldalszárny végeit is a sírpítmény visszatérő motívumai díszítik.

A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyv- és rajztárában található keleti albumgyűjtemény mameluk-kori sírokat ábrázoló fotóján vélhetően Alpár rajzai láthatók, amelyeken megfigyelhető a közvetlen formai átvétel és annak továbbtervezése. Így az Alpár Ignác által elképzelt Történelmi Csarnok pályatervének formai mintája a kairói Sūdūn emír síremlékét ábrázoló fotón, a formai átvétel egyes fázisai pedig annak margóján követhetők nyomon.

On the margin of a photograph from Cairo

Gergő Máté KOVÁCS–Péter RABB–János KRÄHLING

In the second half of the 19th century, several territories of the Ottoman Empire were officially recorded on photographs with propaganda intentions of the sultans. The pictures came to different countries and collections. Some of the photographs in question can be found in the collection of drawings of the Department of History of Architecture and Monument Preservation at the Faculty of Architecture of Budapest University of Technology and Economics. They were used for the visualisation of the lectures, and served as source material for morphological studies of historical buildings. The aforementioned photographs had belonged to the collection of Ignác Alpár (1855–1928), a significant architect of Hungarian Historicism. Alpár was deeply interested in Oriental art as a consequence of his belief in the ideology of Turanism. He claimed that Hungarian national artistic style should be developed by using Oriental motifs. One photo in the albums (“Mamluk Tombs of Cairo”) provides convincing evidence of this approach, namely how Hungarian–Oriental relationship was conceived at the turn of the 19th–20th centuries.

MISCELLANEA

Dávid Géza–Gracza Lajos

Szabadi Frank Ignác *Török–magyar indulója* Jules Massenet és Liszt Ferenc feldolgozásában, valamint Hajdar bej *Marche turco–hongroise* című műve*

1876-ban *Török–magyar indulót* komponál „zongorára ... Szabadi F. J. budapesti polgár” és 116. opusát „Törökország politikai nagy reformátora Midhat pasa (1822–1884) ő fenségének hódoló tisztelettel ajánlja”. A darab Rózsavölgyi és társa kiadásában jelenik meg 1877 januárjában, kiadói száma: R & Cie 1124.¹ Ezen a cím és a dedikálás, illetve más szöveges részek franciául is szerepelnek.² A mű harmadik kiadásának (ami a darab kelendőségének bizonyítéka) egy példánya megtalálható a Liszt Ferenc-Archívum, Budapest–Göppingen kottatárában (1. kép).

A szerző a belső címlapon felfedi teljes nevét: „Szabadi Frank Ignác”. Szabadi Frank Ignác (1824–1897) magyar zeneszerző indulója többek között azért tarthat különös érdeklődésre számot, mert az európai zenei élet két kiválósága, Jules Émile Frédéric Massenet (1842–1912) és Liszt Ferenc (1811–1886) is feldolgozta.

Szabadi személye idővel eléggé homályba borult. Így aztán Peter Raabe, a Liszt-kompozíciók jegyzékének egyik összeállítója, tudományos műben kissé szokatlan tónusban így jellemzi őt: „Szabady (unbedeutender ungarischer Komponist)”, azaz jelentéktelen magyar zeneszerző.³ A *Magyar zenei lexikon* ennél többet tud róla, de születési évét hibásan adja meg, elhalálozásának

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.113>

* A cikkben említettekén kívül szíves segítségért köszönetünket fejezzük ki Barnás Andrásnének és Korián Enikőnek (OSZK Zeneműtár), Jean Christophe Geronek (Staatsbibliothek zu Berlin Musikabteilung), Veronika Giglbergernek (Bayerische Nationalbibliothek Musikabteilung), Andrea Harradtnak (Österreichische Nationalbibliothek Musiksammlung), Kovács Nándor Eriknek (ELTE Török Tanszék), Claudia Römernek (Bécsi Egyetem), Tosun Saralnak (Hacettepe Egyetem, Ankara) és Szénási Zsófiának (Magyar Rádió).

¹ A korabeli sajtó már január 27-én hirdette: „Szabadi kiadta »Török-magyar induló«-ját, Midhat pasának ajánlva; a címlapon pirosban-kékben virító honvéd és nizam (oszmán reguláris katona) fognak kezét; ára hatvan krajcár.” Ld. *Fővárosi Lapok* 1877/21, 108 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FovarosLapok_1877_01/?query=%22t%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=108&layout=s).

² Pontosan ekként: „Marche turque-hongroise pour le piano-forté [recte: forte] dédié[e] en l’honneur de Son Altesse Midhat pacha le grand réformateur politique et social de la Turquie le compositeur J. F. Szabadi. Citoyen de Budapest.”

³ Peter Raabe, *Franz Liszt. II. Liszts Schaffen*. Stuttgart–Berlin, 1931, 284.

időpontját nem ismeri, tevékenységét érdemben nem méltatja.⁴ Ürmös Lóránt művelődéstörténésznek köszönhetően viszont ma már előttünk áll a hányatott sorsú komponista élete.⁵

Frank Ignác 1824-ben született Pápán, német eredetű, valószínűleg már csaknem elmagyarosodott család gyermekeként.⁶ Itt végezte középiskolai tanulmányait, majd rövid ideig a Bécsi Egyetemen mérnöki tudományokat hallgatott, s emellett pár hétig az ottani zenei konzervatórium növendéke is volt. Kalandvágyó természete azonban hamarosan kiűzte őt a nagyvilágba. Először Európában, majd Észak-Afrikában utazgatott, és csak a szabadságharc kitörésének hírére tért haza. A fegyverletétel Komáromban érte, ahol tüzérfőhadnagyként szolgált. A győztesek szabad elvonulást biztosítottak a kapitulánsoknak, így Frank Ignác is visszamehetett szülővárosába. Itt apja fogadójában, a Griffben lett vendéglős, ahol lehetősége és ideje is volt muzsikálgatni. Hamarosan felfedezte magában a zeneszerzői tehetséget és ábrándokat, de mint kocsmáros, főleg csárdásokat komponált, amelyek 1855-től nyomtatásban is megjelentek. Elsősorban a két vezető zeneműkiadónál, Teichlingernél és Rózsavölgyinél publikálta az egyre népszerűbb melódiákat, de kiadták őket Bécsben is. Ezzel kapcsolatban gyakran járt fel Pestre, ahol költőkkel, így Liszniai Damó Kálmánnal (1823–1863) és Vahot Imrével (1820–1879), illetve zeneszerzőkkel, köztük Mosonyi Mihállyal (1815–1870) és Ábrányi Kornéllal (1828–1908) ismerkedett meg vagy kötött barátságot.

1861-ben felvette a Szabadi nevet (talán Mosonyi példájára, aki 1859-ben magyarosított Brandról⁷). Ezt először előnévként használta, hamarosan azonban csak „Szabadi Náci”-ként emlegették. Pesti tartózkodásakor maga Mosonyi segítette zenei elképzeléseinek kifejezésében, *Szabad gondolatok* című szerzeményét átdolgozta zongorára, s e formájában közösen a híres Liszt-tanítványnak, Carl Tausignak (1841–1871) ajánlották. 1863-ban felfigyelt a stuttgarti Schiedmayer zongora- és harmóniumgyár által készített húros harmóniumra (magyar neve „hangbalom” volt), amelynek hazai bemutatására vállalkozva országos hangversenykörutat szervezett.

1865-ben barátai támogatásával Pesten telepedett le, ahol Zenekedvelő Társulatot alapított, de megélhetését itt is vendéglősként biztosította. Először a

⁴ Frank Ignác (szabadi). In: *Zenei lexikon*. Szerk. Szabolcsi Bence–Tóth Aladár. Átdolgozott új kiadás. Főszerk. Bartha Dénes. Szerk. Tóth Margit. I. Budapest, 1965, 659.

⁵ Ürmös Lóránt, *Elfelejtett zeneszerzőnk. Szabadi Frank Ignác élete (1824–1897)*. (Jókai füzetek, 46.) Pápa, 2006.

⁶ Hosszú válasza az őt ért szigorú kritikára a kor dagályos és néha nyakatekert kifejezésmódja dacára – amennyiben ő fogalmazta – arra vall, hogy magabiztosan eligazodott nyelvünkben. Vö. Ürmös, *i. m.*, 82–90.

⁷ A névváltoztatás a reformkorban kezdődött, így például Rosenthal Márk (1787/1789 k.–1848) 1824-től lett Rózsavölgyi, Hoffman Ede (1828–1898) pedig az 1848-as szabadságharc hatására Reményi.

**TÖRÖK-
MAGYAR INDULÓ**

*zongorára
Törökország politikai nagy
reformátora*

**MARCHE
TURQUE-HONGROISE**

*pour le piano-forté dédié
en l'honneur de Son
Altesse*

MIDHAT PASA

ő fenségének
hódoló tisztelettel
ajánlja

SZABADI F. J.

a szerző
Budapesti polgár.

MIDHAT PACHA

le grand réformateur
politique et social
de la Turquie
le compositeur

J. F. SZABADI.

Citoyen
de Budapest.

BUDAPEST

116 mü. 3⁴ kiadás Op. 116

A Kiadók sajátja
BUDAPESTEN
Rózsavölgyi és társa.

1. kép Szabadi Frank Ignác, *Török-magyar induló*. Cím lap

belvárosban nyitott borozót, ahol a somlai szőlőskertjéből származó nedűt árulta.⁸ 1866-ban bérbe vette a nagyhírű Komlókert vendéglőt,⁹ ahová a vendégek egyebek mellett a házigazda által ápolt magyar zene kedvéért jártak.

A Komlókertet 1874-ig bérelte Szabadi, majd a Múzeum körúton nyitott kávéházat, Grand Café Delicatesse néven. A kor közhangulatára jellemző, hogy ebben török helységet is berendezett, ahol vízipipát is lehetett szívni.¹⁰

Szabadi jobb muzsikus lehetett, mint üzletember, mert vállalkozása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A kávéház hamarosan bezárt. Ő maga szinte szem elől vész. Úgy tűnik, egy időben Szarvasgedére vonult vissza. Erre enged következtetni 1888. március 21-én kelt végrendelete. Ebben úgy nyilatkozik, hogy „Bekövetkezendő halálom esetére összes, bármi néven nevezendő ingó és ingatlan vagyonom fele részére nézve örökösnek nevezem Kádár Erzsébet asszonyt, magánzót, szintén Szarvas-Gedei lakost, teljes tulajdoni joggal.” Vagyona többi részét a törvényes rend szerint kívánta szétesztani leszármazottai között.¹¹ A rejtélyes hölgy kilétére nem sikerült fényt deríteni, de valami miatt kiesett Szabadi kegyeiből, mert 1891. november 20-án egy másik közjegyző, de ugyanazon ügyvéd tanú előtt visszavonta korábbi végakarátát.¹² Ekkor mint zeneszerzőt és besnyői polgárt említik (míg három évvel korábban „földbirtokos”-ként szerepelt) – mindkét megjegyzés fontos számunkra. Előbbi azért, mert így nem lehet kétség afelől, hogy róla van szó az okiratokban, utóbbi pedig igazolja azokat a híreket, hogy idős korában Istennek akarta szentelni életét, s bevonult a máriabesnyői kapucinus kolostorba. Valószínűleg laikus testvérként tette ezt, mert Ürmös szerint neve nem szerepel a Historia Domusban.¹³ Szabadit 1897-ben érte utol a halál.

Szabadiéhoz hasonlóan az ajánlás címzettjének, Ahmed Sefik Midhat pasának az élete is meglehetősen hányatott volt. Ő 1822 októberében–novemberében született Isztambulban. Apja kistisztviselő volt, aki később vidéki kádi-helyettesi

⁸ „Somlai csárdás”-a, amely 1855-ben jelent meg Teichlinger kiadásában, ottani emlékeit idézi fel.

⁹ Addigra, persze, már „Komlókerti csárdás”-t is szerzett, amelyet Rózsavölgyi tett közzé 1858-ban.

¹⁰ Ürmös, *i. m.*, 106–107.

¹¹ Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - VII.200.a - 1888 - 1189, Ökröss Bálint közjegyző iratai: <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Kozjegyzoi/224209/view/?pg=0&bbox=414%2C3588%2C2899%2C-2260>.

¹² Az indoklás így szól: „Időközben viszonyaim változtak, én Szabadi Frank Ignác minden haragtól vagy szenvedélytől menten, érett megfontolással s minden befolyásolás vagy kényszerítés nélkül ... [korábbi] végrendeletemet úgy általánosságban, mint egyes intézkedéseiben visszavonom, hatálytalannak nyilvánítom. ... Ezen most visszavont végrendelet alapján tehát hagyatéki vagyonomból soha senki részt magának nem követelhet.” Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - VII.201 - 1891 - 1079, Zarka Dénes közjegyző iratai: <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Kozjegyzoi/278826/view/?pg=1&bbox=405%2C-1905%2C3920%2C-26>.

¹³ Ürmös, *i. m.*, 120.

posztokat is betöltött; szolgálati helyeire családjával együtt ment. Ahmed Sefik jó képességű gyermek lehetett, hiszen már 12 évesen felvették a díván-írnokok testületébe (itt kapta a Midhat 'dicséret(es)' jelzõt, amely nevének részévé vált). Párhuzamosan tanult és dolgozott, részben a fővárosban, de nagyobb tartományi központokban is. Fiatalon kényes vizsgálatok lefolytatásával, elmaradt adók beszedésével és a krími háború (1853–1856) utáni bizalmas tárgyalások jegyzőkönyveinek vezetésével bízták meg. Később az anatóliai jogi ügyek felső tanácsának lett második írnoka, s ekkor kezdte foglalkoztatni a közigazgatási reformok kérdése. Már ez idő tájt szerzett ellenségeket és barátokat egyaránt. Az 1855-ös burszai földrengés után a segélyek szétosztásában sürgölődött, ám egy évvel később már államellenes tevékenységgel vádolták, de felmentették. 1861-ben az egyik legproblémásabb vilájetbe, a nisibe nevezték ki vezíri címmel, ahol rendet teremtett, utakat és hidakat építtetett. Hamarosan Prizrent is az ő irányítása alá helyezték. Három év sikeres munka után a fővárosban dolgozta ki a birodalom új közigazgatási rendszerét, amelyet 1864-ben vezettek be.¹⁴ Az elképzeléseket a gyakorlatban Midhat irányításával az úgynevezett Dunai tartományban (Tuna vilájeti) próbálták ki, amely főleg bulgár területekből lett összerakva.¹⁵ A kormányzó a közlekedésre ezúttal is nagy hangsúlyt fektetett, de a mezőgazdaság fejlesztésével is törődött, török és bulgár nyelvű helyi újságot adott ki. A jó eredmények nyomán az új formát másutt is alkalmazták. A bürokráciában 1868-ban jutott a legmagasabbra, amikor az újonnan létrehozott Súra-i Devlet (Államtanács) élére került. Ezen intézmény feladata javaslatok kidolgozása és megvitatása volt. Rövid elnöksége során Midhat pasa számos előterjesztést bocsátott útjára, de minthogy összeakadt bajsza a nagyvezírrrel, 11 hónappal később Bagdadba tették válinak. Itt érte őt az oszmán reformkor, a tanzimát második szakaszának kezdete 1871-ben.¹⁶ Valószínűleg ennek híre, illetve az, hogy reformellenes nagyvezírt neveztek ki, míg mások benne látták a reményteljes alternatívát, ösztönözte arra, hogy lemondjon bagdadi állásáról, és Isztambulba menjen. A szultán első embere megpróbálta őt újra vidékre küldeni, de rosszul sült el a terve, mert 1872. július 31-én pont Midhat került az ő helyére. De ellenfelei áskálódása és az udvarral megromló viszonya miatt két és fél hónappal később, november 19-én leváltották. Különböző feladatokat (miniszteri vagy újabb kormányzói posztot) ezután is kapott, de mind rövid életűnek bizonyult. Ekkoriban érlelődött meg benne a meggyőződés, hogy szükség van az alkotmányos monarchia létrehozására. Egyre világosabbá vált, hogy ennek fő

¹⁴ A „Vilájet nizámnámeszi” elnevezésű törvényt ld. *1864 Vilayet Nizamnamesi*. (TODAİE, yayın numarası 387.) Ed. Erkan Tural–Selim Çapar. Ankara, 2015, 374–383.

¹⁵ Az itteni nizámnáme szövegét, amely jelentős mértékben fedésben van a központival, ld. *1864 Vilayet Nizamnamesi*, 384–393.

¹⁶ Az 1839-ben indult folyamatra magyarul ld. İlber Ortaylı, *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Ford. Tasnádi Edit. Budapest, 2004, 77–248. Ld. még *150. yılinda Tanzimat*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII/142.) Ankara, 1992.

akadálya az uralkodó személye. Abdülazíz szultánt (1861–1876) palotaforradalommal eltávolították ugyan, de mivel a helyére tett súlyos idegbajban szenvedő V. Murád nem bizonyult alkalmasnak a kormányzásra, három hónap elteltével őt is leváltották. Ekkor ültették trónra II. Abdülhamidot, aki megígérte, hogy elfogadja az alaptörvényt és a parlamentáris szisztémát. 1876. december 23-án kiáltották ki az első alkotmányos monarchiát az Oszmán Birodalomban. Négy nappal ezt megelőzően, az átalakulásellenes előd leváltása nyomán Midhat újra nagyvezír lett. Mivel azonban nem egészen úgy alakultak a körülmények, ahogy elképzelte, s a makacs pasa nem engedett elveiből, sőt megengedhetetlen hangnemben tárgyalt az uralkodóval, 1877. február 5-én újra búcsút kellett mondania magas állásának, sőt ezúttal száműzték is az országból. Hazánkban feltehetőleg Midhatnak az új államforma kialakítása körüli bábáskodását értékelhették nagyra, s ez tükröződik Szabadi ajánlásában. A jeles politikus további pályája témánkon kívül esik, de arra kitérhetünk, hogy 1881-ben halálra ítélték, majd a szaúd-arábiai Taif városában jelöltek ki neki tartózkodási helyet. Itt halt meg három évvel később – valószínűleg a már-már betegesen aggodalmaskodó uralkodó fojtatta meg.¹⁷

A magyar közvélemény ez idő tájt egyértelműen a törökökkel szimpatizált. Ennek egyik oka a szabadságharc leverésében a cári hadak által játszott tevékeny szerep miatti nem csekély orosz-ellenesség volt; seregeik hosszabb ideje szemben álltak a szultanátus erőivel. Másfelől Kossuth és több ezer honvéd (akik közül később számosan bekapcsolódtak az 1853–1855 között zajló krími háborúba) befogadása is sok hívet szerzett az oszmánoknak.¹⁸ Emellett az ekkor zajló östörténeti vitákban nem kevesen hittek a magyar–török rokonságban, s ez tovább növelte az immár „testvérnép” iránti pozitív hozzáállást. Ezért amikor 1876. július 2-án Szerbia és Montenegró hadat üzent a szultanátusnak, erkölcsileg sokan a megtámadottak mellé álltak.

A baráti érzületeket később csak fokozta, hogy 1877 áprilisában a magyarok rokonszenvét megnyerendő II. Abdülhamíd (1876–1909) a 16. században hazánkban zsákmányolt, addig a Topkapi Szerájban (ma Topkapı Sarayı Müzesi) tárolt kódexeket, köztük korvinákat származtatott vissza Magyarországra. A hazánkba érkezett isztambuli baráti küldöttség ma már minden képeletet felülmúló, eufórikus fogadtatásban részesült, amibe nagyban belejátszott az oszmánok és az oroszok között ismét elmérgesedett viszony, amely háború kirobbanásával fenygetett. A látogatás részleteiről Erődi Béla turkológus szá-

¹⁷ Az életrajzi vázlatához az alábbi írásokat használtuk: Gökhan Çetinsaya–Şit Tufan Buzpınar, Midhat paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30. İstanbul, 2005, 7–11; Yalçın Murgul, *Tanzimat Reforms Reconsidered. The Case Study of Tuna Province (1856–1868)*. Doktori disszertáció. Ankara, 2016.

¹⁸ Róluk ld. Csorba György, Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. *Had-történelmi Közlemények* 112 (1999) 352–398.

molt be.¹⁹ Ugyanakkor a tőlünk hazatérő delegáció újságíró tagja, Tevfik bej is megosztotta élményeit honfitársaival, hasonló tónusban.²⁰

Amikor 1877 júliusában megkezdődtek a harcok,²¹ az orosz és a román csapatok Plevnénél (ma Pleven, Bulgáriában) vívtak meg az oszmán haderővel. Július és szeptember közepe között a védekezők négy nagy ütközetben súlyos veszteségeket okoztak az ellenséges túlerőnek. Az orosz csapatok egyik balti német származású vezénylő tábornoka, Eduard Ivanovics Totleben (1818–1884) ekkor taktikát változtatott, körülfárta a török védőket, akik november végén megadták magukat. A generális, aki sikeréért grófi címet kapott, ekként kommentálta a kapitulációt: „Nem én győztem le az oszmánokat, hanem az éhség.”²²

Ismeretes, hogy Arany János költeményben dicsőítette a plevnei török hősokeket. Szimpátiáját így fejezte ki:

„»Csak diadalra! ... csak tovább...!«

...

S e diadal-nap életemnek

Megaranyozza alkonyát.”²³

Fennállása idején Szabadi kávézója az egyetemisták és a fiatalok egyik kedvelt találkozóhelye volt. Itt (és a Komlókertben) született meg a fáklyásmenet gondolata, amellyel a fentebb említett szerbiai összecsapások elesetteire és harcképtelenné vált katonáira akartak emlékezni. A lelkes ifjak „hatvanas bizottság”-ot alakítottak. Küldötteik kétszer is eljutottak Tisza Kálmán (1830–1902) miniszterelnökhöz, de végül keserűen kellett tudomásul venniük, hogy együttérzési akciójukat betiltották. Ugyancsak a Café Delicatessenél indult útnak 1877 elején az a 13 fős delegáció, amelyik Abdülkerim (1807–1883) szerdárnak díszkardot vitt Isztambulba.²⁴ Ilyen forrongó eseménysor és

¹⁹ Erre ld. Erődi Béla, *Csak jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve. Çok yaşa! Türk heyetinin ziyaretini eden hatıra kitabı*. Budapest, 2001³.

²⁰ Mehmed Tevfik, *Nisân-i ittihad. Jadigar-i Madzsarisztân aszr-i Abdülhamid hân*. Isztambul, 1294/1877. Átirásban közölve: „Çaylak” Mehmet Tevfik, *Yadigar-ı Macaristan asr-ı Abdülhamid han*. Haz. İsmail Tosun Saral–Fahri Sezer–Emre Saral. (Türk–Macar Dostluk Derneği yayınları, 7.) Ankara, 2009.

²¹ A két évre eső összecsapásokról ld. *The Ottoman–Russian War of 1877–78*. Ed. by Ömer Turan. Ankara, 2007; *War and Diplomacy. The Russo–Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*. Ed. by M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett. Salt Lake City, 2011.

²² E híressé vált kijelentés egyik korai említésére ld. *Neue Freie Presse* 31. December 1877. No. 4794, 2 (<https://books.google.hu/books?id=8egUOspn2OoC&pg=RA33PA10&dq=%22sondern+der+hunger%22+totleben&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewiQ-82xrMXdAhXPzaQKHZ6dDPsQ6AE-IJjAA#v=onepage&q=%22sondern%20der%20hunger%22%20totleben&f=false>).

²³ Arany János, *Kapcsos könyv*. Budapest, 1982, 31.

²⁴ Ennek előzményeiről, az előkészületekről és magáról az útról két beszámoló született. Megbízhatóbb, bár túlzásoktól nem mentes a delegáció vezetőjének leírása: Lukács Gyula, *A török nemzet vendégei. A magyarországi török rokonszenvi tüntetések s a konstantinápolyi út története*. Budapest, 1877. Ezzel szemben a másik anekdotikusabb, ami nem véletlen, mert szerzője később

szenvedélyes légkör ihlethette Szabadit, hogy megírja *Török–magyar indulóját*, amelyet 1876. december 14-én mutatott be az összecsapásokban megsebesült törökök javára adott hangversenyen.²⁵ A darabot Rózsavölgyin kívül – kisebb eltérésekkel – az *Apollo* „zeneműfolyóirat” is megjelentette.²⁶ Előbbi kiadónál az induló négy, utóbbinál három oldalt tesz ki, és 123 ütemből áll. A kotta fölélírt mottó, „Harczra fiuk”, a baráti nép fiainak szól, s vele – vendégeivel együtt – a zeneszerző is egyértelműen a törökök mellett tette le a voksát. A bevezetés után a pár ütemes „szofták dalát”,²⁷ a valamivel hosszabb „jogász dal”²⁸ követi, majd váratlan fordulattal a kurta „angyalok kara”, végül „Gábrriel riadója” kap helyet, amely utóbbi előadási utasítása – az *Apolló*-ban lévő változatban – így szól: „martellato con tutta la forza stringendo”, azaz maximális hangerővel, gyorsítva.

A szerzőnkkel foglalkozó eddigi tanulmányok, szócikkek és hosszabb-rövidebb megjegyzések nem tudtak arról, hogy a *Magyar–török indulónak* van párhuzamos török darabja is. Az egyik isztambuli árverésen bukkant fel a címlapja a *Marche turco-hongroise* elnevezésű kottának (2. kép),²⁹ amelyen a két-, sőt háromnyelvűség ezúttal is érvényesül. Felül „Vive la Hongrie” és „Jasaszun Madzsarisztán” (Éljen Magyarország!), középen balra és jobbra a már említett francia cím s kicsit megváltoztatva a „Türk ve Madzsar ittihad marsi” (Török–magyar szövetségi induló) olvasható, majd a szerző „Haïdar-bey” (1846–1904)³⁰ neve, aki a szultáni zenekar³¹ „parancsnoka”/karmestere (*commandant de la Musique impériale*). A dátum 1876, illetve hidzsra szerint 1293-ként van megadva. Középre magyarul (!) a „HATVANAS BIZOTTSÁG BUDAPEST 1876” emblémát tették. Kérdés lenne mármost, hogy melyik mű született előbb, ám ezt nemigen lehet eldönteni. Az biztos, hogy a magyar küldöttség 1877 elején hazatérőben magával hozta a Hajdar-kottát. Ezt írja erről a *Vasárnapi Újság* február 11-i száma:³² „A magyar ifjúság tiszteletére Haidar bey

főleg ebben a műfajban alkotott: Tóth Béla, *Konstantinápolyi emlékek*. Budapest, 1877.

²⁵ Ürmös, *i. m.*, 110.

²⁶ VI. kötet (1877) 33–35. Ld. Ürmös, *i. m.*, 111–113.

²⁷ Az utalás nem egyértelmű. Vonatkozhat a magukat szoftának nevező magyar egyetemisták társaságára (Ürmös, *i. m.*, 110.), de a török imám-növendékekre és a (vallási) jog tanulóira is (Erődi, *i. m.*, 48.).

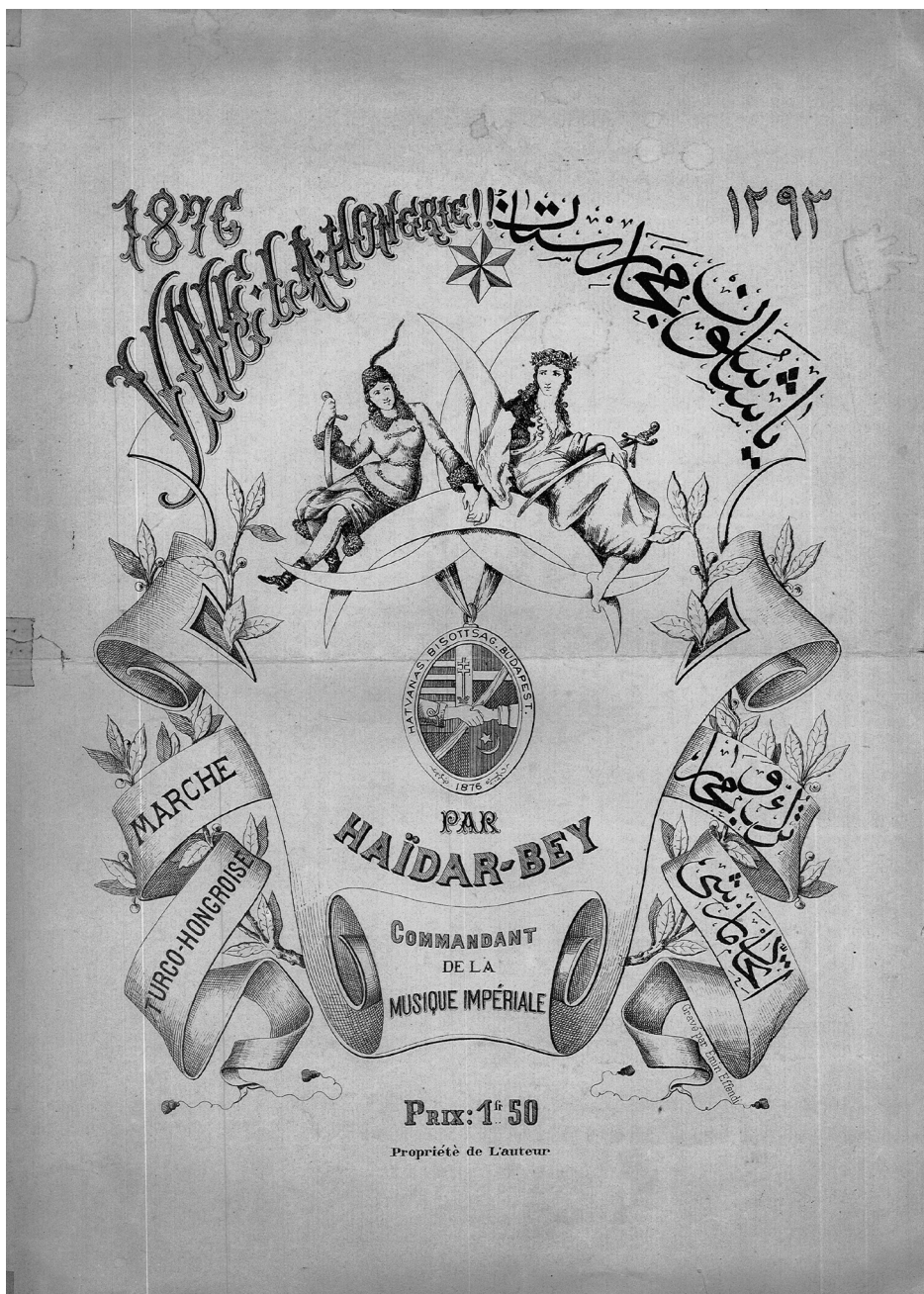
²⁸ Ezzel talán a magyar szimpatizánsokra gondolt.

²⁹ A kikiáltásra szánt tételre Fodor Gábor hívta fel a figyelmet, amit köszönök neki (DG). Ld. <https://www.istanbulmuzayede.com/muzayede/1378/50-muzayede-efemera/sayfa/7> (Lot No: 333), illetve <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/447475/turk-macaristan-mar>.

³⁰ Kemáni Hajdar bejre, aki egyébként operett és dalíróként ismert, röviden ld. Bülent Aksoy, *Tanzimat'tan cumhuriyet'e musiki ve batılılaşma. Tanzimat'tan cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. V. İstanbul, 1986, 1222.

³¹ Oszmán neve Muzika-i Hümayün. Vö. Nuri Özcan, *Muzika-i Hümayun*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31. İstanbul, 2006, 422–423.

³² *Vasárnapi Újság* 24 (1877/6) 93 (<http://www.epa.hu/00000/00030/01197/pdf/01197.pdf>).

2. kép Hajdar bej, *Marche turco-hongroise*. Címlap

a császári zenekar karmestere: »Vive la Hongrie« című török–magyar indulót szerzett. A zenemű aranyzott címlapján a hatvanas bizottság jelvénye és egy magyar ifjú van ábrázolva, a mint Törökországot jelképező nővel kezét fog.” A leírás hibátlan, egybevág illusztrációnkkal.³³ Mint említettük, Szabadi 1876 decemberében mutatta be saját alkotását, s januárra nyomtatta ki. A másik oldalon már 1876-ban eljutottak a kottaváltozatig, de ez nem perdöntő bizonyíték a megírás időpontja szempontjából. Elképzelhető, hogy a két komponista valami módon (talán táviratilag) összebeszélt, s szinte egyszerre fogtak munkához. Mindenesetre a kölcsönösség, az azonos címadás semmi esetre sem lehet véletlen, ami még érdekesebbé teszi az egész históriát, egyben ékes bizonyága a két nép értelmiségi rétegeit ekkor összekötő testvéries szálaknak.

A Budapestre érkezett partitúra a köz számára sajnos elveszett, meglehet, valakinek a hagyatékába került, s ezért nem tudni, mi lett vele. A nagy európai közgyűjteményekben nincs nyoma, pedig kérésünkre többen is kutattak utána, Budapesten kívül Bécsben, Berlinben és Münchenben, átvizsgálva az összes szóba jövő adatbázist. Végül Uğur Yeğin lekötelező szívességéből, amelyért itt szeretnénk kifejezni hálánkat, hozzáfértünk a saját kollekciójában őrzött teljes kottához. Ennek ismeretében elmondhatjuk, hogy Hajdar bej rövidebb kompozícióval állt elő, azaz az övé – az ismétlésekkel együtt – 100 ütemből áll. Amint hallás után könnyen megállapítható, zeneileg semmi köze nincs a magyar földön született indulóhoz. Rövid bemutatását Dávid Eszter zongoraművésznek köszönhetjük: „A *Török–magyar induló* romantikus stílusban megfogalmazott, triós formájú zongoradarab. A mű négy ütem előjátékkal indul, amely az e-moll alaphangnemet erősíti meg. A főrész első tagja nyolc ütemes periódus, amely egy törökös, stilizált dallam földolgozása, egyszerű, funkciós kísérettel e-mollban. A második tag első periódusa C-dúrban íródott, karaktere inkább magyaros, és határozottabb, ritmikusabb az előzménynél. A második periódust négy ütemes átvezető rész előzi meg, amellyel a szerző visszamodulál e-mollba. A fő részt záró periódus az előzőhöz hasonlóan inkább katonainduló hangvételű.

A trió első tagja nyolcadmozgással kísért 16 ütemes periódus G-dúrban. A dallamban pontozott ritmusok és kromatika jelenik meg. Érdekes módon a szerző nem kéri ennek a résznek az ismétlését, ahogy ez szabályos lenne. A trió középső periódusa g-mollban íródott (*maggiore–minore*), és dominánsan zárul. A trió elejének visszatérése variált formában jelenik meg, akkordokkal, oktávokkal dúsítva azt, s így diadalmasszá alakítva a trió elejének nyugodt karakterét. A főrész változatlan formában tér vissza. Hajdar bej műve zeneelméleti, zeneszerzési ismeretekkel rendelkező komponista darabja, s megfelel kora zenei elvárásainak. Kifejezőeszközei sokszínűek, a kor zenei köznyelvébe illő

³³ Némiképpen meglepő, hogy Lukács Gyula fentebb említett könyvében egy szó sem esik erről. Így csak kérdésként fogalmazható meg, hogy miként és kiken keresztül jutott el a jelvény meglepően gyorsan az isztambuli nyomdába.

elemek.” Mindazonáltal nem mondható különösebben invenciózusnak vagy remeklésnek, de egy indulótól nem is ezt várjuk.

Ami a Szabadi-mű utóéletét illeti, elmondhatjuk, hogy amikor Budapesten elültek a török küldöttség látogatása által keltett rokonszenyv hullámok, újabb esemény ráta meg az ország közvéleményét. 1879. március 12-ének éjszakáján árvíz sújtotta Szegedet. A futótűzként terjedő sajtójelentések hatalmas együttérzést váltottak ki egész Európában. Elsőként a magyar művészek reagáltak. Liszt éppen Kolozsvárott tartózkodott, ahová március 9-én érkezett tanítványával, Zichy Géza (1849–1924) gróffal. Amikor Apponyi Albert (1846–1933) táviratából értesült a szegedi tragédiáról, azonnal elhatározta, hogy hangversenyekkel segíti az árvízkárosultakat.³⁴ A március 24-i koncert után büszkén írhatta Marie d’Agoult-nak (1805–1876): „Több, mint 6000 Forint a nettó bevétel.”³⁵ Május végén–június elején francia írók és muzsikuskok szerveztek megemlékezéseket és adtak jótékonyági esteket Párizsban az ártól szenvedők javára. Az egyik ilyennek a műsorán szerepelt Szabadi Frank *Török–magyar indulója*, Massenet kilencperces,³⁶ Liszt abbénak ajánlott, nagyzenekari átiratában, *Marche Héroïque de Szabadi* (Szabadi hősi indulója) címmel.³⁷ A nevezett zeneszerző az eredeti darabot az 1878-as párizsi világiállításán hallhatta, amikor cigányzenészek szólaltatták meg Franciaországban először.³⁸ Másodszor pedig akkor nyílt erre módja, midőn 1879 elején *Le roi de Lahore* (Lahore királya) című operájának bemutatójára Budapestre jött, s ellátogatott Szabadi Frank vendéglőjébe.³⁹ Bizonyára megfogta a képzeletét, s ezért hangszerelte meg⁴⁰

³⁴ Legány Dezső, *Ferenc Liszt and His Country, 1874–1886*. Budapest, 1992, 112–115.

³⁵ *Franz Liszt's Briefe*. VII. Hrsg. von La Mara. Leipzig, 1902, 247.

³⁶ <http://www.musicsalesclassical.com/composer/work/1009/51151#>.

³⁷ A mű autográfján az utólag odaírt *Marche Héroïque* kék ceruzával szerepel, alatta pedig a *Marche de Szabadiból* az első szó ki lett húzva. Alatta zárójelben „Souvenir Pesth. Janvier 1879” áll, tehát a mű első változata ekkor születhetett. Lejjebb azt olvassuk, hogy a partitúra 1879. március 17. és április 13. (ahogy az utolsó oldalon szerepel: húsvét vasárnapja délután 5 óra) között készült, azaz a természeti katasztrófa után öt nappal kezdett hozzá a komponista. Gondosan azt is följegyezte, hogy 1879. június 7-én, szombaton mutatták be, saját vezényletével az Operában, ha igaz, 170 közreműködővel, a szegediek javára. Az ajánlás a lap legutolsó olvasható. Ld. http://www.europeana.eu/portal/hu/record/9200365/BibliographicResource_3000094685422.html.

³⁸ Csekey István (1889–1963) egyetemi tanár tudtával Berkes Lajos együttese adta elő. Vö. *Délmagyarország*, 1936. november 21., 7; Uő, Liszt Ferenc Szegedért. *Napkelet* 1937/10, 673–682 (http://epa.oszk.hu/02000/02076/00328/pdf/EPA02076_napkelet_1937_10_673-682.pdf).

³⁹ Hamburger Klára, Liszt Ferenc: Revive Szégedin! In: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 1977, 308.

⁴⁰ A zenekarban 2 pikoló, 2 fuvola, 2 oboa, 2 klarinét, 8 szaxofon, 4 fagott, 4 kürt, 4 trombita, 4 harsona, szaxtuba, kontrabasszus szaxofon, 2 üstdob, 9 ütőhangszer (2 harangjáték, triangulum, 4 pergődob, cintányér, gong, nagydob), 4 hárfa kapott helyet és természetesen húros hangszerek ([https://imslp.org/wiki/Marche_h%C3%A9ro%C3%AFque_de_Szabadi_\(Massenet,_Jules\)](https://imslp.org/wiki/Marche_h%C3%A9ro%C3%AFque_de_Szabadi_(Massenet,_Jules))). A korabeli magyar sajtó tudott egy hatalmas rézmonstrumról, „melynek a nyílásába egy 4–5 éves gyerek besétálhatott volna. Ezt a hangszert a zeneszerző erre az alkalomra készítette, és mivel neve még nem volt, elnevezték Massenetophone-nak.” Ld. Ürmös, *i. m.*, 118. (A szóban forgó

pont ezt a darabot az említett nemes céllal rendezett hangversenyre. Ezt a verziót a koncert rendezője postán küldte el Lisztnek, és pár nap múlva már vissza is kapta annak zongoraátíratát, amelynek a *Revive Szégedin! Marche hongroise d[e] Szabady* (Szüless újja, Szeged! Szabady magyar indulója) címet adta a nagy magyar mester.⁴¹ Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar–török barátságot erősíteni kívánó mű egyfelől a francia–magyar rokonszenv kifejezésének eszközévé lett, Liszt kezében pedig nemzeti jelleget öltött. Másként fogalmazva: bár nemes célokra használták az alapanyagot, lényegében változtatták meg az eredeti szándékot. Ennek keretében a programzenei címek (a szofták dala és a többiek) mindkét átdolgozónál eltűntek.

Művelődéstörténeti érdekesség, hogy Jacques Normand (1848–1931), az egyik párizsi jótékonyági előadást támogató költő is a török birodalmat asszociálja az alkalomra írt *Aux inondés de Szegedin* (A szegedi árvízkárosultakhoz) című terjedelmes költeményében, amelyet elszavaltak a május 21-én a Trocadérónál rendezett műsor keretében.⁴² Ebben így emlékezik Szeged népének a múltjára:

„Lerázta a barbár igát.
Nem tűrte a félholdat Szeged ormán,
Küzdött, mint hősi oroszlán,
S legyőzte Ozmán táborát.”⁴³
(*Elkes István fordítása*)⁴⁴

(Zárójelben megjegyezhetjük, hogy Liszt Ferenc török érdeklődése ennél korábbi időkre nyúlik vissza. A 19. századi Európa értelmiségének jelentős része, így a fiatal Liszt is, a Kelet, az Orient bűvkörében élt. A figyelem Napóleon egyiptomi „expedíciója” (1798–1801) nyomán ébredt fel, és különösen Fran-

instrumentumra nem sikerült további adatokat találni. Meglehet, a szaxtubára gondolt a cikk túlzsokra hajlamos sajtómunkása.)

⁴¹ Jegyzékszáma R 260 (S 572). Kerek Ferenc előadásában meghallgatható: <https://www.youtube.com/watch?v=b0yMTe2tde8>. – Egy részlete Leslie Howard egyik lemezéből (CDA66984) is hozzáférhető: https://www.hyperion-records.co.uk/dw.asp?dc=W4050_GBAJY9598414.

⁴² Vö. Palásti László, Adatok Szeged francia nyelvű bibliográfiájához. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, 1972. 1. rész. Szerk. Benkő László. Szeged, 1972, 101/37. jegyzet.

⁴³ *Francia tükrök*. Szerk. Bajomi Lázár Endre. Budapest, 1987, 416. A fordításban a cím: A szegediekhez.

⁴⁴ Vö. Palásti, *i. m.*, 99. – A közhelyekkel tűzdelt (puszta, csikó, csárdás), de azért Árpádot és Toldit is megemlítő poéma eredetijét ld. <https://archive.org/details/paraventsetrt00normuoift/page/97–110>. Az idézet, ha jól azonosítjuk, a 103. oldalon (= 111. felvétel) található: „En brave fille magyare/Elle a résolut lutté/contre l’Ottoman rédouté/et sécoué son joug barbare.../En brave fille magyare/Elle a résolut lutté.” A fordítás ehhez képest elég szabad, bár nem zárható ki, hogy „fille” helyett a kétségtől logikusabbnak tűnő „ville” állhatott abban a verzióban, amelyet az átültető használt.

ciaországban virágzott. Liszt több mint egy évtizeden át tervezte közel-keleti utazását, amely végül 1847-ben valósult meg.⁴⁵ Ekkor öt hétig tartózkodott az Oszmán Birodalomban, amelynek során elkészítette és Abdülmedzsíd szultánnak ajánlotta a török udvar főmuzsikusa, Giuseppe Donizetti (1788–1856) egyik indulójának zongoraátíratát.⁴⁶ Valószínűleg az út előkészületei során dolgozta fel 1846–1847-ben Beethoven *Török indulóját (Marcia alla Turca)*, amely téma közel húsz éven át foglalkoztatta, mert ezalatt négy változatot is készített róla.⁴⁷

Weimarban történő letelepedése után Liszt tanítványok sorának tartott – ma úgy mondanánk – mesterkurzusokat. A hetvenes években közük fogadta a tehetséges – német és olasz felmenőkkel rendelkező, részben isztambuli háttérű – Sudda bejt.⁴⁸ Egy másik tanítványa, Anna Rilke, évtizedeket töltött az oszmán fővárosban.⁴⁹ Az idősödő maestro életének utolsó másfél évtizedét megosztotta Budapest, Weimar és Róma között. A magyar fővárosban nagy társadalmi életet élt, és köreiben ott találjuk az akkori török „követet” (akit inkább főkonzulnak tekinthetünk), az alapítványtevő Mehmed Feridún bejt (1847–1903) is.⁵⁰

Visszakanyarodva a *Török–magyar induló* későbbi sorsára, azt tapasztaljuk, hogy nem került le teljesen a különféle események programjáról. Így 1886. január 25-én, jótékonysági esten, „a Széchenyi-téri kiosk termeiben” többek közt Daniel Aubert (1782–1871) *A portici néma* nyitánya társaságában csendült fel.⁵¹ A koncertet ledorongoló kritika éppen Szabadi darabját emelte ki üde színfoltként.⁵² Úgy tűnik, ekkor kisebb zenekar adta elő az indulót, de zongorakísérettel. 1894 áprilisában nem sokkal Kossuth Lajos halála után, zenei műsort szervezve Szatmáron gyűjtöttek a kormányzó szobra javára. Itt jóformán csupa Kossuth-tal kapcsolatos mű és beszéd közé került be Szabadi (a híradásban tévesen Szabados) kompozíciója, ezúttal zongorán megszólaltatva.⁵³ 1898.

⁴⁵ Gracza Lajos–Dávid Géza, „Fényes meteor a Boszporusz felett”. Újabb adalékok Liszt törökországi útjához. *Muzsika* 51 (2008/9) 27–34.

⁴⁶ Franz Liszt–Giuseppe Donizetti, *Grande Paraphrase de la Marche de Donizetti composée pour sa majesté le Sultan Abdul Medjid-Khan*. R 157.

⁴⁷ 1. *Capriccio alla turca*. Zongorára, 1847. R 125; 2. *Fantasie über Motive aus Beethovens „Ruinen von Athen”*. Zongorára és zenekarra, 1848–1852. R 454; 3. *Fantasie über Beethovens „Ruinen von Athen”*. Zongorára, 1865. R 126; 4. *Fantasie über Motive aus Beethovens „Ruinen von Athen”*. Két zongorára, 1865. R 371.

⁴⁸ Alan Walker, *Liszt Ferenc*. III. Budapest, 2003, 238; Evren Kutlay Baydar, *Osmanlı’nın Avrupalı müzisyenleri*. (Kapı yayınları, 204. Araştırma–inceleme, 46.) İstanbul, 2010, 207–224.

⁴⁹ Személyéről ld. *Ő volt Weimar napja. Liszt-olvasókönyv kezdőknek és haladóknak*. Válogatta stb. Gracza Lajos. Budapest, 2008, 159–179.

⁵⁰ Legány, i. m., 187.

⁵¹ *Budapesti Hírlap* 1886/24, 3 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirlap_1886_01/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=278&layout=s).

⁵² *Zenelap* 1 (1886/4) 34–35 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Zeneilapok_Zenelap_1886/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22).

⁵³ *Budapesti Hírlap* 1894/114, 10 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirlap_1894_04/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=395&layout=s).

július 12-én a Magyar Színház kávéházba hirdettek muzsikát, amelyre három férfi vezényletével „nyolcz kisasszonyból összeállított szalon-zenekar” készült fel. Bár a műsoron jeles operarészletek is helyet kaptak, bizonyára átdolgozásban, igénytelenebb darab is jócskán akadt, azaz a nívó nem lehetett magas. Tehát ezúttal – és nem először – elég vegyes társaságba került a *Török–magyar induló*, de ez ellen alkotója valószínűleg nem tiltakozott volna.⁵⁴ Ebből a csokorból utolsó példaként 1900-ból idézhetünk még egyet, amikor ókori zsidó daljátékba oltva tűnik fel „a Szabadi féle török–magyar induló..., a mely oly annyira lelkesített bennünket épp a most elhunyt Ozmán basa⁵⁵ dicsőségének napjaiban.”⁵⁶

Még egy pillanatig a 19. századnál maradva, figyelemre méltónak mondhatjuk, hogy 1879-ben egy nem túl színvonalas, folytatásos „elbeszélésben” is felbukkan Szabadi műve.⁵⁷ Jellemző, hogy a novella írója nem tartotta szükségesnek a komponista megnevezését, annyira természetesnek vélte, hogy az olvasó a cím alapján tudni fogja, kiről van szó.

Jó 20 éves szünet után kerülnek elő újabb adatok a darabbal kapcsolatban. Ekkori feltűnése nem akármilyen alkalomból történt: 1926. augusztus 15-én a *Budai Napló* az utolsó budai pasa, Abdurrahman jelképes síremléke szeptember 2-i felavatásának előkészületeiről számolt be ekként: „Az emlék turbános sírkő lesz, mintegy beleszurva egy kis halomba, melyet ősi keleti szokás szerint kődarabok fognak borítani. ... A kődarabok, melyek piros török székfűk között fognak feküdni, a régi pesti, budai, érdi és egri török omladékokból fognak kikerülni. Az emlékmű sarkán három kőmozsárgolyó fog csak emlékeztetni a régi harcra: felette magyar szomorufűzfá, keleti temetői ciprus s a béke keleti olajfája és a Nyulak szigetének rózsafája fog összeborulni. Az emlékünnepen gyászoló üstdobok fognak kongani, ősi török deszkadob fog gyülekezőt verni. Erd, Törökbálint, Budaörs, Eger, Győr, Veszprém, a Tabán s a Törökvérszdülő küldöttei fognak egy-egy követ s egy csokor piros török székfűt letenni a turbános kő tövére. Magyar és török diákok fognak majd kezét a megbékülés köve felett. ... A próféta zöld színével békességes Szalam Alejkümet hirdető leplet magyarruhás budai hajadon és fehérdarócós székely ifjú fogják leemelni, a sváb

⁵⁴ Magyarország 1898/190, 7 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Magyarország_1898_07/?query=%22t%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=174&layout=s).

⁵⁵ Nevezett 1900. április 5-én szenderült jobblétre, a cikk pedig három nappal későbbi; ez a jól értesültség néha még mai hírlapíróknak is becsületére válna.

⁵⁶ Magyarország 1900/97, 10–11 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Magyarország_1900_04/?query=%22t%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=134&layout=s).

⁵⁷ Fangh Gyujtó Gabriella, A kacér soubrette. *Fővárosi Lapok* 1879/271, 1301 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FovarosLapok_1879_11/?query=%22t%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=92&layout=s).

muskétások hegyén,⁵⁸ a Rózsák dombján s a Bécsikapu melletti bástyán ágyuszó dörrenése fogja kísérni a Szabadi Frank Ignác »Török–Magyar indulóját.«⁵⁹

Háromnegyed évvel később, 1927. május 29-én, majd augusztus 9-én Szöllősy Ferenc,⁶⁰ a rendőrség zenekarának dirigense irányította a Vigadó előtt rendezett két térzenét, ahol ugyancsak felcsendült Szabadi műve.⁶¹ Feltehetőleg ő készítette belőle fúvószenekari átíratot, amit a rádió időnként sugárzott – részben az említett koncertek felvételeként, részben önállóan.⁶² Máskor a mű Reeder szerzeményeként bukkan fel, s ilyenkor különbözik az előadó-apparátus is (Zygfryd és zenekara), akikről és amelyről nem rendelkezünk más információval.⁶³ Magyarán a *Török–magyar induló* nem felejtődött el teljesen, egy-egy ünnepi alkalom mellett egyike lett a „Gramofon-hangverseny”-ek darabjainak, azaz ilyen esetekben vesztített egykori jelentőségéből.

Szóljunk még arról, hogy jogosan nevezte-e Raabe a tárgyalt darab szerzőjét jelentéktelen magyar komponistának. Ha elismerjük is, hogy véleménye német szempontból helytálló lehet, a minősítés mégis megkérdőjelezhető, mivel tudjuk, hogy Mosonyin, Massenet-n és Liszten kívül Hubay (Huber) Károly (1828–1885),⁶⁴ illetve Johannes Brahms (1833–1897) is használt fel a *Magyar táncok*ban motívumokat Szabadi műveiből. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy zenéje olyan egyéni magyaros (vagy a nevezettek által annak vélt) elemeket tartalmaz, amelyek felkeltették az említett jelentős és nagy komponisták érdeklődését. Más kérdés, hogy hiányos zenei képzettsége miatt Szabadi az amatőr zeneszerzők közé sorolható. A „műkedvelő” kifejezés azonban nem jelent egyben minősítést is. Liszt egyik közeli barátja, Alexander von Villers, aki saját magát is dilettánsnak vallotta, ebben az összefüggésben egyebek mellett arra utal, hogy attól még lehet valaki igen jó zenész, hogy nem teszi fel egész életét a művészet szolgálatára.⁶⁵

⁵⁸ A mai Svábhegy. Buda 1683-as visszavételekor a sváb tüzérség szeptember 2-án innen adott jelt a végső rohamra (vö. ifj. Barta János, *Budavár visszavétele*. Budapest, 1985, 199.), s ez indokolja, hogy 1926-ban innen is ágyúzzanak.

⁵⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_HelyiLapok_BudaiNaplo_1926/?query=t%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3&pg=62&layout=s. (A cikket Bevilacqua [Borsody] Béla művelődéstörténész jegyezte.)

⁶⁰ Életére nem sikerült adatokat találni.

⁶¹ *Ujság* 1927/121 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ujsag_1927_05/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=525&layout=s); *Esti Kurír* 1927/179, 8 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/EstiKurir_1927_08/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=79&layout=s).

⁶² Példák az Arcanum adattárban találhatók, a „Török–magyar induló” keresőszó beírásával.

⁶³ Így https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarRadioUjsag_1929_1/?query=%22%C3%B6r%C3%B6k-magyar%20indul%C3%B3%22&pg=162&layout=s.

⁶⁴ A *Székely leány* című 1858-ban előadott operájában.

⁶⁵ *Briefe eines Unbekannten*. I. Hrsg. von Karl Lanckoronski–Wilhelm Weigand. Leipzig, 1910, XXX–XXXIII.

A kortárs hazai muzsikuskok és kritikusok Szabadi Frank műveiről való véleményeit áttekintve, nyugodtan állíthatjuk, hogy azok eléggé megoszlottak. Voltak, akik azt vetették a szemére, hogy zenéje nem magyar. 1859-ben megjelent egyik írásában Fáy István (1809–1862) gróf, zeneszerző és dalgyűjtő⁶⁶ ezt nem így látta: „Frank ... magas helyet foglal el a *nemzeti zene* dicsőséges templomában. ... Új iskolát akar előállítani. Az eredetiség megtartását én mindig fődolognak nézem ... új gondolatokat keres, és azokat *magyar szellemben* (kiemelések tőlünk) önti. ... Frank kitűnő egyéniség a muzsikai reszpublikában.”⁶⁷ Vahot Imre saját folyóiratának, a *Napkeletnek* hasábjain azt is kiemelte, hogy „Frank nemcsak mint zeneszerző, de mint játszó is jeles, s többféle hangszernek ura, ügyes kezelője ... ő egészen a zenének él.”⁶⁸ Az egyik leghivatottabb, a Szabadit közlő ismerő Mosonyi Mihály pedig ekként nyilatkozott róla: „Midőn F. Ignác úrról mint magyar zeneszerzőről s műveiről akarunk megemlékezni, nem kívánjuk használni azon nálunk nagyon is pazarul használni szokott dicső epithetonokat, amelyre sokszor elpirul a valódi önérzettel író tehetség. ... Elég legyen röviden, egyszerűen, de tiszta meggyőződésből s meleg rokonszenvvel annyit nyilvánítanunk mindenekelőtt, hogy Frank Ignác úr mint magyar zeneszerző, igazán kitűnő tehetség.”⁶⁹ Velük szemben Ábrányi Kornél így értékelt: „Frank ... kiváló zenészeti tehetséggel megáldva ... csárdás kompozícióit csak úgy öntötte magából. Mindenféle idegen szellemű zenei ingerenciákkal mételezte meg a csárdásritmusokat. Volt azokban keringő, mazur, polka, mind csárdásritmus kaptafájára húzva. De volt neki több magyaros zamatú szerzeménye is, ám azok nem tartoztak az ő sablonos kedvenc formáihoz. A Befordultam a konyhába és a Jaj, de fáj kezdetű dalnak is ő volt a szerzője.”⁷⁰

Végül nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy miként vélekedett, ha egyáltalán, később a szakma Szabadi indulójáról és annak átíratairól. Tudtunkkal Hamburger Klára volt eddig az egyetlen, aki ezzel kapcsolatban érdemben foglalt állást, s nem csupán általánosságokat puffogatott, hanem zenei elemzés-értékelést nyújtott. Szerinte Szabadi művének „zongoraalátétje meglehetősen primitív. Cigányzenekaron ... hatásosabb lehetett. Harmonizálása is kezdetleges és egysíkú. Alaphangnemét lényegében nem hagyja el. ... Olykor ügyetlen domináns orgonapontok szólnak. ... Motivikája is szegényes. Egyedül ritmikájában változatosabb.”⁷¹ E talán kissé túl szigorú megállapítások Massen-

⁶⁶ Liszt vele szeretett volna az 1840-es évek elején „Törökországba” utazni.

⁶⁷ *Vasárnapi Újság*, 1858. december 5. (a szövegben belüli sorrenden változtattunk) és 1859. január 23. Ld. Ürmös, *i. m.*, 51–52, 53.

⁶⁸ Vö. Ürmös, *i. m.*, 56.

⁶⁹ Mosonyi Mihály, Frank Ignác. *Zenészeti Lapok*, 1861. március 21., 198. Vö. Ürmös, *i. m.*, 72. (a pontos forráshely megjelölése nélkül).

⁷⁰ Ábrányi Kornél, *A magyar zene a 19-ik században*. Budapest, 1900, 268.

⁷¹ Hamburger, *i. m.*, 312.

kapcsán sem sokkal kedvezőbbek:⁷² „Hangnemi tervében éppoly egysíkú, mint előképe. ... Tematikájában lényegében nem tér el Szabadiétól. ... Elsősorban abban különbözik tőle, hogy a laza eredeti szerkezetet, tanult muzsikusi módján, szabályos-hagyományos kerek, triós formává alakítja. ... A feldolgozott anyag s az egysíkú hangnemi terv nemigen változott. A harmonizálás csupán néhány szűkített szeptimmal gazdagodott.”⁷³ Velük szemben Liszt Ferenc sokkal jobb minősítést kap: „Remekművé Liszt műhelyében sem vált a feldolgozott anyag. De minden ízében magán viseli a mesteri kéz, a mesteri kompozíció jegyeit. ... Az átdolgozás során remekül hangzó, briliáns zongoradarabbá vált, ... [amely] tipikusan kései Liszt-mű; formálásában csakúgy, mint harmonizálásában, és főként ... magyar hangjában kifejezetten az öreg, művészete csúcsára érkezett »modern« Liszt stílusát reprezentálja. ... Többször saját anyagával dolgozik. Nála tematikus-szerves egésszé válik a kompozíció. ... A »Revive Szégedin« közelebbi rokona Liszt kései rapszódiainak, halálcsárdásainak, mint Szabadi vagy Massenet művének!” E kijelentéseket bővebb elemzés követi, amelyet itt nem ismételünk meg, csupán a végső gondolatokból idézünk még: „A Massenet-féle feldolgozással egybevetve válik csak igazán világossá, mire volt képes Liszt, bármilyen jelentéktelen nyersanyaghoz nyúlt is. Arra, amit Göllicher – Bülow-t idézve – így foglalt össze: „Mint »transcripteur« ... mindannyiszor megmutatja a zeneszerzőknek, hogyan kell náluk jobban megcsinálni.”⁷⁴

Szabadi mintegy 120 opust hagyott hátra, és számos műdalát (az Ábrányi által felsoroltakon kívül például: *Nem loptam én életemben, Nagy a feje, búsuljon a ló*), bár nem tudván, hogy ki írta, ma is éneklik szerte az országban. Ennél többet komponista szinte nem is kívánhat. Összességében megállapíthatjuk, hogy Szabadi Frank Ignác, ha talán nem nagybetűkkel, de beírta a nevét a magyar zene történetébe, *Török–magyar indulója* pedig a maga korában jeles szerepet játszott a két ország barátságának erősítésében.

⁷² Hamburger Klára a zongorakivonat alapján alakította ki álláspontját, az autográfot nem ismer(het)te.

⁷³ Hamburger, *i. m.*, 312–313.

⁷⁴ Hamburger, *i. m.*, 313–319.

SZEMLE

KÖNYVEK

VARGA SZABOLCS: LEÓNIDASZ A VÉGVIDÉKEN – ZRÍNYI MIKLÓS (1508–1566)

Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2016, 277 oldal

A Varga Szabolcs negyedik önálló köteteként megjelent Zrínyi-életrajz jól illeszkedik a hős várkapitány halálának és Szigetvár elestének 450. évfordulójára publikált kiadványok sorába. A szerző korábban számos tanulmány keretében foglalkozott Zrínyi Miklóssal és a Zrínyi család, valamint Szigetvár mint a Zrínyihez köthető legfontosabb helyszín történelmével. Ez utóbbira példaként említhetjük a Bósze Sándor és Ravazdi László által szerkesztett, *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából* című kötetben 2006-ban megjelent nagy volumenű dolgozatát, amelyben részletekbe menően mutatja be Szigetvár 1526–1566 közötti történelmét, különös figyelmet fordítva a gazdasági és a stratégiai szempontokra. Legújabb kötete azonban egy régóta meglévő hiányt hivatott betölteni a hazai Zrínyi-kutatásban.

Korábban a Zrínyi Miklós személye iránt érdeklődők leginkább a Benda Kálmán által írt részletes életrajzi munkából tájékozódhattak, ám e tanulmány is több mint ötven éve jelent meg a Rúzsás Lajos által szerkesztett, *Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulója* alkalmából összeállított kötetben. Míg a korábbi munkák kevésbé tarthattak igényt a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére, élvezetes stílusával Varga Szabolcs könyve e tekintetben is újdonságot hoz.

Erőteljes jelenettel indul a Zrínyi Miklós-életrajz. Az első fejezetben belecsöppenünk az 1566. évi szigetvári harcok sűrűjébe, megelevenednek előttünk az ostrom utolsó órái, a hős parancsnok és eltökélt bajtársainak küzdelme, amelyben az utolsó pillanatig kitartottak a vár védelmében. Jó érzékkel választotta meg a szerző ezt a momentumot, amelynek legkatartikusabb eseménye a várkapitány hősies kitörése a belső várból. Zrínyi hős halála, majd a bevett várra vetett utolsó pillantás után azonban egy hirtelen ugrással visszatérünk a kezdetekhez: a Zrínyi család nevét őrző, ma már Horvátország területén fekvő Zrin várának évszázadokat átívelő történetéről szól röviden a szerző, az ezt követő fejezetekben pedig részletes képet kapunk a Zrínyi család genealógiájáról, valamint birtokaik történetéről. E kötet leginkább ebben a témában szolgál jelentős új információkkal az 1966-os Benda-tanulmányhoz képest: míg utóbbi csupán egy rövid fejezet erejéig foglalkozott Zrínyi Miklós őseivel, Varga Szabolcs művében nagy hangsúlyt fektet a családtörténet feltérképezésére, amely abból is jól érzékelhető, hogy a könyv szinte teljes első fele e kérdéskörrel foglalkozik.

A Zrínyi család genealógiájának kutatása, mint ahogy arra a szerző is rámutat, nem egyszerű feladat, mivel a forrásadottságok nem túl kedvezők, ezen belül is a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a családi levéltár elveszett. Ezzel együtt Varga Szabolcs mégis kísérletet tesz arra, hogy a családtörténet hiányzó láncszemeit pótolja, s ehhez alapvető forrásként az ír származású ágostonrendi szerzetes, Marcus Forstall 1660-as években írt művét veszi alapul. A szerző nagy hangsúlyt fektetett ugyanakkor arra is, hogy Zrínyi Miklóst mint a horvát és magyar történelem közös hőjét mutassa be, ennek érdekében Forstall műve, valamint a fellelhető levéltári források – okleveles anyag és levelezések – mellett legalább annyira támaszkodott a horvát, mint a magyar szakirodalomra.

A költő és hadvezér Zrínyi Miklós, majd halála után Zrínyi Péter felügyelete alatt megszülető, latin nyelvű genealógiai mű jól tükrözi, hogy a korszakban a főúri famíliák milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az őskultusznak, amelyet a családi krónikák és az ősgalériák útján kívántak átmenteni az utókor számára. Forstall megrendelői igényeihez igazodva vázolta fel a Zrínyiek rendkívül szerteágazó eredettörténetét, amelyben egészen az antikvitásig visszanyúlva vonultatta fel a híres őseket. Művében kiemelte a Zrínyiek Subics nemzetségből való származását, amely a család horvát eredetét hangsúlyozza, ugyanakkor a római és gót gyökek felmutatása is kiemelt helyen szerepel. Összességében, amint azt a szerző is megállapítja, a Zrínyiek esetében egy rendkívül összetett identitású nemzetségről beszélhetünk, amelynél ugyanannyira fontos volt a horvát származástudat, mint a magyar koronához való hűség, valamint 1526 után a Habsburg-házhoz való lojalitás is.

Varga Szabolcs műve a családtörténet bemutatásán túl részletes betekintést enged a Zrínyi család őseihez köthető fontosabb helyszínek történetébe is. Ezek közül a Zrínyi-ősök első rezidenciája Ostrovica vára volt a 13. század során, amit ekkor még, mint Brebiri grófok birtokoltak. A család történetében több névváltás is történt, amelyek többnyire összefüggésben voltak a központi rezidencia területi változásaival. Így történt ez 1347-ben is, amikor Anjou Lajos a Velencével kirobbant háború miatt fennhatósága alá vonta Ostrovica várát, amiért cserébe a távolabbi Zrin várát adományozta a Brebiri grófoknak. A szerző a szegényes forrásadottságok ellenére is részletekbe menően mutatja be a család 13–14. századi történetét, így kijelenthetjük, hogy a családtörténetben mutatózó hiányzó láncszemek a helyükre kerülnek.

A Zrínyi családnévre áttért a 15. századi történetéről úgyszintén átfogó képet kapunk, amelyet illetően a leginkább szembetűnő a családtagok hangsúlyos jelenléte a tartományi politikában. A Zrínyi-család birtokai Dalmácia, Horvátország és Szlavónia területén szétszórva helyezkedtek el: e területek történeti áttekintésére is nagy hangsúlyt fektet a szerző. Ez szoros összefüggésben áll az Oszmán Birodalom 14. század végétől kezdődő katonai előrenyomulásának

történetével is: a területi közelség miatt ugyanis a Zrínyieknek már az egészen korai időktől kezdve szembesülniük kellett ezzel a fenyegetéssel.

A továbbiakban rákanyarodunk Zrínyi Miklós felmenőinek történetére. Varga Szabolcs kiemelt figyelmet fordít a szigetvári hős apja, Zrínyi (III.) Miklós katonai és politikai pályafutásának bemutatására, nem véletlenül: az idősebb Zrínyi a korabeli politikai életben igen jelentős szerepet játszott, többek között ő szolgált a családból először Habsburg zsoldban 1522-től. A birtokpolitikát illetően nem elhanyagolható az anyai ág bemutatása sem. Zrínyi (III.) Miklós ugyanis nagyon előnyös házasságot kötött: a középkori Horvátország egyik legjelentősebb dinasztiájának számító Korbáviai családból származó Ilonát vette el. Már e frigy is jelentős területi gyarapodást hozott a Zrínyi családnak, amelyet Miklós további birtokszerzései követtek az 1520-as, 1530-as években. Az ifjú Zrínyi Miklósnak apja halála után azonban komolyan meg kellett küzdenie a családi birtokok megtartásáért, az egyre erősödő oszmán fenyegetés mellett ugyanis hol a Habsburg Ferdinánddal való huzavona, hol pedig a – Ferdinánd, Szapolyai és a török közötti –, számos pártváltásról elhíresült Török Bálint hatalmaskodásainak visszaszorítása követelték a fiatal főúr erélyes fellépést. Ezekben az években a horvát-szlavón végeken az oszmán seregekkel is állandósultak a harcok, a vidék pusztulásában pedig a nagybirtokosok hatalmaskodásai még inkább közrejátszottak. Varga Szabolcs azonban jól érzékelteti, hogy ez utóbbi közel sem volt egyoldalú dolog – a Zrínyiek éppen úgy támadták, fosztogatták más birtokait, így némileg árnyalódik a róluk kialakított pozitív kép.

E ponton a szerző kísérletet tesz egy máig rejtélyes politikai gyilkosság kibogozására. 1539 novemberében terjedt el ugyanis a hír, amely szerint a Zrínyi testvérek Kosztajnica várában meggyilkolták Hans Katzianer egykori főhadparancsnokot. Az ügy részletei máig nem tisztáztak, mivel a lehetséges indítékokat és körülményeket illetően a korabeli kútfők is eltérően nyilatkoztak. Mindezek ellenére a kortárs elbeszélő források és levelezések összevetésével Varga Szabolcs megpróbál közelebb jutni a megoldáshoz, és e szerint egy olyan politikai leszámolás képe rajzolódik ki előttünk, amely nagyon hasonlít Fráter György tizenkét évvel későbbi meggyilkolásához. Ez az incidens azért is érdemelt bővebb kifejtést, mert fordulópontnak számított a Zrínyi család történetében: innentől kezdődött felemelkedésük a tartományi arisztokrácia vezető családjai közé.

A horvát és szlavón délvidéken az 1530-as évek végén, 1540-es évek elején dúló harcok részletes bemutatását követően egy fejezet erejéig Buda elfoglalásáról, valamint az Oszmán Birodalom hódító ideológiájáról is szól a szerző. A 16. századi európai és oszmán hatalmi erőviszonyok és a magyarországi hadszíntér áttekintése 1521-ig visszamenően azért is elengedhetetlen e kötet lapjain, mivel így a szigetvári hadjárat előzményeit a témában kevésbé jártas olvasó is könnyebben átláthatja. Hasonló részletességgel mutatja be a szerző a

korabeli végvári állapotokat, a várak és várkatonaság helyzetét, melyhez szorosan kapcsolódik a Habsburg Birodalom hadügyigazgatásának és a határvédelem átszervezésének áttekintése.

Az elkövetkezendő évek végvári harcaiban Zrínyi csapatai élén aktívan részt vett. 1542-ben Buda visszavívásának kísérletekor is jelen volt a keresztény seregben – ám kisebb sikerek ellenére a hadjárat kudarcba fulladt. Ennek ellenére még ugyanezen év végén korábbi, illetve a közelmúltban elért katonai érdemei miatt Ferdinánd határozatlan időre Zrínyit nevezte ki a horvát-szlavón báni tisztségre. Nagyon hosszú ideig, 14 évig viselte e hivatalt, ami a szerző által felvonultatott párhuzamok alapján meglehetősen szokatlannak számított a 16. században. Varga Szabolcs szerint az, hogy a későbbiekben több Zrínyi is betölthette ezt a tisztséget, egyértelműen Zrínyi Miklós érdemeinek köszönhető. Az 1543. évi szultáni hadjárat során már báni minőségben volt jelen seregei élén az ifjú gróf, ám katonai és a tartományi politikában elért sikerei ellenére pályafutását már ekkor is a központi hadügyigazgatással való, főleg a pénzügyeket érintő folyamatos küzdelme árnyékolta be. Emiatt többször is felajánlotta báni címéről való lemondását.

Zrínyi az 1550-es évek közepétől már jelen volt a Szigetvár környéki harcokban is, a vár 1556. évi ostroma idején is csatlakozott Nádasdy Tamás hadaihoz. Az év végén végleg lemondott a báni tisztségről, ám a szerző vitatja, hogy ennek oka a Habsburg uralkodóval szembeni sértettség lett volna. Katonai szolgálataiért cserébe, illetve házassági szerződés útján dunántúli birtokokat szerzett, így a családi központ fokozatosan Zala és Vas megyébe helyeződött át. Három jelentős családi rezidencia köthető a szigetvári hős nevéhez. Ozalj a Frangepán-hozomány útján, Csáktornya pedig fizetség formájában került Zrínyi birtokába – Ferdinánd ugyanis többek között így rendezte korábbi adósságait a bán felé. Harmadikként az 1557-ben a főúr kezébe kerülő Vas megyei Monyorókerék említendő, amely korábban Erdődy-birtok volt. Erdődy (II.) Péter és Zrínyi házassági szerződést kötött gyermekeik, Anna és György jövőbeli házasságát illetően. A korabeli főúri familiák egymáshoz, illetve az uralkodóházhoz való viszonyának változásait jól mutatja, hogy Zrínyi annak ellenére is megtarthatta a monyorókeréki uradalmat, hogy később a jegyességet felbontották.

A kötet hátralevő részében közelebbről is megismerhetjük a kötet főhősét. Amint azt édesapjánál is láttuk, az ifjú Zrínyi életében is fontos szerepet töltöttek be nők: kezdetben anyja, majd első és második felesége. Első felesége Frangepán Katalin volt, akivel 1543-ban keltek egybe: a családpolitika tekintetében ez igen előnyös frigynek számított, ugyanis amellet, hogy egy nagy múltú családba házasodott be, a fentebb említett gazdag birtokhozományra is szert tett. Katalin 13 gyermeket szült Zrínyinek, akik közül kilencen érték meg a felnőttkort. Ezen a ponton Varga Szabolcs rávilágít a családpolitikában beálló változásra: Zrínyi ugyanis lányait már tudatosan nem a tartományi elit tagjaihoz

adja feleségül, hanem a bécsi udvarban szolgáló magyar főúri családok leszármazottaihoz. A főúr olyannyira közel akarta tudni magát a Habsburg udvarhoz, hogy 1563-ban már saját háza volt Bécsben, sőt, György fiát is a Habsburg udvarban neveltette.

Tudatos politikai karrierépítéssel magyarázható 1557-ben történő tárnokmesteri kinevezése, melyet haláláig viselt. A 60-as évek elejétől kezdve egyre fontosabbá vált számára a szigeti várkapitányság, ugyanis – mivel az ottani kapitányok egyben a Dél-Dunántúl védelméért is feleltek –, a vár megtartása kulcsfontosságú volt a Vas és Zala megyei családi birtokok védelme érdekében. Az uralkodó végül 1561-ben, Horváth Márk halála után nevezte ki Zrínyit a vár és a város élére. A tisztség megszerzésének sikerre vitelében közrejátszott, hogy a Habsburg vezetés jelentős összeggel tartozott a főúrnak. Korábbi hivatalai mellé 1563-ban még a dunántúli főkapitányi posztra is kinevezték, amelyet illetően legnagyobb támogatója Habsburg Károly főherceg volt; ugyanakkor az uralkodó azon szándéka is sokat nyomott a latban, hogy a dunántúli főkapitányi és a szigetvári kapitányi tisztséget egy kézben tartsa.

Külön fejezetet szentel Varga Szabolcs a szigetvári vártartomány bemutatásának, amelyen belül a vártartomány igazgatástörténetével, illetve a vár építéstörténetével foglalkozik, ám – amint azt fentebb már említettük –, e témákat illetően 2006-ban megjelent tanulmányában már részletekbe menő elemzést nyújtott. Végül, de nem utolsó sorban – a keretes szerkezetnek megfelelően – elérkezünk az 1566. évi szultáni hadjárat áttekintéséhez. A hadjárat kiváltó okait illetően az elmúlt évek kutatásaira alapozva mutatja be a szerző az eltérő magyarázatokat, amelyeket értékelve rávilágít, hogy sokkal inkább belső birodalmi okok, illetve a szultán körüli személyi változások állhattak a döntés háttérében. Főleg Albert de Wyss portai Habsburg rezidensnek a hadjárat előkészítésére vonatkozó jelentéseire támaszkodva fejt ki, hogy a támadás céljait illetően egészen eltérő felvetések fogalmazódtak meg még röviddel a hadjárat megindítása előtt is. A követjelentések alapján jól érzékelhető, hogy az idős padisah aktív politizálástól való távolmaradása milyen változásokat indított el a dívánban. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy mind az oszmán, mind a keresztény források tanúsága szerint a hadjárat erdélyi szála, ezen belül is Gyula stratégiai helyzete kiemelt jelentőséggel bírt, így tehát a szerző is részletesen kitér ennek bemutatására. Amint azt Varga Szabolcs is kiemeli, a két vár helyzete – elsősorban a térségben betöltött stratégiai szerepük miatt – nagyon hasonlít egymáshoz, így a szigetvári ostrom előtt részletesen kitér Gyula oszmán kézre kerülésének történetére is. A Kerecsényi László vezette vár 1566. szeptember 2-án adta meg magát a török ostromló sereg előtt, ekkor Szigetvár ostroma már egy hónapja tartott. Nem sokkal Gyula eleste után a szigeti erősség sorsa is megpecsételődött: szeptember 7-én tört ki a belső várból Zrínyi maroknyi serege élén. Érdeemes ezen a ponton egy rövid kiegészítést tenni a hős várkapitány halála

utáni eseményeket illetően. A szerző ugyanis citál egy levelet, amelyet Szokollu Musztafa budai pasa írt Habsburg Miksának két hónappal a vár eleste után. Ebben a pasa leírja, mennyire bánkódik Zrínyi halálán, s ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a várkapitány fejét nem hagyta karóban állni, testét eltemette, s a fejet pedig elküldte a győri táborba. Ehhez kapcsolódóan említi meg Ahmed Feridun bég Szigetvár ostromáról írott művében, hogy „az átkozott Zrinszki ogli nevű átkozott fejét dárdára tűzték és a janicsáraga, Ali aga öjelessége – tartson soká méltósága – az aszafi magas küszöbhez (azaz a nagyvezír elé) vitte.”¹ Az említett Ali aga pedig nem volt más, mint a szigetvári Ali pasa dzsámi építtetője, a flotta későbbi főparancsnoka, Müezzinzáde Ali pasa!

Varga Szabolcs kötete lezárásaként alapos összefoglalást készít a későbbi századok Zrínyi kultuszáról, amely szintén hiánypótló adaléknak számít, és a jövőben üdvös lenne egy átfogó munka keretében önálló megjelentetése is. Összességében elmondható, hogy az itt ismertetett Zrínyi-életrajz a teljesség igényével mutatja be a politikus és hadvezér életútját, nagy figyelmet fordítva a Magyar Királyság 16. századi történelmi fordulópontjainak áttekintésére. Valóban hiánypótló műként tekinthetünk e kötetre, melyben a szerző az objektivitás talaján maradva számol le a korábban idealizált Zrínyi-képpel. A hazai Zrínyi-kutatásban fontos helyet foglal el Varga Szabolcs könyve, mivel mind a szigetvári hős, mind a Zrínyi-család történetével kapcsolatban számos, korábban kevésbé kutatott témakörbe enged mélyebb betekintést.

Pázmándi Ágnes

¹ *Nüzhət-i esrârü'l-ahyâr der-ahbâr-ı sefer-i Sıgetvar. Sultan Süleyman'ın son seferi.* Haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi. İstanbul, 2012. 149. Idézi: Dávid Géza, *Adalékok Szigetvár török kori történetéhez.* Keletkutatás, 2007, 41.

HÉTKÖZNAPOK AZ OSMÁN URALOM IDEJÉN. EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG VISZONYA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2018. május 24–25.¹

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának egyik budapesti helyszínén, a Párbeszéd Házában tartottuk meg azt a konferenciát, amelyet leginkább az interdiszciplinaritással lehet jellemezni; a kétnapos „párbeszédben” – még a helyszín neve is ezt tükrözi – turkológusok, művészettörténészek, régészek, hadtörténészek, társadalomtörténészek vettek részt. Nem is lehet, és nem is érdemes, boncolgatni a történelemmel és a történeti társtudományokkal foglalkozó résztvevők szakmai irányultságát, hiszen éppen azért jöttünk össze, hogy a viharos 16–17. századnak az oszmán uralommal kapcsolatos kérdéseit minél több oldalról elemezzük, s megvitassuk.

A szívélyes megnyitóbeszéd után, amelyeket Dr. Fodor György, az egyetem dékánja és J. Újváry Zsuzsanna egyetemi docens, a konferencia szervezője intézett a népes hallgatóság felé, megkezdődött a tényleges munka. A tematikus egységekbe rendezett első nagy blokkban, „*A török veszély*”-ben Tüdös S. Kinga „*Mivel a szükség úgy hozta, hogy a várban kellett szorulnunk*”. *Templomvárak szerepe a délkeleti Kárpátok kanyarulatában a 15–17. században* című előadása hangzott el. A törökök első betörése a Magyar Királyságba, a Krassó és a Temes vidékére 1390-ben történt, majd Havaselve vazallussá tétele után az ellenség már a Barcaságba is bejutott, 1421-ben szinte földig rombolta Brassót, és egészen a csíki határig pusztított. Így az egyén és a közösség mindennapi teendőinek fókuszába a létfenntartó ösztöntől vezérelt védekezés kialakítása állott. Tüdös S. Kinga a sem királyi, sem fejedelmi támogatásban nem részesült speciális védőrendszerről, a templomerőségekről – mintegy 300 ilyen épült – azok két válfajáról, a templomerődökről és a templomvárakról beszélt. Bár a templomoknak fallal történő körbevétele már a 13. századtól ismert, a templomerődítés építészettörténeti szempontból az erdélyi késő gótikus és kora reneszánsz templom és várépítészet közös termékeként bontakozott ki. A módosabb, többnyire szász települések lakói gondolhattak elsősorban templomuk erősítésére, ahol a templomhajót és esetleg a szentélyrészt is megmagasították, védőfolyosóval látták el, esetenként védőtornyot, sőt a bejárat elé barbakánt is építettek (ennek legkitűnőbb példája Prázsmár). A másik típus, a templomvár egyszerű, világos térosztásával elsősorban a lakosság védelmére alakult ki mai

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.2.137>

¹ A konferenciát a 2017-es KAP 1.9-es pályázat támogatásával szerveztük meg.

formájában. Erdély délkeleti részein, az Olt és a két Küküllő forrásának vidékén, Udvarhely és Marosszék, valamint a Csíki-medence és Háromszék számos falvában az érintetlenül hagyott templom épülete köré vontak védőfalat, néhol kaputoronnyal kiegészítve (így Bögöz, Felsősófalva, Agyagfalva, Csíkdelne stb.). Mivel a „*magok oltalmára épített*” erősségeket a lakosság saját anyagi és fizikai erejéből volt kénytelen véghezvinni, így azokat elemezve a közösség társadalmi, demográfiai, valamint gazdasági háttere remekül kivehető. Az előadást szebbnél szebb vetített képek kísérték.

Gebei Sándor *Az Erdélyi Fejedelemség elleni oszmán-török bosszúhadjáratok (1658–1660) nemzetközi összefüggései* című előadásában az önálló fejedelemség fennállásának mintegy százötvenéves ideje alatt történt legnagyobb veszedelmének és pusztulásának előzményeit, indítékait taglalta. Kiemelte a Rzeczpospolitának a teljes felbomlás körüli állapotát 1656-ban és az Erdély szuverenitását elismerő marienburgi (malborki) szerződést, amely nyomán II. Rákóczi György (1648–1660) megindította lengyelországi hadjáratát. Gebei Sándor már előadása közben utalt a Kármán Gáborral folytatott szakmai vitájára – erre a prezentáció után sor is került –, amelyben azt az álláspontot képviselte, hogy az erdélyi fejedelem diplomáciai és politikai értelemben jól megalapozta hadjáratát. Kitért Köprülü Mehmed hatalomra kerülésére és személyiségi vonásaira is – utalt a *Keletkutatásban* megjelent Özgür Kolçak cikkeire –, hozzátéve, hogy bár a pasa gyűlölte I. Rákóczi Györgyöt és fiát, arra azonban gondosan ügyelt, hogy a Magyar Királysággal a békét ne bontsák fel. Talán ezért is nem lett Erdélyből pasalik.

Sz. Simon Éva *Egy év a szigetvári szandzsák történetéből – javadalombirtokosok fluktuációja 983-ban (1575. április 18–1576. március 28. között)* című előadása az általa vezetett OTKA-program – *A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu defteri) feldolgozása* – egyik részterméke, amely során a magyarországi közigazgatási határok módosítását, az adóztatást, a török javadalombirtokosok jegyzékét és a javadalombirtokokban beállt változásokat tudjuk nyomon követni. E területről 1546-ban és 1552-ben készültek összeírások, majd Szigetvár 1566. évi elfoglalása után létrejött a Szigetvár központú Szigetvári szandzsák, amely tölcseyszerűen nyílt szét Kanizsa felé, sőt körbeölelte a várat. Az 1570-ben készült tímár defteriben már nyoma sincs a magyar birtokrendszernek, uradalmaknak, helyüket a zsoldtímáros birtokok foglalták el. A 177 birtoktest 4%-a ziámet, 38%-a tímár-birtok és 58%-a zsoldtímár volt. Az 1575–1576-ban bekövetkezett birtokváltozásokból jól lehet következtetni a társadalmi és politikai mozgásokra, eseményekre; pl. a Kanizsa városát 1574-ben megrohanó és kirabló török katonák közül 18 kapott jutalomképpen javadalomemelést. A szandzsákbégek ugyan ide-odakerültek, de lényegében itt magyar területen maradtak, hiszen nagy szükség volt a helyismeretre. A blokkban elnöklő Dávid Géza hasznos kiegészítésekkel és az előadások

rövid összegzésével segítette elő a vita kibontakozását, amely igen széleskörűre sikerült.

A második blokk – *Oszmán ostromok* – nyitóelőadásában Nándorfehérvár „kisostromai” (1492, 1494)-ről beszélt Szabó Pál. 1490-től megsokasodtak a török támadások, és 1490–1520 között állóháború alakult ki a Délvidéken; egy-egy szandzsák-alakulat támadta a fontos végvár egy-egy városrészét 1490-ben és 1491-ben. Nem könnyű az ostromokat értékelni, ugyanis a források különféleképpen emlékeznek meg az eseményekről. 1492-ben Bonfini szultáni hadjáratról ír, bár a végén a szultán nem a végvár, hanem Bulgária ellen indult, mindenesetre Újlaki Lőrinc macsói bánt megkeresték ajánlatukkal. 1494-ben az árulási kísérleten túl történt egy komolyabb kisostrom is, mivel a török tudta, hogy csupán 200 katona őrzi a várat, de a temesvári kapitány felmentette az ostromlott erősséget.

Tóth Sándor László *Két világ között. Tóth Mihály és a „szegedi veszedelem” 1552* című előadásában az egykori szegedi bíró életútját és a szegedi ostrom megtervezését, az akció előtti aradi haditanácskozást – Aldana, Bakics Péter, Tóth Mihály és Nagy Ambrus részvételével –, majd magát az ostromot mutatta be. Az események pontos elemzéséhez újabb, eddig ismeretlen forrásokat is használt. A vár ostroma 14 napig tartott, ám az alatt 3000 katonával és más segédcsoportokkal megérkezett Ali budai pasa felmentő serege, aminek az eredménye nagy összecsapás lett; mintegy 4000 keresztény és 5000 török katona esett el. A Dávid Géza és Fodor Pál által kiadott török forrásokból kiolvasható az Sz. Simon Éva által már fentebb említett török módszer: a csatában tanúsított vitézségükért 131 janicsárt jutalmaztak javadalomemeléssel.

A hozzászólások során Czigány István hadtörténész kiemelte, hogy a sok kis háború Nándorfehérvár ellen nem egyedülálló, hiszen így volt az a tizenöt éves háború (1593–1606) alatt is, sőt a 16–17. században is. Nándorfehérvár ellen 1490–1494 között öt kisostromot indítottak, és a végvár alatt a törökök már 1495-ben palánkvárat építettek. Forgách Ferenc *Históriájában* 5000 hajdút említ Szeged ostromakor. Bár annyi ugyan nem volt, de Nagy Ambrus hajdúinak ez volt az első nagy csatája; a hajdú nevet ekkor ismerte meg egész Európa.

A konferencia izgalmas szekciójának mutatkozott az *Oszmán békekötések* – ez a harmadik szekció volt –, ugyanis a Szegedi Egyetem Bölcsészkarán, a Papp Sándor vezetése alatt álló, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport tagjai is eljöttek, hogy kutatásaikat bemutassák. A kronológia sorrendje szerint elsőként azonban nem ezen csoport tagjai, hanem Hámori Nagy Zsuzsa doktorandusz mutatta be *Egyéni érdek, közösségi érdek, államérvék. A gyarmati béke szerepe az erdélyi–francia tárgyalásokon 1625-ben* című előadását, legújabb franciaországi kutatásai és velencei követjelentések alapján. Bethlen Gábort (1613–1629) ugyanis a francia követ 1625–1626-ban rá akarta venni a háborúba történő belépésre. Erre a fejedelem hajlandó is lett volna azon feltétel teljesü-

lésekor, ha visszakapja Oppelnt és Ratibort (ma Opole és Racibórz, Lengyelországban); sőt, ebben az esetben mind magát, mind országát XIII. Lajos király (1610–1643) oltalma alá helyezte volna – a velencei bailo szerint.

A szegedi kutatócsoport első előadását Marton Gellért Ernő doktorandusztól hallottuk, „*Szőnyből tudatjuk...*” címmel, amelynek alapjául kiadott, illetve új kútfők szolgáltak: a követnaplók, elsősorban Tholdalagi Mihályé (1580 k.–1642), Tassi Gáspáré (?–?) és Rimay Jánosé (1570–1631), továbbá egyéb fellelhető iratok.² A követnaplókat ugyan már kiadták, de tartalmukat nem hasonlították össze, így ún. „mélyolvasással” és a leveles anyaggal történő összevetéssel a béketárgyalások belső menete, annak előkészítése sokkal részletesebben tárulhat elénk. A három napló érdekessége, hogy bár ugyanarról szólnak, más-más szempontból közelítik meg az ügyet. A tárgyalásokra érkező diplomaták egyazon időben, de különböző helyeken tartózkodtak, levélváltásaik részben más-más személyekkel történtek, ugyanahhoz az információhoz eltérő időben és helyen jutottak hozzá. Az is kiderül, hogy a követek sokkal többet foglalkoztak a protokollal, így azzal, hogy ki melyik sátorba menjen, milyen legyen az ülésrend, mint a tényleges békeponthoz.

Brandl Gergely és Szabados János doktoranduszok előadásukban – *A megbízás terhe – Johann Ludwig von Kuefstein báró konstantinápolyi nagykövetségének előkészítése 1628-ban* – főként a keleti diplomáciában *homo novus* Kuefstein báró ténykedésével foglalkoztak. A ratifikációs példány Konstantinápolyba szállításával a bárót bízták meg, akinek a követség indulásakor számos nehézséggel kellett szembenéznie. A szerzők a hangsúlyt Kuefstein döntési stratégiájára helyezték, egészen 1628. november 28-i konstantinápolyi bevonulásáig. Így szó esett az utat előkészítő diplomáciai háttérmunkáról és az azt övező folyamatos udvari és egyéb politikai nyomásról, amely a bárónak fennmaradt többkötetes személyes irathagyatékából és a kimenő piszkozatokból tökéletesen megrajzolható.

Juhász Krisztina doktori hallgató előadásában – *A második szőnyi béke margójára. Adalékok az 1642. évi szőnyi békekötés történetéhez* – az első szőnyi béke után éppen tizenöt évvel megkötött második szőnyi békéhez tett kiegészítéseket sorolta fel, elsősorban az Esztergomi Prímási Levéltárban és az Esterházyak cseszneki ágának levéltárában talált források alapján. Bár Majláth Béla a béketárgyalások 116 okmányát megjelentette,³ ám több irat még nincs kiadva: Esterházy Miklós nádor és testvére, Esterházy Dániel, akik maguk is részt vettek a tárgyalásokon, sűrűn leveleztek egymással, valamint a megbeszéléseken

² E témában a csoport tagjai már publikáltak, vö. Brandl Gergely–Göncöl Csaba–Juhász Krisztina–Marton Gellért Ernő–Szabados János, Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez. *Lybus* (2017) 151–203. Ld. <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00014/pdf/> (2018. október 31.)

³ Ld. Majláth Béla, *A szőnyi béke okmánytára*. Budapest, 1885.

szintén jelen lévő Lippay György érsekkel. Levelezésükből újabb adalékok olvashatók ki az 1606. évi zsitvatoroki és az 1615. évi bécsi béke pontjairól, illetve azok „falsificatiójáról”.

A szekciót aktív vita zárta le, majd a negyedik blokk következett: *A militarizálódott magyar társadalom*. Borbély Zoltán előadásában – *A nemesi társadalom struktúrája és a hétköznapi élet keretei Felső-Magyarországon a 17. század első felében* – Nyáry Pál és fia, Nyáry István, Melith Péter és rokonságuk felemelkedését, családi kapcsolatait elemezte; hogyan jutnak a báróságról a grófi címhez, hogyan szereznek újabb birtokokat és új familiárisokat, valamint királyi udvari és országos méltóságokat. A pálya tipikus: a tehetős köznemességből miként kerülnek a főnemesség második vonalába, akik valójában az első vonalhoz kapcsolódnak.

Varga J. János *A hadizsákmány elosztása mint a közösségi létforma egyik eleme* címen régi kedves témájáról, a rabszerzésről mint jól virágzó üzletről és a kótyavetyéről (vitézi vásárról) tartott összegző előadást. A békekötések hiába tiltották a várvívást, rabszedést, zsákmányolást, annak nem volt foganatja. A Balatonon, a vízen már az 1550-es években megjelentek a törökök Balatonszemesnél, majd nem sokkal később a magyarok is: Keszthelyen, Szigligeten és Tihanyban voltak sajkásaik. Az ellenfelek az északi és a déli partok ellen hajtottak végre támadásokat hajóikkal, amelyeken ágyúkat is elhelyeztek. Az előadó az elhíresült igali portya kótyavetyéjét elemezve jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy az árverezés és az azon nyert pénz a korban egyfajta szociális hálóként működött.

Czigány István *Egy hadtörténelmi paradoxon. Nyitott határ a keresztény és oszmán védelmi rendszer között, 1606–1683* című exposéjában végigvezette a zsitvatoroki béke utáni békétlen állapotokat. Az 1608. évi országgyűlésen, Szakály Ferenc szavaival élve, megtörtént a rendi hatalomátvétel, s ennek nyomán a kerületi főkapitányok szerepe is megnőtt. A végvárakban a királyi katonaság létszámát csökkentették, noha a nyitott határ miatt nagy szükség volt a katonákra. A rendek mégis folyton azt követelték, hogy az idegen (német) katonákat bocsássák el. Ezeket pótolták a nagyurak; például öreg Rákóczi Zsigmond 3000 fős magánföldesúri katonasággal rendelkezett, vagy Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi és Kanizsa ellen vetett végvidéki főkapitány, ha kellett 4000 főt is – ezek nem mind voltak az ő magánhadseregének katonái – tudott mozgósítani a törökök ellen.

A második napon az ötödik szekcióban (*Törökveszély és kereszténység*) Kovács Eszter *Cseh husziták és magyar jezsuiták gondolatai a törökveszélyről és a keresztény összefogásról* című előadásában arról beszélt, hogyan lett vérszomjas fenevad az egykor távoli és egzotikusnak tartott népből, ahogy az oszmán hódítás közeledett Csehországhoz. Bartoloměj Dvorský 1542-ben jelentette meg cseh nyelvű Korán-cáfolatát, amelyben arról írt, hogy mivel az

iszlám hit egyszerű és könnyen érthető, ezért igen veszélyes vallás. Václav Budovec z Budova főnemes személyesen járt Konstantinápolyban, ahonnét több iratot is hozott magával, majd a 17. század elején, miként nálunk Pázmány Péter és Szántó (Arator) István, Korán-cáfolatot jelentetett meg, pontról pontra elemézve az iszlám hitet és annak hamisságát. Mindegyik írónál megjelenik a legfőbb eszme: a keresztények számára kötelező a török elleni harc.

Kiss Erika „*Tiszán innen, Tiszán túl*” – *liturgikus tárgyak mint a közösségi öndefiníció kifejezői* című, vetítéssel egybekötött előadásában olyan szebbnél szebb liturgikus tárgyakat mutatott be, amelyek valóságos tárgyasult önvalóságok tulajdonosokról, közösségükről – azokról, akik nem írtak önéletrajzt, de vallási elmélyülésüket segítő, felekezetiességüket megszólaltató eszközeik sporadikusan átmentődtek. Ezekben a tárgyakban a gyülekezet mint közösség jelenik meg, egyben az egyetemes keresztény közösséghez való tartozás tudatát erősítik; például egy kecskeméti tányéron (1638) az *ecclesia catholica reformata* felirat a közösségnek a törökök elleni egyetemes kereszténység iránti kötelekét jelenti. Egyes tárgyak viszont – például Kolozsvárott egy kannán a *reformata orthodoxa* felirat szűkebb értelmű, ugyanis ott jelen van az „ellenség”, az unitárius egyház.

A hatodik szekció – *Oszmán társadalom és együttélés* – az eddig szóban forgó keresztények ellenségéről, az oszmánokról szólt. Gerelyes Ibolya *Az egyén szerepe az oszmán művészet formálódásában* címmel három hihetetlen karriert befutott személyről és művészeti befolyásáról beszélt, akik közül ketten devsirme révén, a harmadik rablás útján került az Oszmán Birodalomba: Rüsztém pasa nagyvezír, Szokollu Mehmed nagyvezír és Gazanfer aga, a fehér eunuchok parancsnoka. Rüsztém pasa Isztambulban, az udvari luxusműhelyekben új, „négyvirágos” stílust alakított ki (ennek emléke például: az ún. Oláh Miklós-féle gyermekmente szövetje, de ilyen új stílust képviselnek az izniki csempék is a Rüsztém-pasa dzsámiban). A nagyhatalmú Szokollu Mehmed nagyvezír megrendelésére készült el Ahmed Ferídún krónikája 1568-ban; ebben a nagyvezírt többször is úgy ábrázolják, ahogy az magának a szultánnak kijárna, de néha már a krónikás is látható az ábrákon. A háttéralakok megjelenése a hangsúly eltolódását jelenti; a hatalomban már ők is részesülnek. Gazanfer aga rendkívüli karrierje a szerájon belüli nagy változást jelzi: az eunuchok hatalma megnőtt. Az ő „uralma” alatt született szépirodalom alig ismert a magyar szakirodalomban.

Tóth Hajnalka *Harc a pénzért – muszlim kereskedők érdekeinek képviselete a Habsburg–magyar–oszmán határvidéken a 18. század elején* című tanulmányának középpontjában az 1707 áprilisában, ötven török kereskedővel megtörtént eset állt, amelynek során a szerencsétlen embereket Kecskeméten megölték és kifosztották. A történet meglehetősen nagy visszhangot váltott ki, az esetről még a francia király, XIV. Lajos (1643–1705) is tudott. Az előadó a török elbe-

szélő források mellett kontrollforrásokat (például Michael Talmann jelentése az Udvari Haditanácshoz) is felhasznált a valóság kihámozásához. A meggyilkolt és kifosztott kereskedők utáni kártérítés követelése – 110 ezer tallér – és az arról való tárgyalások több szinten is folytak. Mintegy két évvel később megszületett a megállapodás: 15 ezer tallér készpénzben és 20 ezer tallér váltóban való kifizetésében egyeztek meg. A pénz azonban feltehetőleg a pasához került, és nem a kereskedők rokonaihoz.

Tóth Ferenc *Vallási és etnikai kisebbségek az Oszmán Birodalomban egy utazó szemével. François de Tott (1733–1793) visszaemlékezései* című előadásában először a főszereplőt mutatta be; apja, Tótt András előbb Törökországba, majd Franciaországba utazott, ahol végül le is telepedett. Már az apa, majd a fia, Tott Ferenc is sikeres diplomata a Krímben, ahová a francia király konzulnak nevezte ki 1767-ben. Franciaország célja ekkor a „betegeskedő” Törökország megmentése volt. A magyar születésű francia báró jelentős újításokat (pl. tűzérési reformot, új ágyúöntési technikát stb.) vezetett be a török hadseregénél. Minderről és élményeiről – az Oszmán Birodalomban élő kisebbségekről, keresztényekről, zsidókról, tatárokról, arabokról stb., de magukról a törökökről is – igen éleslátóan írt. Memoárja már a 18. században megjelent nyomtatásban. A diplomata jól látta a despotikus hatalom mindenhatóságát, bár annak okát a klímában és a lelki erők felülkerekedésében vélte megtalálni. Számára a török berendezkedés civilizációs zsákutcának bizonyult.

A hetedik szekció – *A mindennapok súlya* – első előadását Kovács Gyöngyi tartotta *Élet a hódoltság peremén a régészeti emléktárhelyek tükrében* címmel. Ebben a kicsi, de mégis jelentős Barcs és a királyi Bajcsavár ásatási eredményeit mutatta be, kitűnően példázva a történelemnek a társtudományokkal való szoros szimbiózisát. A régészeti kutatómunka az ő vezetésével folyt. 1989–1994 között csupán kisebb, ám 2002–2003-ban teljes feltárást végeztek az egyébként Zrínyi Miklós téli hadjárata során elpusztított Barcs vára körül. A gerendaszerkezetes, tapasztott deszkás építményből és felszereléséből a tűzhely- és kályhamaradványoktól kezdve a jellegzetes balkáni sütőharangon és földművelési munkaeszközökön át a lószerszámokig igen szép számmal kerültek elő használati tárgyak, amelyek egytől egyig a mindennapi életéről árulkodnak. Egy rozmárgyárból készült övlap kivételes lelet Magyarországon; ez Oroszországból, a krími tatárokon keresztül jutott egy előkelő török katona tulajdonába. A keresztény Bajcsavárról a feltárások előtt szinte nem is tudtunk, és korabeli ábrázolás sem maradt fenn. A várat 1600 körül, Kanizsa török kézre jutása után hagyhatták sorsára. Az egy hektár kiterjedésű objektumból a használati tárgyak széles spektruma került elő; jellegzetes stájer tányérok, poharak és kések, velencei üveg pohár, nürnbergi ólom textíliplomba, 1573-ban gyártott nürnbergi zsebóra – mindezek az ott élő tisztek magas szintű életvitelére utalnak.

J. Újváry Zsuzsanna egy jellegzetes eset analízisét – *Egy török rablás anatómiája: Dobsina esete 1584-ben* – állította beszámolója középpontjába. A népes és jómódú, ám a törököknek adózó mezőváros prédikátorának, Pilcz Gáspárnak a török betörése elől sikerült az erdőbe menekülnie, és így leírásában pontosan megörökítette a rablás lefolyását. Már a kortársak, a közösség tagjai is megkérdőjelezték Pilcz magatartását; joga volt-e saját életét mentve elfutni, miközben a házban hagyta gyermekágyas feleségét és hátrahagyta bajba jutott közösségét. A törökök pusztítása igen súlyos volt: 352 személyt, főként fiatalokat és gyermekeket hajtottak el rabként, és a várost is teljesen kifosztották, felgyújtották. A település évekig alig tért magához; sokáig küszködött, míg kiheverte a szörnyű rablást.

Miski Péter doktorandusz egy másik, egy egész országot érintő pusztítás következményeit elevenítette fel, *Az 1658. évi tatár veszedelem elől elmenekült asszonyok hétköznapijai* című előadásában. Az erdélyi nagyasszonyok, Lórántffy Zsuzsanna (1602–1660), Báthory Zsófia (1629–1680), Bethlen Druzsina (1614 k.–1671 előtt), Lónyay Anna (?–1687/1693), I. Apafi Mihályné, Bornemisza Anna (1630 k.–1688) küzdelmei elevenedtek meg a hallgatóság előtt; hogyan gyűjtötték össze a tatárok fogságába esett hozzátartozóik váltságdíját, miközben egyedül, férfitámasz nélkül kellett megbirkózniuk az Erdélyt ért pusztítás következményeivel és birtokaik igazgatásával.

Végül az utolsó szekció – *Hatalmaskodók és alattvalók* – első előadójaként F. Molnár Mónika a magyar történelmet ismerő füleknek rendkívül rosszul hangzó nevű Caraffáról (1642–1693) tartott igen objektív előadást *Önkényeskedés, avagy a parancsok teljesítése? Antonio Caraffa szerepe a magyar történelemben* címmel. 1682-től már ténylegesen Caraffa volt a felső-magyarországi főkapitány, és mint legfőbb parancsnok, 1685-től folyamatosan figyeltette a körbezárt Munkácsot és az onnan kijövő embereket. Így jutott tudomására, hogy Thököly Imre a várból és Eperjesről rendszeresen kapja a híreket, és várják őt a felmentő török-tatár sereggel. Gyors intézkedése nyomán történtek meg az eperjesi kivégzések (1687), amelyek után joggal félvén a „becstelen haláltól”, vagyis a bosszútól, felmentését kérte az uralkodótól. Azt persze nem kapta meg, hiszen a királynak a rendek feje fölött tett abszolutisztikus intézkedései végrehajtásához végrehajtókra volt szüksége. Összegzésképpen elhangzott: az itáliai származású katonai vezetők, így Raimondo Montecuccoli (1609–1680), Caraffa és Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) is I. Lipót (1657–1705) és a Habsburg abszolutizmus lojális kiszolgálói voltak.

Balogh Máté doktorandusz az utolsó dunántúli kerületi főkapitány-helyettes, ifjabb Festetics Pál levelei alapján elemezte a család megalapozójának pályafutását: *Ifj. Festetics Pál levelei (1674–1690)*. Az ifjú 1665-ben lépett Batthyány I. Kristóf dunántúli kerületi és a Kanizsa ellen vetett végvidéki főkapitány szolgálatába. 1683-tól az udvari hadak főparancsnokaként funkcionált. Az ő szerepe

is a tipikus hármas rendszer körül mozgott: a földesúri famíliában katonai és polgári szolgálatot, valamint megyei hivatalviselést is ellátott, amely gyakran vezetett konfrontálódáshoz az előbbivel.

Király Péter *Beilleszkedés, elkülönülés, kívül rekedés – külföldi zenészek a 16–17. századi Magyarországon* című előadásával záródott a kétnapos rendezvény. Korszakunkban igen sok külföldi, ún. rezidenciális zenész jött az országba. Ez a folyamat majd csak II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején (1703–1711) szakad meg; akkortól ugyanis az idegeneket felváltják a helybeliek. A külföldiek nagyobb része német, kisebb része lengyel etnikumú volt, bár János Zsigmond (1540–1571), Báthory Zsigmond (1588–1602) és Bethlen Gábor udvarában jószívről itáliaiak muzsikáltak. Bethlennek öt zenei művet is ajánlottak szerzőik – ennyivel csupán a Habsburgok dicsekedhettek. A külföldről jött zenészek kétféle út közül választhattak: beházasodtak a helyi polgárságba, vagy egymás között házasodtak, de mindenképpen a középréteg soraiba tartoztak, és nem jelentettek idegen testet a magyarok között. Nem különültek el sem társadalmilag, sem szakmailag; a helybeli zenészekkel együtt játszottak és éltek.

A konferencia mindkét estéjén, a fogadás során, s nem különben a szünetekben, élénk szakmai beszélgetés alakult ki az előadók és a vendégek között. Ezek az eszmecserék hasznos ötleteket adtak a kutatóknak dolgozataik végső formába öntéséhez, amelyek majd a megjelenő kötet lapjain lesznek olvashatók.

J. Újváry Zsuzsanna

E számunk szerzői

Biró Bence	PPKE BTK Történettudományi Intézet, doktorandusz
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Dévényi Kinga	BCE Nemzetközi Tanulmányok Intézet, MTA KIK Keleti Gyűjtemény
Dezső Csaba	ELTE BTK Indológia Tanszék
Gracza Lajos	Liszt Ferenc-Archívum, Budapest–Göppingen
J. Újváry Zsuzsanna	PPKE BTK Történettudományi Intézet
Kovács Máté Gergő	BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, doktorandusz
Krähling János	BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Pázmándi Ágnes	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék, doktorandusz
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Rabb Péter	BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Schmidt Anikó	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára